

ISSN 2227-1864

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ**

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія «ФІЛОЛОГІЯ»

ВИПУСК 95

Заснована 1965 р.

Харків-2024

УДК 81+82

Вісник містить оригінальні статті, присвячені актуальним проблемам сучасного літературознавства та мовознавства. Для науковців, аспірантів, докторантів, студентів філологічного напрямку та всіх, хто цікавиться проблемами філології.

Вісник є фаховим виданням в галузі філологічних наук (спеціальність 035 Філологія), Категорія "Б" (Наказ Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р.)

Засновник і видавник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 24 від 25.11.2024)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Попов С. Л., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Відповідальний секретар: Шеховцова Т. А., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Бондаренко Є. В., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Борзенко О. І., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Гармаш Л. В., д. філол. н., проф., Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Україна)

Гетка Й. О., д. гуман. н., проф., Варшавський університет (Польща)

Добровольська О. Я., д. філол. наук, доц., проф., Національний транспортний університет (Київ, Україна)

Зельдович Г. М., д. філол. н., проф., Інститут прикладної лінгвістики Варшавського університету (Польща)

Ісіченко Ю. А. (архiep. Igor Ісіченко), д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Крисанова Т. А., д. філол. н., доц., Волинський національний університет імені Лесі Українки (Україна)

Радчук О. В., д. філол. н., проф., Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Україна)

Разуменко І. В., канд. філол. наук, проф., Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Україна)

Філон М. І. канд. філол. наук, доц., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Чекарева Є. С. докт. філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Чернцова О. В., докт. філол. наук, доц., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Шопін П. Ю., доктор філософії, доц., Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Україна)

Технічний редактор: Пономаренко О. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, філологічний факультет, кімн. II-36, тел. 707-53-54.

E-mail: philology@karazin.ua

Web-pages: <http://periodicals.karazin.ua/philology>

http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/Visnyk_Philology.html (Open Journal System)

Періодичність видання – 2 рази на рік.

Статті друкуються в авторській редакції.

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04475 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15)

ISSN 2227-1864

**MINISTRY OF EDUCATION AND
SCIENCE OF UKRAINE**

The Journal

OF

**V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL
UNIVERSITY**

Series **PHILOLOGY**

ISSUE 95

Founded in 1965

Kharkiv-2024

UDC 81+82

The Journal contains original articles about topical issues of modern linguistics and study of literature. For scientists, postgraduate and doctoral students, students of philology and for everyone who is interested in philology problems.

The Journal is a professional publication in the field of philological sciences (Specialty 035 «Philology»), category B (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from 17.03.2020)

Founder and publisher: V.N. Karazin Kharkiv National University.

Approved for publication by the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University decision (protocol № 24 25.11.2024)

Editorial board:

Editor-in-chief: Popov S. L., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University(Ukraine)

Executive Secretary: Shekhovtsova T. A., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University(Ukraine)

Bondarenko Y. V., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Borzenko O. I., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Chernitsova O. V. Doctor of Philology, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Harmash L. V., Doctor of Philology, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Getka J., Doctor of Humanistic Sciences, Professor, University of Warsaw (Poland)

Dobrovolska O. J., Doctor of Philology, Professor, National Transport University (Kyiv, Ukraine)

Zeldovich G. M., Doctor of Philology, Professor, University of Warsaw (Poland)

Isichenko Y. A., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Krysanova T. A., Doctor of Philology, Associate Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University (Ukraine)

Radchuk O. V., Doctor of Philology, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Razumenko I. V., PhD in Philology, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Filon M. I., Phd in Philology, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Chekareva E. S., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Chernitsova O. V., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Shopin P. Y., PhD in German, Assistant Professor, Mykhailo Drahomanov State University of Ukraine (Ukraine)

Technical editor: Ponomarenko O. O., V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Editorial address: 61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Square, 4, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of Philology, office 2-36, tel. (057) 707-53-54.

E-mail: philology@karazin.ua

Web-pages: <http://periodicals.karazin.ua/philology>

http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/Visnyk_Philology.html

Published two times a year.

The articles are printed in the author's edition.

All articles are double blind peer-reviewed.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04475 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15)

© V. N. Karazin Kharkiv National University,
2024

ЗМІСТ

Літературознавство

Борбунюк Валентина Людина «за виглядом Санчо Пансо»: самопрезентація В. Петрова у листах до С. Зерової.....	7
Льоченко Марія Футуристичні візії і класичні міфи: Нелінійний час як інструмент реінтерпретації Античних сюжетів у романі Дена Сіммонса «Іліон»	16
Ісапчук Юлія Антропологія кохання Інґеборґ Бахман («Воєнний щоденник» та «Книжка Франци»).....	22
Криницька Наталія Деконструкція «Походу паломника» Джона Баньяна в романі Курта Воннегута «Бойня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей»	28
Литвин Лариса Українська еліта у творчості Пилипа Орлика	34
Овдійчук Лілія «Антологія української поезії “Струни”» Богдана Лепкого як текст у контекстному прочитанні.....	39
Плетньова Ганна Тема ґендерного насильства в романі Зінаїди Тулуб «Людолови»	45
Чернокова Євгенія Поетика імажистського роману: «Скажи мені жити» Г.Д.	55

Мовознавство

Зубченко Святослав Переклад античних творів протягом перших двох років повномасштабного вторгнення Росії в Україну	62
Лук'яненко Сергій Потенціал дистанційного навчання в межах курсу «Історія лінгвістичних учень»	67
Маслій Олена Можливі взаємозв'язки праслов'янського концепту «дурень» із ритуалом ініціації та чарівними казками	74
Панчишин Наталія Багатозначність темпорального прислівника JAM у латинській мові.....	83
Попов Сергій Д. М. Овсяннико-Куликовський як ортолог: когнітивно-еволюційне висвітлення	88
Чакал Інеса Військова лексика як складова ідіостилю Ахілла Татія.....	93
Чернюх Богдан Мікрополе дієслівної множинності у латинській мові.....	100

TABLE OF CONTENTS

Study of literature

<i>Valentyna Borbuniuk</i> A Man “Resembling Sancho Panza”: Viktor Petrov's Self-Presentation in Letters to Sofiia Zerova	7
<i>Mariia Iliuchenko</i> Futuristic Visions and Classical Myths: Nonlinear Time as a Device for Reinterpreting Antique Plots in Dan Simmons' Novel “Ilium”	16
<i>Yulia Isapchuk</i> The Anthropology of Love by Ingeborg Bachmann (“War Diary” and “The Book of Franza”)	22
<i>Nataliya Krynytska</i> Deconstruction of “The Pilgrim's Progress” by John Bunyan in Kurt Vonnegut's “Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade”	28
<i>Larysa Lytvyn</i> Ukrainian Social Elite in Pylyp Orlyk's Literary Works	34
<i>Lilia Ovdiiuchuk</i> Anthology of Ukrainian Poetry “Strings” by Bohdan Lepky as a Text in Contextual Reading	39
<i>Ganna Pletnyova</i> The Theme of Gender-Violence in Zinaida Tulub's Novel “Man-hunters”	45
<i>Yevheniya Chernokova</i> Imagist Novel's Poetics: “Bid Me to Live” by H.D.	55

Linguistics

<i>Svyatoslav Zubchenko</i> Translation of Ancient Works During the First Two Years of the Full-scale Russian Invasion of Ukraine	62
<i>Sergiy Lukyanenko</i> The Potential of Distance Learning within the Course “History of Linguistic Studies”	67
<i>Olena Masliy</i> Possible Interrelations of the Proto-slavic Concept of “Fool” with Initiation Rites and Magic Fairy Tales	74
<i>Nataliia Panchyshyn</i> Polysemy of the Temporal Adverb JAM in Latin	83
<i>Sergiy Popov</i> D. M. Ovsianyko-Kulikovsky as an Orthologist: the Cognitive-evolutionary Coverage	88
<i>Inesa Chakal</i> The Military Vocabulary as a Component of Achilles Tatius's Idiosyle	93
<i>Bohdan Cherniukh</i> Micro-field of Verbal Plurality in Latin	100

Літературознавство

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-01

УДК 821.161.2.0 – 6 *Петр/Зер+159.923.2] : 82.02 (477) “195“

Людина «за виглядом Санчо Пансо»: самопрезентація В. Петрова у листах до С. Зерової

Валентина Борбунюк

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри міжкультурної комунікації в креативних індустріях,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв;
(вул. Мистецтв, 8, Харків 61002, Україна);
e-mail: 0969255100v@gmail.com; [https:// orcid.org/0000-0002-1969-620X](https://orcid.org/0000-0002-1969-620X)*

Оригінальна постать В. Петрова (1894-1969) все ще перебуває в ореолі загадковості і нерозгаданості. Причиною є як його неординарна особистість, так і недостатня кількість у загальнодоступному науковому обігу саморепрезентативних текстів, зокрема епістолярних.

Мета розвідки полягає у спробі виявити способи самопрезентації В. Петрова у листах до С. Зерової, проаналізувати різні стратегії формування власного образу для потреб адресата, Іншого (партнера епістолярного діалогу).

З'ясовано, що ці листи не віддзеркалюють історико-літературні процеси свого часу або проблеми, пов'язані з художньою творчістю. Домінантними в кореспонденції є теми щоденного життя і побуту. Саме крізь призму цієї тематики відбувається самовираження особистості адресанта, його самопрезентація як закоханого чоловіка, що переймається щоденними клопотами дорогої йому людини. В листах В. Петров турботливий і наполегливий, романтичний і самоіронічний водночас. Для адресанта і адресатки, які не бачились місяцями, листи були єдиним каналом спілкування. Епістолярні монологи дописувача листів віддзеркалюють способи створення ним ефекту присутності в житті коханої.

Продемонстровано, що самопрезентація увиразнює образ адресанта в змінних хронотопічних рамках доби, виявляє його індивідуальний характер, емоційний стан в тій чи іншій ситуації, фіксує враження про недавні події, факти чи явища. Повсякденне життя і туга за коханою стають підґрунтям образності і чуттєвості.

Доведено, що «Я»-образ, самопрезентований В. Петровим у листах до С. Зерової, якнайглибше і найнеочікуваніше розкриває внутрішній світ дописувача і відображає різні способи концептуалізації себе. Одним із них є образ людини за виглядом Санчо Панси, що приховує свої романтичні почуття під суто прозаїчною оболонкою.

Ключові слова: адресант, епістолярій, епістолярне «Я», самопрезентація, спілкування.

До 130-річчя від дня народження В. Петрова (Домонтовича)

Восени виповнилося 130 років від дня народження В. Петрова (1894–1969). Звичне для суспільства благоговіння перед ювілейними датами видатних людей конвертувалось у републікацію творів письменника, відкриття виставок (Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України [16] та Національний музей історії України [18]), анонсів про видання нових книжок, зокрема, які ґрунтуються на розсекречених архівних справах, і автори яких обіцяють розгадати, врешті-решт, втаємничену постать Віктора Платоновича Петрова/Домонтовича/Бера [6]. Його внесок у археологію, етнографію, історію, літературознавство, мистецтвознавство, мовознавство, соціологію, філософію тощо

продовжує захоплювати науковців [Див. детальніше про це: 3; 12; 14; 19].

Ця розвідка є даниною загальним віншуванням, внеском у вітчизняне літературознавство харківських науковців (написана у Харкові, місті, мапованому біографією ювіляра, і апробована там само – на Міжнародній науковій конференції філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 20 березня 2024 року). До Харкова В. Петров прибув, нагадаємо, у вересні 1942 року у складі відділу літератури військової пропаганди з метою заснувати і редагувати літературно-науковий журнал, яким став «Український Засів». Саме тоді «вродився В. Домонтович» (вислів Ю. Шевельова).

© Борбунюк В., 2024

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

Причиною тривалого перебування в ореолі загадковості і нерозгаданості В. Петрова є як його неординарність, так і обмеженість у науковому обігу документальних матеріалів. Фактографічні лакуни заповнюються поступово, зокрема біографічними розвідками В. Андрєєва [2], В. Брюховецького [4; 5], В. Корпусової [11; 12], Н. Зарудняк та Т. Лопушан [14].

У подібних дослідженнях науковці апелюють, передусім, до так званого саморепрезентативного письма: автобіографій, автобіографічних прозових творів, мемуарів, листів, сповідей, спогадів, щоденників, тобто текстів, де автор одночасно виконує роль об'єкта і суб'єкта, а предметом оповіді є опис власного життя, свого душевного стану та інтелектуального розвитку [23]. Особисте листування з документальними свідченнями про інтимно-особисте й утилітарно-буденне уособлене своєрідні «зашагунки» життя творчої людини.

Складна художня природа листів обумовила міждисциплінарний підхід до їх вивчення. Західноєвропейські епістемологи для аналізу епістолярних текстів скористалися термінологією соціологічних наук, розрізняючи при цьому «контроль враження» / «управління враженням», самотворення і самопрезентацію [див. про це: 24]. Самопрезентація включає різні стратегії формування образу для потреб адресата, Іншого (партнера епістолярного діалогу), самотворення стосується того, що формує самого відправника.

Мета розвідки полягає у спробі виявити способи самопрезентації В. Петрова у листах до С. Зерової. Самопрезентація як спосіб формування Я-образу, на нашу думку, відповідає дослідницьким потребам аналізу і спостереження за міжособистісними повідомленнями думок і мислення у листуванні людей, які тривалий час не бачилися, а потім вимушені були зустрітися лише раз на рік.

Донедавна перелік доступного широкому загалу саморепрезентативного письма В. Петрова обмежувався його «Автобіографією [...]» [1] і мемуарним нарисом «Болотяна Лукроза» [7]. З огляду на вищезазначене, вихід друком книги «Віктор Петров. Листи до Софії Зерової» (2021) [17], у якій під однією обкладинкою оприлюднено 330 документів (268 листів і 62 листівки) із особового фонду В. Петрова Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, був довгоочікуваним і відразу став бібліографічною рідкістю. Оприлюднені листи написані у період, в основному, з 1950-го до 1956 року (1943 рік – 3 листи, 1950 рік – 19, 1951 рік – 63, 1952 рік – 49, 1953 рік – 61, 1954 рік – 50, 1955 рік – 52, 1956 рік – 33 [17]). Та обставина, що листи В. Петрова 1940-х років написані українською, а

з 1950-х – російською, є «питомо радянською» [21], про що, за твердженням дослідників, свідчать і їх власні родинні архіви [21].

В українському літературознавстві епістолярна спадщина письменників розглядається як одна із особливих форм висловлення світоглядних та естетичних позицій [15], як документ, творчість і художній феномен одночасно [13]; аналізуються наратологічні моделі епістолярного діалогу [10]; приділяється увага стилістиці [9] тощо. Незважаючи на солідний корпус епістолографічних досліджень, все ж залишається актуальною теза Ю. Шереха про «неопрацьовану поетику» [22, с. 48], оскільки «кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата» [22, с. 48].

Сучасною гуманітаристикою поняття «лист» тлумачиться як культурний текст з власними правилами комунікації і вербальної репрезентації відправника та його внутрішнього світу, що є еквівалентним розмові. Зазначимо, що дослідження процесу створення власного образу як одного із ключових питань сучасної епістолографії було започатковано у другій половині ХХ століття книгою І. Гоффмана (Erving Goffman) «Людина в театрі повсякденності» («The Presentation of Self in Everyday Life») (1959) [25]. Дослідник використав метафору театру та такі пов'язані з нею поняття, як сцена, роль, гра, персонаж тощо. Листи аргументовано порівнювалися науковцем зі сценою театру, на яку виходить епістолярний суб'єкт, обираючи різні костюми та маски. При цьому адресант не прагне спотворити власний образ, а прагне експериментувати і пробувати різні ролі. Приймання пози, пошук стилістичних засобів вираження, підбір реквізиту, випробування різноманітних сценаріїв і ролей – це один із вимірів епістолографії, зосереджений на тій сфері можливостей, яку вона створює для суб'єкта, який може дивитися в неї, як у дзеркало і створювати власні «множинні портрети».

Адресант досліджуваних нами епістолярних текстів В. Петров, як відомо, був людиною, яка намагалася розмежувати три прізвища і три образи/іпостасі – Віктора Платоновича Петрова як науковця, В. Домонтовича як белетриста, Віктора Бера як есеїста. Повсякденне життя В. Петрова на тлі доби було на кшталт театрального, про що свідчать «зіграні» ним не тільки наукові, а й соціальні ролі – паралельно німецького офіцера («можеш привітати мене, я вже маю офіцерський чин: З» [17, с. 34]) та бійця Партизанського загону імені Берії [17, с. 412], а згодом – радянського орденоносця [17, с. 413].

У справжньому театрі до уваги береться зовнішність. Наш «персонаж» унікав фотографування. За свідченнями Ю. Шевельова, серед кількадесят світлин періоду МУРУ В. Петров є на трьох, і тільки одна схопила його виразно, зазвичай, він або стояв із самого краю, або «потупився в землю, так що обличчя не видно» [20, с. 211]. Тим ціннішим є вербальне портретування

В. Петрова сучасниками, спогади яких закарбували його у період із 1941 по 1949 рік таким: з «дещо мефістофельською посмішкою» [20, с. 81], «комічна на вигляд постать у німецькій уніформі» [20, с. 206]; «в цивільному, яке сиділо на ньому, може не так недотепно, як військова уніформа, але не на багато поважніше» [20, с. 206]; «червоний від засмаги, з сивими пейсиками за великими повідгинаними вухами» [20, с. 208]. Він «сипав парадоксами» [20, с. 206], хизувався, що М. Зеров написав на подарованій йому книжці «Докторові Парадоксові» [20, с. 208], а серед мурівців мав прізвисько Менталітет [20, с. 207]. Роль Менталітета була приймана В. Петровим радо, його ж життєва філософія полягала в тому, щоб за можливості користатися тим, що дає приємність, зокрема добра їжа і добрий трунок, «а насамперед – насолоди інтелектуальні, породження блискучих, оригінальних ідей, самовияв і милування ним у літературних творах» [20, с. 213]. Як бачимо, йдеться не стільки про зовнішність, скільки про характер та звички. Однак образ, репрезентований В. Петровим знайомим і колегам, відрізняється від образу, самопрезентованого ним у листах до коханої жінки.

Дослідницька думка не є однозначною щодо того, наскільки збігаються образ автора листа, зокрема самопрезентація цього образу в епістолярії, з образом позатекстового автора. Це залежить від типу особистості, культурних шаблонів, сповідуваних цінностей, залежності від адресата тощо. З огляду на заувагу про те, що в любовному епістолярії «якнайменше „маски” і якнайбільше „обличчя”» [13, с. 38], звернімося до листів, адресованих В. Петровим С. Зеровій, жінці не менш загадкової і нерозгаданої. Зауважимо, що на епістолярії наш адресант знався, зокрема і як науковець. Ю. Шевельов пригадує, як на прохання скласти листа В. Петров відповів, що «листів писати не вміє» [20, с. 212]. Однак тоді йшлося передусім не про вміння, а про бажання: він радо давав поради колегам-літераторам, але не поспішав допомагати реалізувати їх. Між тим, В. Петров автор романізованої біографії «Романи Куліша» (1930), твору, де особлива увага приділена дослідженню листування П. Куліша із жінками. Там читаємо цікаву заувагу В. Петрова, що за найкращі любовні листи у його час вважаються листи А. Чехова до дружини, – «такі тонкі, сріблясті, ніжні, чуливі, інтимні: Левітан і Фет разом!..» [8]. В тих листах «немає жодних резигнацій, янголів, пророків, месіанства, руки Господньої, що врятує Батьківщину, проблем, дідів, нащадків, націй, шарманки віків і народів» [8]. І неочікувано категоричне, що «і ця „чеховська” чутлива інтимність і палкі пристрасні визнання, це теж тільки спосіб

вислову!..» [8]. Дослідниками листи В. Петрова схарактеризовані як не-«чеховські» та такі, в яких «немає розважань», тобто В. Петров не писав «про поетичні твори чи наукову роботу» [17, с. 26]. Спробуймо з'ясувати, яким же був «спосіб вислову» самого В. Петрова, в листах до жінки, з якою він бачився по-чеховські нечасто.

В одному з них В. Петров здійснює щось на кшталт самоаналізу власного епістолярію – аналізує зміст своїх і Софійних листів. Її – про високе і сумне, про композиторів і музику, а його – про речі буденні і банальні, як і пасує людині «с видом Санчо Пансо, с сугубо прозаической натурой»¹ [17, с. 328]. Адресант наголошує на своїй прозаїчності, використовуючи для самопрезентації, що прикметно, зовсім інші, ніж сучасники на його адресу, літературні типи. Він апелює, як бачимо, не до демонічного Гетевого образу Мефістофеля, що є, зокрема, втіленням мудрості, а до простого начебто наївного, але по-своєму мудрого, Сервантесового Санчо. *Пансо* у листі В. Петрова замість *Панса* навряд чи є хибодруком. Зміна закінчення зміщує і наголос. Думається, таке написання є свідомим переформатуванням/перекодуванням прізвища літературного героя, разом з усією пов'язаною з ним інформацією, на власне прізвисько. Бо авторство, не забуваймо, належить тому, кого М. Зеров найменував Доктором Парадоксом. Як відомо, зокрема із віддзеркалень Санчо Панса іншими видами мистецтва, це був низенький на зріст товстун, довірливий, але водночас розсудливий і обачливий, хоча і мрійник.

Прикметно, що образ, приміряний на себе у листі, датованому 30 квітня 1955 року, виник у художній свідомості В. Петрова не спонтанно. У романізованому нарисі «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі» (1948) він апелює до образу Санчо Панси, розповідаючи про П. Гогена, який волів фантазувати і бідувати, але не бути службовцем, тому і переїхав до Арлі: «<...> Нащадок іспанських гідальго, він одштовхнув од себе спокусу стати Санчо Панса» [8]. Тобто для В. Петрова, на момент написання листа, службовця, Санчо Панса – це не тільки про зовнішність, а й про спосіб життя.

Спрагу В. Петрова до епістолярного спілкування з коханою можна схарактеризувати як невтамовану: «Пиши! Твої письма для мене значат много. Ведь это единственное свидетельство, что я живу – окно на „большую землю”. Пиши чаще» [17, с. 320]; «я отправил Тебе мое безответное письмо, <...>. Завтра отправлю это, на этот раз уже ответное, письмо» [17, с. 304]. З її боку листування могло перериватися на місяць. Він же писав майже щодня і дуже переймався лакунами у спілкуванні: «Как следует понимать отсутствие от Тебя писем на протяжении всего марта <...>, как повторение в марте ноября?» [17, с. 314]. В. Петров був вразливо відвертим перед нею: «Так ли я сопутствую Тебе,

¹Цитати із листів наводяться мовою оригіналу.

как Ты сопутствуешь неизменно в мыслях мне» [17, с. 103]. Сподіваючись на взаємність, боявся її – і так відсутню – втратити: «<...> и я веду неустанную беседу с Тобой, отсутствующей, быть может, больше, чем если бы мы были вместе в одной комнате?!» [17, с. 103]. Стосунки В. Петрова і С. Зерової були оформлені шлюбом аж через 35 років після знайомства. Листи тривалий час залишалися для них еквівалентом саме того спільного господарства, яке є обов'язковою складовою життя всіх подружніх пар, – «наше письменное хозяйство» [17, с. 366].

Незмінне на початку кожного листа «Дорогая Соня», «Дорогой Сонь» (вперше у листі від 18 листопада 1952 року і відтоді уже постійно) і підпис, як правило, «Твой В.», зрідка – просто «В.», зазвичай, у періоди її епістолярного мовчання, як засвідчення власної невпевненості, чи насправді він її Віктор. Натомість у відповідь «Дорогой Виктор» и «С.» або «Соня». Формули привітання і прощання емоційно досить стримані. Неодмінний присвійний займенник у прощальних висловах В. Петрова має важливе психологічне навантаження і передає почуття та бажання бути «присвоєним» коханою, бути її Віктором. У нечисельних відомих широкій громадськості зворотних листах біля підпису адресатки присвійний займенник так і не з'явився, що свідчить як про характер, так і про стосунки цієї загадкової пари. До речі буде зауважити, що стилем безапеляційним «Твій» марковані листи до дружини досліджуваного В. Петровим Пантелеймона Куліша. Наш адресант таку безапеляційність, зрозуміло, дозволити собі не міг.

Основна частина епістолярних текстів, як правило, просякнута питаннями про побутові речі: ремонт, початок опалення, грошові перекази. Наприклад, В. Петров дуже опікувався, щоб коханій було тепло і зручно. Такою є, як він її іменує сам, «“зимнепальтовая” история» [17, с. 67]. Щолиста впродовж грудня 1950 року постійні зауваги про необхідність нового пальта, нарікання на те, що у п'яти отриманих поспіль листах немає жодних відомостей про його колір: «<...> но все же странно, <...> нет ни малейшего упоминания относительно принятых Тобой мер, чтобы приступить к шитью зимнего пальто <...>» [17, с. 51]. Обмовка на кшталт «можеш вчинити, як забажаєш», тільки підсилює безапеляційність прохання. В одному з листів, де знову йдеться про пошиття пальта, В. Петров характеризує себе як людину, що може бути інколи навіть дуже настирною, підкріплюючи таку самохарактеристику дієсловами наказового способу на адресу Софії: «<...> набери, закажи, шей! И притом, как я уже писал, шей хорошую вещь <...>, а не какое-либо дрантя!..» [17, с. 49].

У наступних листах низка не менш наполегливих запитань про здоров'я: «Как Твои очковые опыты? Ты все же упорствуешь и не хочешь ими пользоваться постоянно?» [17, с. 86]. І там само без зволікань – про нові сукні: «Как шитье Твоих синептичьих платьев, вероятно, уже они пошиты? <...> напиши, я хочу знать Твои намерения и планы в костюмном отношении» [17, с. 86–87]. Така обізнаність щодо усіх цих історій про пальто і сукні, дослідів з окулярами свідчить про бажання бути поряд, наповнити життя коханої щасливими, з огляду чоловіка, жіночими буденними клопатами. Пальто, на його думку, потрібно шити, а не купувати у магазині. І, хоча сам він вчиняє інакше, акценти розставлені з удаваною чоловічою категоричністю: «Я есть я. Ты есть Ты. И что позволительно мне, то не позволительно Тебе» [17, с. 54]. І в цій, іменованій Софією по-жіночому кокетливо, жорстокості стільки невіказаної напряму любові і турботи!

Рядки листа про сукні сповнені яскравої літературної образності, як-от з апеляцією до «Синього птаха» (1908) М. Метерлінка з його вірою в майбутнє і кращу долю, усвідомленням піднесеного через буденне. Детальний опис одягу у п'єсі замінює словесні характеристики персонажів. У аналізованих епістолярних текстах рядки про одяг, думається, виконують схожу функцію.

До своєї зовнішності і одягу В. Петров був не таким вимогливим. Взуття, як з'ясується, обирав, керуючись критерієм зручності і оновлював за крайньої потреби. Наприклад, в одному з листів повідомляється про намір купити нові калоші: «на тех, что купил в бытность в Киеве (помнишь: дамские на низком каблучке), задник развалился, а в Железнодорожном мастера по починке калош нет» [17, с. 347]. Нюанс про те, що калоші були жіночими, є несподіваним для сторонніх, якими є читачі епістолярного тексту, але не для адресатки. Він не намагається ідеалізувати свою зовнішність в очах коханої. Фіксацією в листах деталей із свого неналагодженого побуту адресант непрямо засвідчує безпорадність чоловіка, вимушеного жити самотньо, обділеного жіночою увагою, який, зрозуміло, розраховує на співчуття.

Такою, думається, є і описана раніше в одному з листів історія з відірваним гудзиком. Ця вставка на кшталт автобіографічної новели з зачином «Как-то на днях, сидя целый день дома <...>, солнечный день на всех домовых крышах и трубах, синее безоблачное небо <...>» [17, с. 187]). Цій епістолярній вставці, як класичній новелі, притаманна несподівана, з огляду на авторство, парадоксальна, кінцівка. Сонячного весняного дня героєві було незручно виходити на люди у шапці і теплому пальті з відірваним гудзиком. Однак, «по здравом размышлении, учитывая свой преклонный возраст», він вирішив, що подібний анахронізм: «весна и зимнее пальто» йому вибачиться [17, с. 187]. Завдяки відтворенню адресантом миттєвого

сприйняття світу, своїх чуттєво-зорових вражень епістолярний текст набуває імпресіоністичного забарвлення, відбувається його ліризація.

Автопортретування тут є не тільки і не скільки описом своєї зовнішності або звичок. З огляду на самопрезентацію себе у листах згодом як одного із героїв роману М. де Сервантеса, побутова, здавалось би, сцена з відірваним гудзиком наповнюється екзистенційним трагізмом. Пригадується розпач Дон-Кіхота перед смертю щодо відіраного гудзика на його панчохах. Відтворене адресантом буденне життя відлунює завуальованим трагізмом.

Інколи складається враження, що адресант свідомо створює у листах не автопортрет, а автошарж. Як-от вербальна візуалізація себе в момент отримання завжди очікуваного з нетерпінням листа коханої: «<...> весь голубой в своей фланелевой пижаме, в черной шапке и с зеленым огромным кашне, я взял Твое письмо у калитки от почтальонши <...>» [17, с. 372]. Лист, датований 3 квітня 1956 року, було отримано разом з періодичною пресою сусіда, серед якої значиться літературно-художній ілюстрований сатиричний журнал «Крокодил». Згадка про цю деталь, з огляду на безрозсудну поведінку і кумедний зовнішній вигляд шістдесятирічного чоловіка – у піжамі, шапці і кашне – могла спонукати адресатку до низки несподіваних асоціацій. Такий герой її листа вповні міг би доповнити низку невігданих персонажів згаданого часопису.

Детальний опис щоденного життя, його новелізація, є прикметною особливістю епістолярних текстів В. Петрова. Він не боїться іронізувати над своєю зовнішністю. В одному із листів описується візит до перукаря і обговорення «важливого» питання, де робити пробір, посередині чи збоку: «Я сначала не понял, о каком проборе может идти речь <...> потом <...> ответил с полным хладнокровием: “Пожалуйста, это не имеет значения. Как вам заблагорассудится”» [17, с. 201]. І далі самокритично зауважується: «Это несколько напоминает историю с тем клиентом, который, имея на голове три волоска, пошел в парикмахерскую завиться» [17, с. 201]. Адресант бачить себе персонажем анекдоту, проте все ж зберігає можливість саморозради, тлумачачи історію на свою користь: «<...> если оставит в стороне столь анекдотическую сторону повествования, то <...> мой теперешний вид может побудить работника “ножниц и щипцов” задавать мне подобного рода вопросы» [17, с. 201]. Ці жанрові епістолярні «мініатюри» відображають його реалії та побут.

Із листів зрозуміло, що Софія часто не зважала на адресовані їй у листах запитання: «Ты усвоила манеру в письмах не отвечать на вопросы» [17, с. 347] або не писала взагалі

(ігнорувала «почтovo-письменный долг»). За це В. Петров удавано сердиться: «Не целую пока не получу ответа» [17, с. 348]. Але ставати «ворчливым стариком» він поки наміру все ж не має [17, с. 349]. Натомість нарікає на себе за марні сподівання: «Уже и сегодня я заглядывал в почтовый ящик – бузумец и фантаст. Но это были только бредовые мечты – ящик, естественно, был пуст» [17, с. 362].

Неотримані листи визначають настрої: «Если бы Ты знала, как я был сегодня расстроен и огорчен! Но я еще больше огорчаюсь, что, очевидно, Ты будешь столь же расстроена, получив свои письма обратно» [17, с. 94]. Йдеться про листи, які відправлені назад Софії непрочитаними, оскільки В. Петров не встиг їх отримати. Прогнозована реакція коханої, на його думку повинна бути такою: «Ты будешь недоумевать, сердиться и, может быть, даже поплачешь!» [17, с. 94]. І додає втішну пом'якшувальну деталь: «Б(ыть) м(ожет), если бы Ты услышала, как я вздохнул огорчительно, Ты была бы довольна!» [17, с. 94].

Стосунки вибудовувалися непросто, про що свідчить, зокрема, один із найвідвертіших листів від 18 квітня 1955 року, написаний на продовження їх епістолярної «дискусії про “свої дороги”». Тут відверте, без недомовок оприявлення почуттів В. Петрова: «<...> я всегда старался сделать для Тебя все, что я мог сделать. Думаю, что ничего больше и иначе сделать было нельзя» [17, с. 322]. І сподівання на порозуміння у подальшому: «Остается стараться не делать ничего такого, что было бы другому тягостно...» [17, с. 322].

Йдеться про усвідомлення себе: «когда от жизни осталось столько, сколько осталось, несколько больше или же меньше, самое главное ничем не отягощать жизнь, а тем более вопросами, как сложится жизнь» [17, с. 322]. Філософічними формулюваннями («<...> прожиты более трудные дни, и все же мы живем <...>» [17, с. 322]) В. Петров намагається заспокоїти кохану, яка переймається буденними клопotaми – реорганізацією бухгалтерської служби і артілі. На його думку, тільки зовнішні обставини можуть бути непереборними: «Жизнь течет своим потоком, большим и глубоким» [17, с. 322]. А внутрішнє залежить від людини: «и буду ли я ехать на „электричке“ в город в том или другом настроении, кислом или спокойном, угрюмом или радостном, будет зависеть только от меня» [17, с. 322]. І відверте зізнання про «рішучу і остаточну» заборону самому собі думати про щось, окрім «языковых балтийских студий, прожевывания жвачки старых языковых текстов или же чтения вчерашней газеты» [17, с. 322–323], є непрямым свідченням про споріднені тривожні відчуття. Рятівною для В. Петрова, крім роботи, є думки і пам'ять про кохану: «и в добавление к этому – мысли, память о Тебе. Таков круг моей жизни, в которой больше ничего нет...» [17, с. 323].

Свої розмірковування літньої людини дописувач ніби ілюструє спогадом на кшталт світлини із сімейного фотоальбому. Йдеться про весняний сонячний день із його одеського дитинства, де засніженими вулицями біжать струмки: «если Ты детеныш, то Тебе достаточно тянуть повозочку за собою на веревочке или же пускать щепочки на талой воде, которая струится вдоль улицы!...» [17, с. 323]. Того дня, пригадує автор, він, маленький хлопчик, прийшов додому із запізненням, «и мне, следует думать, изрядно влетело» [17, с. 323]. Але жодне море і озеро потім не були так прекрасні, як та «струящаяся вдоль тротуара вода от талого снега...» [17, с. 323]. Листи В. Петрова, зазвичай, про буденне теперішнє – жодні спогади їм не притаманні, хіба що про час, проведений разом у Києві. Подібний дитячий спогад є досить неочікуваним. Він передусє висновку, що розкриває світосприйняття адресанта, його розуміння сенсу життя: «Жизнь проста, она спокойна и человечна» [17, с. 324]. Небесний колір зближує у свідомості закоханого знайдений на дні поштової скриньки блакитний конверт листа і підсніжники, які продаються на вулицях і про які пише кохана: «Подснежники на улицах так же прекрасны, как и голубизна конверта в глубине почтового ящика, в особенности, когда человек устал безмерно от целодневной работы <...>» [17, с. 324]. Життя складається із посвяджених клопотів. І саме цю буденність В. Петров наповнює буттєвою значущістю.

В епістолярних текстах В. Петрова поетичне поєднується із прозаїчним. У листі, датованому 25 листопада 1952 року, адресант налаштований по-особливому романтично: пейзажна замальовка «іменинного світанку» передусє подяці за краватку, названу ним, як і світанок, «іменинною»: «Спасибо за именная галстук к рыжему костюму. Я сильно подозреваю, что галстук зеленый. Не правда ли?» [17, с. 168]. У наступній фразі свідомо поєднується земне та небесне: «Как видишь, к именинам у меня полная цветовая гамма, начиная с небесной расцветки и кончая рубашно-галстучно-пиджачной» [17, с. 168]. Краватка – досить інтимний подарунок, хоча доволі банальний і непретензійний. Софія або воліла бачити коханого чоловіка модним, або була практичною (напевно, давалася взнаки професія бухгалтера) і не дуже винахідливою щодо подарунків. Зазвичай вона опікується речами практичними і зручними для Віктора, наприклад, зручним одягом для відрядження.

Життя В. Петрова у той період усамітнене, крім роботи, він нікуди не ходить (зрідка в кіно), товариств і всілякі святкування уникає – поза увагою навіть власний день народження: «<...> из Твоего письма я узнал, что это был день моего рождения, <...>! Спасибо за уведомление,

поздравление и подарок» (лист від 25 жовтня 1955 року) [17, с. 346]. На той момент В. Петрову виповнився 61 рік. У листі він не просто фіксує цю, здавалось би, очевидну для них обох деталь, а й масштабує її, додаючи, «и пошел 62-й год» [17, с. 346]. Наче маркує на мапі життя свій Рубікон.

На дозвіллі у короткі перерви між роботою гуляє від ганку до огорожі і назад, саркастично зауважуючи, що поводить себе, як молодий песик хазяїв, який намагається піймати свого хвоста: «Пожелай и мне успехов в этом полезном занятии – ловления собственного хвоста!» (лист від 31 жовтня 1955 року) [17, с. 348]. Із розваг залишається радіо. Інколи після фраз прощання із зазначенням дня тижня, числа і навіть години звукові вкраплення: «Радио передаёт что-то трубно-тонкое. Сейчас перешло на струнное пикиать» [17, с. 354]. Автопортрет у буденному інтер'єрі за столом біля тільки-но протопленої пічки («Я сижу завернутый в два одеяла. Ноги опираются на крышку от пишущей машинки и зябнут <...>» [17, с. 318]) доповнюється аудіальною деталлю: «<...> По радио передают музыку Шопена!...» [17, с. 318].

Радіо є джерелом інформації, яка стимулює романтичні пориви закоханого. Почасті радіоповідомлення заповнюють лакуни зворотної інформації, як-от про погоду. Так, наприклад, не з листів коханої, а саме з радіо В. Петров дізнається, що у Києві суттєво тепліше і, висловлюючи припущення про відчуття весни, «дописує» беземоційне радіоповідомлення: «<...> На улицах убрал снег. Появилось солнце. На перекрестках продают голубенькие цветочки. Купи: пусть это будет мой подарок Тебе!» [17, с. 320].

Побутові замальовки наповнюються філософським змістом, не втрачаючи іронічного забарвлення. В одному із листів йдеться про можливість вийти із кімнати, сісти на дошку під стіною веранди і відчувати справжню насолоду від сонця. В епістолярному пейзажі, крім адресанта, з'являються нові «персонажі» – Сонце і Курка (написання цих іменників з великої букви авторське – В. Б). За оточуючим світом спостерігає не тільки Людина, але і Курка. Вона «повернув боком голову, внимательно смотрит на Человека. Иногда подойдет телка, пытаясь полизать или пожевать человечью штанину. Такова жизнь!» [17, с. 252]. Курка головна дійова особа чарівної повісті для дітей «Чорна курка, або Підземні жителі» (1829). Можливо, ця повість так само є одним із дитячих спогадів. Принаймні, у цьому епістолярному тексті, як і в дитячій повісті, стверджується наявність піднесеного у житті. Адресант, подібно до казкового героя, пройшов свій шлях випробувань.

В одному із листів радить коханій переглянути «Отелло» (йдеться про фільм 1955 року реж. С. Юткевіча) із заувагою, що п'єса моральна і глибоко повчальна, яка нагадує жінкам «о благоразумии в их поведении!» [17, с. 373]. Софія, про що свідчить дискусія наступних листів,

дослухалася, і В. Петров отримав листа «с полной защитой Дездемон, бывших, настоящих и будущих [17, с. 373], а сама Софія іронічно іменована «тов[ариш] Дездемона» за те, що, не шкодуючи здоров'я, хворою вийшла до поштової скриньки відправити листа [17, с. 377].

Ще один розлогий відверто інтимний лист є відповіддю на пропозицію коханої кожному «йти своєю дорогою». Від філософських розмірковувань про підгрунтя людських вчинків і особливості співвідношення «Я» – «Інший», про те, що вчинки іншого це вчинки, передусім, наші («<...> поступки другого это только зеркало, в котором отражаемся мы лично и наши собственные поступки» [17, с. 318–319]). В. Петров переходить до історії його стосунків із коханою. При цьому він не нарікає, не звинувачує, а нагадує («увы, как часто, как много раз»), про свої намагання поєднати їхні долі («чтобы Ты шла не только своей, но и моей дорогой!») [17, с. 319].

Зауважене свого часу В. Петровим (Домонтовичем) на адресу Пантелеймона Куліша «Він кохав, але він не знав щастя здійсненого почуття» [8] відлунує у цьому листі тепер уже стосовно самого В. Петрова як адресанта, який із гіркотою пише: «Увы, Ты всегда свою дорогу и возможность идти своей дорогой ставила выше всего и готова была ломать все ради утверждения „своедорожности“!» [17, с. 319]. Автор листа пригадує випадки останніх років, зокрема, розказаний Софією із її студентського життя, коли вони із приятелем йшли кожен своїм боком вулиці. Та поведінка стала її життєвим принципом, бо Софія завжди вчиняла так, як хотіла: «Можно было просить, умолять, настаивать <...>, плакать, но если Тебе хотелось идти <...> на другой стороне улицы, то Ты шла, вопреки всему, на другой стороне» [17, с. 321]. В. Петров згоден поступитися власним бажанням і приймає цю життєву позицію: «С этим приходится считаться и попросту

до конца принимать, что я делал, и делаю, и, очевидно, буду продолжать делать» [17, с. 321].

Приклади самопрезентації В. Петрова в листах до С. Зерової можна множити. Очевидно, що листи для цих двох близьких людей, через обставини непереборної сили вимушених тривалий час жити нарізно, слугували еквівалентом безпосереднього щоденного спілкування, на кшталт подружнього. Їх епістолярним текстам притаманна камерність і приватність. На відміну від епістолярію інших письменників, листи В. Петрова не відзеркалюють історико-літературні процеси свого часу або проблеми, пов'язані з художньою творчістю. Домінантими в кореспонденції, адресованій С. Зеровій, є побутові теми, крізь призму яких і відбувається самовираження особистості адресанта, його самопрезентація як закоханого чоловіка, що переймається щоденними клопотами дорогої йому людини. У листах до коханої жінки В. Петров турботливий і наполегливий, романтичний і самоіронічний водночас.

Необхідною складовою спілкування на відстані є вербальне автопортретування. Створення епістолярного «Я» В. Петрова на кшталт живописного. Автор відчуває бажання об'єктивувати себе. Самопрезентація проявляється в ідентифікації відправника з конкретними «вічними» образами героїв, і все це, почасти, моделює його власне бачення себе та впливає на способи тлумачення власної історії життя. Така самопрезентація увиразнює образ адресанта, виявляє його індивідуальний характер, емоційний стан в тій чи іншій ситуації, враження про недавні події, факти чи явища. Повсякденне життя і туга за коханою стають підгрунтям образности і чуттєвості. «Я»-образ, самопрезентований В. Петровим у листах до коханої, якнайглибше і найнеочікуваніше розкриває внутрішній світ дописувача і відображає різні способи концептуалізації себе, одним із яких, на нашу думку, зокрема, є і образ людини за виглядом Санчо Панси, що приховує свої романтичні почуття під суто прозаїчною оболонкою.

Список використаної літератури

1. Автобіографія Петрова Віктора Платоновича / Вступне слово та примітки В. Корпусової. *Слово і час*. 2002. № 10. С. 51–52.
2. Андреев В. З роду священників: дитинство та юність Віктора Петрова. *Scriptorium nostrum*. Електронний історичний журнал. 2017. № 1 (7). С. 7–37. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/3693/13.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Брюховецький В. Віктор Петров : верхи долі – верхи і долі. Київ: Темпора, 2013. 168 с.
4. Брюховецький В. День, що може вмістити вічність. *Обрії особистості* : Книга на пошану Івана Дзюби. Київ: Дух і літера, 2011. С. 185–205.
5. Брюховецький В. С. Казкар-містифікатор «Павло Кречет». *Віктор Петров: мапування творчості письменника*. Краків: Universitas, 2020. С. 43–71. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20337>
6. Видавництво «Vivat». 2024. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=568850912468366&id=100080303855994&rdid=BhuCLVMfPhs1senw
7. Домонтович В. Болотяна Лукроза. *Київські неокласики*. Київ : Смолоскип, 2015. С. 459–499.
8. Домонтович В. Самотній мандрівник простує по самотній дорозі [Романізовані біографії. Оповідання, роман]. Київ: Спадщина, 2012. 380 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Petrov/Samotnii_mandrivnyk_prostuie_po_samotnii_dorozi/

9. Заболотна Т. В. Епістолярна спадщина В. Винниченка: адресування і стиль: дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2005. 189 с.
10. Ільків А. В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2016. 372 с.
11. Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича) : «він був людиною покликання, а не визнання». *Українська біографістика* : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень. Київ, 2008. Вип. 4. С. 340–365.
12. Корпусова В. М. Феномен В. П. Петрова: творчість і доля. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 4. С. 71–93. DOI: <https://10.37445/adiu.2023.04.05>
13. Коцюбинська М. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 584 с.
14. Лопушан Т., Зарудняк Н. Ще одна містифікація Віктора Петрова (В. Домонтовича): Уманський епізод біографії науковця і письменника. *Південний архів* (філологічні науки). 2024. № 97. С. 20–30. DOI: [10.32999/ksu2663-2691/2024-97-2](https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2024-97-2)
15. Мазоха, Г. С. Епістолярій митців діаспори як реалізація їх світоглядних та естетичних позицій. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2022. Т. 2, вип. 21. С. 202–207.
16. Онлайн-виставка до 130-річчя від дня народження українського письменника та науковця Віктора Петрова (1894–1969). 10.10.2024. *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України*. URL: <https://csamm.archives.gov.ua/2024/10/08/vystavkovyj/>
17. Петров В. Листи до Софії Зерової / упор. В. Сергієнко; автор передм. А. Портнов. Київ: Дух і Літера, 2021. 432 с.
18. Сім облич Віктора Петрова : виставка. 11.10.2024–11.04.2025. *Національний музей історії України*. URL: <https://nmiu.org/events/exhibitions/254>
19. Ушневич С. Інтелектуально-психологічна проза Віктора Домонтовича: текст і контекст: монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2018. 216 с.
20. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я – мене – мені... (і довкруги) : Спогади. 2. В Європі ; Зустрічі з Романом Якобсоном. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. 896 с.
21. Шелухін В. Листи до Софії Зерової. *Критика*. 2022. №7–8. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/lysty-do-sofii-zerovoii>
22. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. Третя сторожа: Літ. мистецтво, ідеології. Київ: Дніпро, 1993. С. 48–96.
23. Черкашина Т. Жанри прозової саморепрезентації. *Філологічний дискурс*. 2016. Вип. 3. С. 203–212.
24. Sałek A. Nowa teoria listu. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019. 450 s.
25. Goffman E. Człowiek w teatrze życia codziennego. Warszawa, 2008. 284 s.

Надійшла до редакції 10 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 10 жовтня 2024 р.

References

1. Autobiography of Petrov Victor Platonovych (2002). Introduction and notes by V. Korpusova. *Word and Time*, 10, 51–52. [in Ukrainian].
2. Andreev, V. (2017). From the family of priests: Viktor Petrov's childhood and youth. *Scriptorium nostrum*, 1 (7), 7–37. [in Ukrainian].
3. Bryukhovetskyi, V. (2013). Viktor Petrov: peaks of destiny – on top and on the floor. Kyiv: Tempora. 168 p. [in Ukrainian].
4. Bryukhovetskyi, V. (2011). A Day that can contain eternity. *Horizons of personality: A book in honor of Ivan Dzyuba*. Kyiv: Duh i litera, 185–205. [in Ukrainian].
5. Bryukhovetskyi, V. (2020). Fabler-mystifier «Pavlo Krechet». *Viktor Petrov: mapping the writer's creativity*. Krakow: Universitas, 43–71. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20337>. [in Ukrainian].
6. Publishing house «Vivat». (2024). Retrieved from https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=568850912468366&id=100080303855994&rid=BhuCLVMfPhsIsew. [in Ukrainian].
7. Domontovych, V. (2015). Bolotyana Lukroz. *Kyiv neoclassics*. Kyiv: Smoloskyp, 459–499. [in Ukrainian].
8. Domontovych, V. (2012). A lonely traveler walks along a lonely road [Romanized biographies. Short story, novel]. Kyiv: Spadshchyna. 380 p. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Petrov/Samotnii_mandrivnyk_prostuie_po_samotnii_dorozi/ [in Ukrainian].
9. Zabolotna, T. (2005). The epistolary heritage of V. Vynnychenko: addressing and style: Diss... candidate. philol. Sciences: 10.01.01 / Kyiv. national Taras Shevchenko University. Kyiv. 189 p. [in Ukrainian].
10. Ільків, А. (2016). Intimate discourse of the writer's epistolary of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries: monograph. Ivano-Frankivsk: Foliant. 372 p. [in Ukrainian].
11. Korpusova, V. (2008). From the last biography of Viktor Platonovych Petrov (Domontovych): «he was a man of calling, not recognition». *Ukrainian biography: collection of science works*. Kyiv. Vol. 4, 340–365. [in Ukrainian].
12. Korpusova, V. M. (2023). The phenomenon of V. P. Petrov: creativity and fate. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 49 (4), 71–93. Retrieved from <https://adiu.com.ua/index.php/journal/article/view/594>. [in Ukrainian]. DOI: 10.37445/adiu.2023.04.05

13. Kotsyubynska, M. (2009). Letters and people: reflections on epistolary creativity. Kyiv: Duh i litera. 584 p. [in Ukrainian].
14. Lopushan T., Zarudniak N. (2024). Another mystification of Viktor Petrov (V. Domontovych): Uman episode of the biography of the scientist and writer. *Southern archive (philological sciences)*, 97, 20–30. DOI:10.32999/ksu2663-2691/2024-97-2. [in Ukrainian].
15. Mazokha, G. S. (2022). Epistolary of artists of the diaspora as a realization of their worldview and aesthetic positions. *Transcarpathian Philological Studies*. Uzhhorod: "Helvetyka" Publishing House, 2, 21, 202–207. [in Ukrainian].
16. Online exhibition for the 130th anniversary of the birth of the Ukrainian writer and scientist Viktor Petrov (1894–1969). (2024). *Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine*. Retrieved from <https://csamm.archives.gov.ua/2024/10/08/vystavkovyj/> [in Ukrainian].
17. Petrov, V. (2021). Letters to Sofia Zerova / emphasis. V. Sergienko; the author preface A. Portnov. Kyiv: Duh i Litera. 432 p. [in Ukrainian].
18. Seven faces of Viktor Petrov: an exhibition. (11.10.2024–11.04.2025). *National Museum of the History of Ukraine*. Retrieved from [URL:https://nmiu.org/events/exhibitions/254](https://nmiu.org/events/exhibitions/254). [in Ukrainian].
19. Ushnevych, S. (2018). Intellectual and psychological prose of Viktor Domontovych: text and context: monograph. Ivano-Frankivsk: NAIR. 216 p. [in Ukrainian].
20. Shevelyov, Yu. (Yurii Sherekh). (2021). I — me — to me... (and around). *Memoirs*. II. In Europe: Meetings with Roman Jacobson. Kharkiv : Publisher Oleksandr Savchuk, 896 p., 316 ill. [in Ukrainian].
21. Shelukhin, V. (2022). Letters to Sofia Zerova. *Criticism*, 7–8. Retrieved from <https://krytyka.com/ua/reviews/lysty-do-sofii-zerovoi>. [in Ukrainian].
22. Sherekh, Yu. (1993). Kulish letters and Kulish in letters. *The third guard: Lit. art, ideologies*. K.: Dnipro, 48–96. [in Ukrainian].
23. Cherkashyna, T. (2016). Genres of prose self-representation. *Philological discourse*, 3, 203–212. [in Ukrainian].
24. Cafek, A. (2019) *The New theory of the letter*. Krakow: Księgarnia Akademicka, 452 pp. [in Polish].
25. Goffman, E. (2008). *Man in the Theatre of Everyday Life*. Warszawa, 284 pp. [in Polish].

Submitted September 10, 2024.

Accepted October 10, 2024.

Valentyna Borbuniuk, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Intercultural Communication in Creative Industries, Kharkiv State Academy of Design and Arts (8, Mystetstv st., Kharkiv, 61002, Ukraine); e-mail: 0969255100v@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-1969-620X>

A Man “Resembling Sancho Panza”: Viktor Petrov's Self-Presentation in Letters to Sofia Zerova

The original figure of V. Petrov (1894-1969) is still in the halo of mystery and unsolved. This is due to his remarkable personality and the scarcity of self-representative texts, including letters, available in the public domain.

The purpose of the study is to try to identify V. Petrov's ways of self-presentation in letters to S. Zerova and analyse various strategies for forming one's image for the needs of the addressee, the Other (partner in the epistolary dialogue).

It has been found that, unlike the epistolary of other writers, these letters do not reflect the historical and literary processes of their time or problems related to artistic creativity. The dominant themes in the correspondence are those of daily life and everyday life. It is through the prism of this topic that the addressee's personality expresses itself, his self-presentation as a man in love who is concerned with the daily troubles of a person dear to him. In his letters, Petrov is caring and persistent, romantic and self-ironic at the same time. For the addresser and addressee, who had not seen each other for months, letters were the only communication channel. The epistolary monologues of the letter writer reflect how he creates the effect of being present in the life of his beloved.

It is shown that self-presentation highlights the image of the addresser within the shifting chronotopic framework of the day, revealing their unique character, and emotional state in a given context, and capturing impressions of recent events, facts, or phenomena. Everyday life and longing for his beloved become the basis for imagery and sensuality.

It is proved that the “I” image presented by V. Petrov in his letters to S. Zerova reveals the inner world of the writer most deeply and unexpectedly and reflects different ways of conceptualizing himself. One of them is the image of a man who resembles Sancho Panza, hiding his romantic feelings under a purely prosaic shell.

Keywords: addressee, epistolary, epistolary “I” image, self-presentation, communication.

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-02
УДК 821.111(73)+255(38)

Футуристичні візії і класичні міфи: Нелінійний час як інструмент реінтерпретації Античних сюжетів у романі Дена Сіммонса «Іліон»

Марія Ільюченко

аспірантка теорії та історії світової літератури,
Київський Національний Університет;
(вул. Велика Васильківська, 73, Київ 03150, Україна);
e-mail: mariia.ilyuchenko@knu.edu.ua; <https://orcid.org/0009-0009-3621-3917>

Антична міфологія залишається важливим джерелом натхнення для сучасної літератури, де її сюжети й образи використовуються для реінтерпретації універсальних питань людського існування. У контексті постмодерністських і метамодерністських літературних тенденцій, які надають перевагу нелінійності, інтертекстуальності та багатшаровим наративам, міфологія стає інструментом для розгляду таких фундаментальних тем, як час, простір і доля. Твори Дена Сіммонса, зокрема його Троянська діалогія, є актуальними для вивчення через поєднання античних сюжетів з науковою фантастикою та питанням взаємозв'язку минулого, майбутнього і сьогодення.

Мета статті – дослідити трактування перебігу часу в античній міфології через призму постмодерністських і метамодерністських підходів, які трансформують міфологічні концепції часу і простору в романі Дена Сіммонса «Іліон». У дослідженні використано порівняльний аналіз античних джерел та творів Сіммонса. Застосовано міждисциплінарний підхід, що включає елементи філософського дослідження міфосвіту в романі «Іліон» із врахуванням культурних, історичних і соціальних аспектів.

Ден Сіммонс у своїх романах створює унікальний хронотоп, де минуле, теперішнє і майбутнє переплітаються. Троянська війна в його творах відбувається в майбутті під кураторством богів Олімпу, тоді як сучасні люди й персонажі Античності взаємодіють між собою. Ключовою особливістю цих романів є оперування законами часу: нелінійні темпоральні виміри та можливість зміни передбаченого прийдешнього стають центральними темами.

Реінтерпретація класичної міфології в новітній літературі, на прикладі творчості Дена Сіммонса, демонструє сенсоутворюючу роль античних сюжетів у дослідженні складних філософських тем. Сіммонс успішно інтегрує міфологічні елементи в наукову фантастику, дозволяючи дослідити в межах постмодерністського і метамодерністського дискурсу питання часу, простору та людської свободи.

Ключові слова: американська література, антична міфологія, інтертекстуальність, наукова фантастика, темпоральність.

Як для класичних епосів, так і для сучасних романів, античні міфи є не лише джерелом натхнення, але й об'єктом критичного переосмислення. Кожне нове покоління письменників адаптує їхні сюжети до актуальних умов, або заперечує традиційні інтерпретації. Міфи не лише вплинули на розвиток класичних літературних форм, але й продовжують розширювати межі сучасної літератури, слугуючи інструментом для осмислення найглибших питань людського існування. Їх дослідження поглиблюється, починаючи зі стародавніх міфографів, які пропонували гіпотези або коментарі до Гомера [16], до письменників та науковців ХХІ століття, роботи яких вивчають не тільки адаптацію, але й функціонування міфів у контексті сучасних їм культурних питань.

Об'єднуючи свої зусилля літературознавці, філософи, культурологи та історики складають об'ємну картину багатогранного сприйняття міфології сучасним суспільством: від перетину міфів та ритуалів (Г. С. Верснель) [7]; міфів і

фольклору (Вільям Хансен) [7]; крізь давньогрецькі концепції часу і космосу, що формувались під впливом близькосхідних культур (Кароліна Лопес-Руїс) [15]; крізь рецепції грецького міфу через історію (Жорді Паміас) [7]; до соціально-гендерного їх аналізу (Барбара Гофф) [9] і до психоаналітичного дослідження уявлень про циклічність життя та смерті в давньогрецькій міфології (Роберт А. Сігал) [13] та, нарешті, до поглибленого вивчення впливу Античності на сучасні знання про суспільство, владу й ідентичність (Саймон Голдхілл) [10].

Людська уява, спираючись на інтелектуально-психологічний досвід, обмежена деякими зрозумілими мотивами і конфліктами, які лише повторюються в різних варіантах впродовж історії, тому всі сюжети можна звести до кількох простих тематичних ліній – зрада, любов, пошук, боротьба – які формуються у конкретних культурних і часових обставинах, але зберігають суть. За минулі століття художні експерименти довели, що сюжетний матеріал здатний різноманітно тасуватися, утворюючи величезний набір можливих

сенсів. Не останню роль в таких змінах грають часові показники, такі як темп, ритм, тривалість складових елементів. «Історій лише чотири. І скільки б часу нам не залишилося, ми переказуватимемо їх – у тому чи іншому вигляді» [6] Ця ідея, Борхеса відображає схильність до узагальнень і пошуку універсальних тем у світовій культурі, сьогодні є частиною експериментів з інтертекстуальністю і повторюваністю мотивів. Він дотримувався думки, що всі сюжети в літературі – це лише модифікації кількох базових архетипів, створених ще у давнину, зокрема давніми греками.

Давньогрецькі міфи охоплюють широкий спектр тем і сюжетів – від пригод і героїзму до трагедій, кохання, помсти та пошуку сенсу життя. Кожен художній твір вступає в діалог із цією міфологічною традицією через пряме запозичення сюжетів та образів або за посередництвом поколінь інших авторів, які вже трактували їх.

Троянський цикл є одним із найвпливовіших міфологічних сюжетів античної Греції. Він охоплює події, пов'язані з Троянською війною, яка залишається темою соціально-етнографічних, історико-культурних, лінгво-філологічних досліджень. Центральними постатями циклу є міфічні або міфологізовані герої, що беруть участь в десятирічній осаді міста Іліону і боги, які активно втручаються в хід подій, керуючи долями людей. Інтеграція історії в міфи, а міфічних сюжетів в літературу, від Античності до постмодернізму та метамодернізму спонукає авторів сьогодні до реінтерпретації класичних тем з позиції культурних особливостей епохи. Посилання на міфи у літературі – ознака інтертекстуальності, що спирається на майже генетичні знання літератури, яка передає нащадкам сенси, насичені енциклопедичною багатошаровістю, недопрочитані попередніми поколіннями, які відкриваються новими знаннями в сучасності та доступні простому людському розумінню. «Цікаво, що національні літератури, які ніколи не мали безпосередніх контактних зв'язків між собою, можуть виявляти чимало спільних рис через подібність історичних передумов, у яких вони сформувалися» [3, с. 85]. Таким чином, хоча міфи можуть розглядатися як першоджерело, література розвивається і видозмінюється під час адаптації, які відображають унікальні особливості та парадоксальні збіги між різними періодами, культурами та творами окремих авторів.

Ден Сіммонс, один із найвпливовіших сучасних письменників-фантастів, використовує міфологічні мотиви у своїй прозі. Його твори часто перетинають кордони між жанрами, об'єднуючи наукову фантастику, фентезі, горор та елементи класичної літератури, що типово для

постмодернізму, який прагне зруйнувати та змішати традиційні жанрові форми. Він створює контрфактичний світ, перетину реальностей, де виникає уявна або альтернативна дійсність, в якій певні події чи факти розвиваються за інакшими правилами ніж у знайомому нам фізичному світі.

Водночас у його прозі є риси метамодернізму: щирість, прагнення до емоційного та філософського дослідження глибинних питань людського існування, що виходить за рамки постмодерністської іронії та цинізму. [12] Свою рефлексію він вкладає в роздуми, судження та вчинки героїв, зіставляючи суперечливі твердження з біблійними істинами та парадоксальні явища з об'єктивними фактами земної реальності. Сіммонс не просто деконструє міфи, як це роблять постмодерністи, а й переосмислює їх, що властиво метамодерністському підходу. Він допускає поєднання протилежностей – іронії та ширості, скепсису та віри, відновлює їх значущість, демонструючи, не тільки їх релевантність для сучасності, а й здатність бути темою філософських та культурних роздумів про майбутнє. Міфи стають не об'єктом для руйнування, а джерелом глибинного сенсу, що актуалізується через сучасну реальність з технологічними перспективами.. «Художні тексти зазвичай представляють собою темпорально-просторову картину світу в символічному, метафоричному аспекті. Художній текст, незалежно від свого літературного жанру, описує події, явища чи психічну діяльність людини у їхній часовій та просторовій орієнтації» [11].

У романі «Іліон» розгортається складна та багатошарова структура часу, яка поєднує елементи класичної літератури, античних міфів і футуристичних візій, використовуючи нелінійність як ключовий інструмент для їх реформатування. Постмодерністська і метамодерністська оптика, через яку відбувається переосмислення, трансформує традиційні концепції часу і простору, зберігаючи відчуття циклічності й архетипічності, характерні для античного наративу. Однією з найвиразніших рис роману є поліфонічність сюжету, де окремі наративні лінії поступово сходяться в єдину часову систему.

Сюжетна лінія міфічних героїв, дотримуючись першоджерела, доповненого життєвими подробицями, реконструює події «Іліади» Гомера, які переносяться на 40 століть вперед від нашого часу. Коли Постлюди, які еволюціонували фізично і технологічно, переселяються на Марс і, зайнявши ролі богів античного пантеону, відтворюють там події Троянської війни. Богоподібні істоти, використовують високі технології для керування гравітацією, простором і часом, що робить їх майже всемогутніми.

Паралель між людськими і богоподібними формами існування, підкреслює постійне повернення міфологічних сюжетів на нових обертах спіралі розвитку розуму. Нелінійний час дозволяє не тільки перенести класичний епос у футуристичну

реальність, але й переглянути роль людства та богів, свободи волі та обумовленості долі.

Культурний код в романі можна розглядати як глибоко інтегроване в оповідь посилення на гомерівський епос, який діє як частина базової матриці. Троянська лінія не просто відтворюється в майбутньому, вона структурує весь нарратив, утворюючи постійний архетипічний фон для подій. В рамках постмодерністського підходу історія «Іліади» перетворюється у механізм для деконструкції самої ідеї часу та простору, показуючи їх циклічну природу.

Друга сюжетна лінія підкреслює ідею впливу минулого на майбутнє через посередництво мистецтва і культури. Роботи Моравеки, з супутників Юпітера – Європи та Іо, створені постлюдьми, захоплюються літературою минулих епох. Їхнє поклоніння Шекспіру та Прусту є прикладом нелінійного часового виміру, де минуле продовжує впливати на майбутнє. Інтертекстуальність Шекспіра і Пруста в романі «Ліон» відіграє важливу роль у створенні складної часової матриці. Час тут не лінійний, оскільки тексти, що належать до різних епох і культурних контекстів, інтегруються у футуристичний світ роману, створюючи синхронію різних часових рівнів. Така стратегія демонструє, як посилення може вийти за межі свого часу, відкриваючи можливість діалогу між епохами. Твори класичних авторів в романі існують поза межами свого оригінального контексту, як зашифроване текстове послання до читача, поєднуючись із майбутніми чи античними подіями та підкреслюють ідею, що література може з'єднати читача з будь-яким шаром культурного світу.

Лінія «елоїв», чия концепція запозичена з роману Герберта Уеллса, демонструє загальмовану форму кризи часу, коли цивілізація проявляє не лише регрес у фізичному сенсі, але й відбувається зупинка еволюційного розвитку. Людство, яке регресує до стану байдкування і залежності від сервіторів, змушене адаптуватися до загрозливих умов, що створює новий виток еволюції. В цьому соціально-психологічному експерименті концепція часу трансформується через антитезу еволюції та регресії. Розвиток зупинився, але невідворотність глобальних змін, ознаменовує повернення до більш первісних часів боротьби за виживання, що перегукується з класичними сценаріями про героїчні подорожі та війни.

«Люди старого зразка» – проміжна ланка еволюції між героями Троянської війни і богами (постлюдьми). Вони мають доступ до частини божественних знань і технологій. І є умовно безсмертними. Завдяки технологіям регенерації час як явище над ними не владний. Дорослішання і старіння відбуваються ривками

під час регулярного відвідування станцій-лазаретів, а чисельність популяції регулюється штучно, шляхом вилучення індивідуумів, які досягли сотні років, у сховище даних.

Така концепція часу, що ґрунтується на технологічному подоланні природних процесів старіння і смерті, є біотехнологічною модифікацією лінійного часу: час, хоч і залишається потоком, більше не впливає на людей у звичний спосіб, відриваючи їх від звичних біологічних рамок лінійного існування. Такі властивості часу – своєрідна технологічна сингулярність, де біологічна лінійність і безперервність більше не є обов'язковою умовою існування. Дослідження його можливостей займає важливе місце в загальній філософії роману, де час є піддатливою конструкцією, що залежить від рівня технологічного розвитку та свідомих зусиль.

У філософії роману «Ліон», цей підхід ілюструє одну з ключових ідей: час не є фіксованою величиною і може бути маніпульованим за допомогою технологій. Люди «старого зразка» опиняються в гібридному стані. Вони все ще мають біологічні обмеження, але вже частково володіють божественними можливостями керувати часом. Час у світі роману перестає бути універсальною категорією, а стає індивідуальним досвідом, який можна модифікувати і навіть призупинити.

У такому світі, де відгомони далекого минулого і футуристичні бачення перетинаються, час стає не просто фоновою характеристикою, а активним і динамічним елементом, що формує сприйняття і зміст оповіді. «Письменник, що існує у координатах реального часу, створює твір, у якому вигадані події представлені як, такі що сталися, тобто. перебувають у минулому стосовно часу розповіді про них, а розповідь ведеться з погляду наратора, що живе у більш менш віддаленому, стосовно часу написання твору, майбутньому» [4, с. 114]. Ця нелінійність дозволяє автору переосмислити традиційні лінійні наративи гомеровської «Іліади», міфів і історії, де події мають фіксовану послідовність (початок, розвиток, кінець) і тільки уява автора, припущення героя або передбачення провидця може створити альтернативну реальність: «В разі зостанусь я тут, щоб битись під мурами Трої,/ То не дїжду повороту, лиш вічну я славу здобуду,/А як вернуся додому, до любого отчого краю,/То не дїждать мені слави, зате довголітній спокійно,/Вік проживу і смерть передчасна мене не спїткає» [1, с. 71].

В одній з головних тем «Ліону», де події розвиваються від тієї ж вихідної точки, що і в «Іліаді», оповідь ведеться від особи представника ХХІ століття, Томаса Гокенбері, який волею богів переноситься в чужий для нього час, щоб спостерігати за осадю Трої в ролі схоласта. “The gods brought me to Mount Olympos across time and space ... I believe I died in my other life, and they somehow brought me back. But they did not return all my memory to me.” [16, с. 186], – розмірковує він,

починаючи помічати дивні відхилення у розвитку подій, що спонукає його шукати причину цих змін.

Важливо відзначити, що згідно з класичними міфами, боги не мали влади над часом, за винятком таких фігур, як Хронос і Еон [5]. Проте у романі «Іліон» Ден Сіммонс відходить від цього міфологічного канону. Його боги часто взаємодіють із часом, здійснюючи маніпуляції з ним, створюючи специфічні часові зони, де закони фізики змінюються. “The air is as thick as syrup and all of us here are frozen like insects in amber. The only movement in this halted universe comes from Pallas Athena, from Achilles” [17, с. 28]. До того ж вони можуть за бажанням передавати здатність маніпулювати часом іншим істотам. “Athena sets contact lenses similar to mine in the Achaean's eyes, allowing him to see both the gods and, somehow, to slow time a bit when he concentrates in the thick of the action, thus to the unenhanced onlooker's view-increasing his reaction time threefold” [17, с.85].

У романі боги перевершують недовготривалих істот саме завдяки розвитку технологічного прогресу, який базується на оперуванні часом. Це відкриває можливості для маніпуляцій з реальністю, включаючи переміщення свідомості. У «Іліоні» Сіммонс розвиває ідею про те, що кожен фізичний об'єкт у всесвіті, зокрема люди, існують не як незмінні форми, а як хвильові фронти, що постійно коливаються між моментами часу, втілюючи квантову теорію, згідно з якою все навколо – наші тіла, думки, речі – змінюється й оновлюється з кожною миттю. Олімпійські боги в романі використовують спеціальні пристрої, що дозволяють їм керувати квантовими потоками, «синхронізуючи» свою хвилю з чужою – фактично зливати власну свідомість зі стороннім тілом, отримуючи повний контроль над ним. Просунуті технології базуються на наукових досягненнях ХХ століття, таких як фізика чорних дір, теорія червоточин і квантова механіка [2, с. 95]. Використання високих технологій, як квантові машини та штучні інтелекти, додає до традиційних сенсів нових аспектів. Те, що в античних текстах мало метафоричний або міфологічний сенс, у «Іліоні» перетворюється на реальні події в контексті футуристичного світу.

У творчості Дена Сіммонса боги виступають як наступний етап еволюції людства. Боги стають не лише безсмертними істотами, але й контролерами дійсності, що порушує традиційні уявлення про божественність і людську природу. Це створює найбільший часовий парадокс книги, оскільки події Троянської війни, які зазвичай сприймаються як частина минулого, в оповіді відбуваються в контексті далекого майбутнього. Події, описані в «Іліаді», вже були зафіксовані в пам'яті головного героя, Томаса Гокенбері,

та його колег. Це створює унікальну суперечність: хоча війна Трої фактично відбувалася раніше в світі роману, вона розгортається на їхніх очах.

Оскільки в романі одночасно перемережуються різні епохи, це дозволяє побачити, як міфи й сюжети змінюють свій сенс залежно від культурних та історичних контекстів. «Іліада» стає одночасно артефактом минулого і пророцтвом майбутнього. “This is not a vision of the future, ... but rather my memory of a tale that is told of your future, which is my past” [17, с. 330].

Герой роману, Томас Гокенбері, усвідомлює, що доступне йому знання про результати Троянської війни, не доступне для безсмертних богів. Вони не можуть заглядати за межі долі і, попри те, що багато подій вже зумовлені, жоден з них не має права знати про майбутнє. В античній міфології обізнаність про прийдешнє навпаки вважалася важливим аспектом божественності. Боги мали певні привілеї у знанні долі, але й смертні, такі як Лаокоон і Касандра, також отримували доступ до пророцтв. Лаокоон попереджав Троянців про небезпеку Троянського коня, а Касандра, передбачала загибель Трої, хоча її слова ніхто не сприймав серйозно [8]. У традиційних міфах пророцтва були незаперечними, а майбутнє – неунікним. У античній концепції детермінізму доля і майбутнє людей були передречені, а пророчі слова богів та оракулів мали безсумнівну вагу. Це надавало їхній владі особливу силу, оскільки доля персонажів була заздалегідь визначена. Проте Сіммонс відходить від цієї умови, вводячи ідею варіативності майбутнього, де дії героїв можуть змінювати хід подій. Головний герой, під впливом Єлени Прекрасної, отримує можливість змінити перебіг подій, маніпулюючи «ключовими моментами» в історії. В Олімпі Касандра, яка раніше пророкувала падіння Трої, тепер стикається з новою реальністю, де її пророцтва не справджуються, але не втрачає свого дару. Касандра заявляє, що “the old futures had died” [18, с. 6], що вказує на зміну умов. Це не лише підриває основи сюжету «Іліади», але й ставить під сумнів пророцтв.

Одним із найяскравіших проявів нелінійності в «Іліоні» стає наявність Одиссея в двох паралельних сюжетних лініях. У той час як одна його версія бере участь у подіях на Марсі, виступаючи послом до Ахіллеса під час Троянської війни, інша, більш досвідчена, на Землі займається підготовкою планети до майбутнього глобального конфлікту.

Так, виявляється загальна сукупність паралельних таймлайнів. Для самого Одиссея послідовність подій його історії представляє безперервну односпрямовану лінію. Водночас лінія Одиссея паралельна, але не синхронна загальному таймлайну. До певного моменту Одиссей рухається в майбутнє зі швидкістю загальної хронології. У певний момент в його часовій шкалі відбувається темпоральний зсув, після якого лінія Одиссея

вирівнюється із загальним таймлайном на більш ранньому часовому відрізку, створюючи ефект дублювання Одиссея на цьому етапі загального хронологічного ряду. Це розщеплення персонажа підкреслює, що у світі Сіммонса традиційне лінійне розуміння часу більше не діє, а множинність особистостей стає не зміною психіки, а станом відкритого існування альтернативних реальностей. Кожна версія Одиссея живе своєю «безперервною» лінією, проте ці лінії не синхронізовані загальним потоком часу. Тому Одиссей може одночасно бути в різних місцях, виконуючи різні ролі, навіть якщо загальний потік рухається в одному напрямку. Для самого Одиссея його час сприймається як безперервний і прямолінійний, однак для зовнішнього спостерігача його часові шляхи розщеплюються і можуть мати кілька одночасних версій.

Роман Дена Сіммонса «Іліон» демонструє заплутану поліморфну структуру, де час стає не лише засобом оповіді, а й інструментом для глибокого аналізу та перепрочитання класичних античних сюжетів. Поліфонія наративу, яка, на перший погляд, складається з окремих, нез'язаних сюжетних ліній, поступово конвертується в єдине ціле, ілюструючи багатогранність часових вимірів.

Сіммонс розглядає складну категорію часу, ставлячи під сумнів звичні з Античних часів уявлення про його лінійність, з корельованими показниками темпу, ритму та тривалості. Автор розглядає можливості оперувати темпоральними вимірами, зберігаючи вплив не тільки на сьогодення, але й на минуле та майбутнє, використовуючи множинну варіативність паралельних можливостей у різних темпоральних пластах. У нелінійному часі роману Іліон міфи, зберігаючи водночас показники циклічності й архетипічності, співіснують з далеким технологічно просунутим майбутнім, продовжуючи змінюватись у своїй суті та формі. Завдяки зміщенню часових рамок, сюжети стародавнього епосу отримують нові інтерпретації, взаємодіючи з майбутніми технологіями, іншими культурами і новими моральними стандартами. Це дозволяє розширити розуміння міфів, демонструючи, як вони змінюються і адаптуються під впливом нових реальій, залишаючись водночас частиною універсальної колективної пам'яті всесвіту.

Таким чином, Сіммонс демонструє, як класична міфологія може бути основою для дослідження складних актуальних тем, зокрема питань часу, простору та долі.

Список використаної літератури

1. Гомер. *Іліада* / пер. Б. Тен. Харків: Фоліо, 2006. 416 с.
2. Жданов В. І. *Вступ до теорії відносності*. Київський: ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. 290 с. URL: [https://www.mao.kiev.ua/biblio/mono/Vstup do teorii vidnosnosti.pdf](https://www.mao.kiev.ua/biblio/mono/Vstup%20do%20teorii%20vidnosnosti.pdf) (дата звернення: 15.10.2024).
3. Лисак Н. С. Національні самообрази в ірландській та українській прозі 1990-х років. *Мастеріум: Літературознавчі студії*. 2012. № 48. С. 85–93.
4. Олейникова Г., Колегаєва І. Темпоральне зрушення як прийом відчуження в жанрі наукової фантастики. *Записки з романо-германської філології*. 2009. № 24. С. 111–121.
5. *Словник античної міфології* / уклад.: І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. Київ, 1985. 236 с. URL: <http://litopys.org.ua/slovmith/slovnm02.htm> (дата звернення: 15.10.2024).
6. Borges J. L. Los cuatro ciclos. *La Cuentoneta*. URL: <https://www.cuentoneta.ar/story/los-cuatro-ciclos?navigation=author&navigationSlug=jorge-luis-borges> (date of access: 15.10.2024).
7. Edmunds L. Approaches to greek myth. *Johns Hopkins University Press*, 2014. 480 p.
8. *Encyclopedia of greek and roman mythology* / ed. by R. Monica. New York : Facts On File, Inc., 2009. 566 p.
9. Goff B. Do we have a new song yet? The new wave of women's novels and the homeric tradition. *Humanities*. 2022. Vol. 11, no. 2. P. 49. URL: <https://doi.org/10.3390/h11020049> (date of access: 09.11.2024).
10. Goldhill S. *Christian invention of time: temporality and the literature of late antiquity*. University of Cambridge ESOL Examinations, 2021.
11. Havrylenko-Rusak V. Time-Space Relations in the Concepts of Literary Thinking: a Review of Key Ideas. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2022. Vol. 9, no. 2. P. 111–117. URL: <https://doi.org/10.15330/jpnu.9.2.111-117> (date of access: 11.11.2024).
12. Iliuchenko M. The concept of time in american literature through the lens of metamodern perception. *Contemporary literary studies*. 2023. No. 20. P. 91–94. URL: <https://doi.org/10.32589/2411-3883.20.2023.293580> (date of access: 15.10.2024).
13. Kirk G. S. Greek mythology: some new perspectives. *Journal of hellenic studies*. 2013. Vol. 92. P. 74–85.
14. Lehmann-Haupt C. Books of The Times; Putting In a Word for Homer, Herodotus, Plato, Etc. *The New York Times*. 1993. 29 April. URL: <https://www.nytimes.com/1993/04/29/books/books-of-the-times-putting-in-a-word-for-homer-herodotus-plato-etc.html> (date of access: 15.10.2024).
15. López-Ruiz C. *Gods, heroes, and monsters: a sourcebook of greek, roman, and near eastern myths in translation*. Oxford University Press, 2018. 622 p.
16. Pagès J. The mythographer homericus. *The oxford handbook of greek and roman mythology*. 2022. P. 211–C16.P120. URL: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190648312.013.17> (date of access: 09.11.2024).
17. Simmons D. *Ilium*. HarperTorch, 2005. 731 p.
18. Simmons D. *Olympos*. Harper Voyager, 2006. 891 p.

Надійшла до редакції 15 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 15 жовтня 2024 р.

References

1. Borges, J. L. (b. d.). Los cuatro ciclos. *La Cuentoneta*. <https://www.cuentoneta.ar/story/los-cuatro-ciclos?navigation=author&navigationSlug=jorge-luis-borges>
2. Edmunds L. *Approaches to greek myth*. Johns Hopkins University Press, 2014. 480 p.
3. Goff B. Do we have a new song yet? The new wave of women's novels and the homeric tradition. *Humanities*. 2022. Vol. 11, no. 2. P. 49. URL: <https://doi.org/10.3390/h11020049> (date of access: 09.11.2024).
4. Goldhill S. *Christian invention of time: temporality and the literature of late antiquity*. University of Cambridge ESOL Examinations, 2021.
5. Havrylenko-Rusak, V. (2022). Time-Space Relations in the Concepts of Literary Thinking: a Review of Key Ideas. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 9(2), 111–117. <https://doi.org/10.15330/jpnu.9.2.111-117>
6. Homer. (2006). *Iliad* (B. Ten, Trans.). Folio.
7. Iliuchenko, M. (2023). The concept of time in american literature through the lens of metamodern perception. *Contemporary literary studies*, (20), 91–94. <https://doi.org/10.32589/2411-3883.20.2023.293580>
8. Kirk G. S. Greek mythology: some new perspectives. *Journal of hellenic studies*. 2013. Vol. 92. P. 74–85.
9. Kozovyk, I. Ya., & Ponomariv, O. D. (1985). *Dictionary of ancient mythology*. <http://litopys.org.ua/slovmyth/slovmy02.htm>
10. Lehmann-Haupt, C. (1993, 29 kvitnia). Books of The Times; Putting In a Word for Homer, Herodotus, Plato, Etc. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1993/04/29/books/books-of-the-times-putting-in-a-word-for-homer-herodotus-plato-etc.html>
11. Lysak, N. S. (2012). National self-images in irish and ukrainian prose of the 1990s. *Magisterium: Literature studies*, (48), 85–93.
12. López-Ruiz C. *Gods, heroes, and monsters: a sourcebook of greek, roman, and near eastern myths in translation*. Oxford University Press, 2018. 622 p.
13. Monica, R. (2009). *Encyclopedia of greek and roman mythology*. Facts On File, Inc.
14. Oleinykova, H., & Kolehaieva, I. (2009). Time's shift as a method of alienation in science fiction. *Writings in Romance-Germanic Philology*, (24), 111–121.
15. Pagès J. The mythographer homerius. The oxford handbook of greek and roman mythography. 2022. P. 211–C16.P120. URL: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190648312.013.17> (date of access: 09.11.2024).
16. Simmons, D. (2005). *Ilium*. HarperTorch.
17. Simmons, D. (2006). *Olympus*. Harper Voyager.
18. Zhdanov, V. I. (2008). *Introduction to the Theory of Relativity*. Kyivskiy universytet. https://www.mao.kiev.ua/biblio/mono/Vstup_do_teorii_vidnosnosti.pdf

Submitted September 15, 2024.

Accepted October 15, 2024.

Mariia Iliuchenko, Ph.D. student of Theory and history of Literature Department, Kyiv National Linguistic University (73 Velyka Vasylkivska Str., Kyiv, 03150, Ukraine); e-mail: mariia.ilyuchenko@knlu.edu.ua; <https://orcid.org/0009-0009-3621-3917>

Futuristic Visions and Classical Myths: Nonlinear Time as a Device for Reinterpreting Antique Plots in Dan Simmons' Novel "Ilium"

Ancient mythology remains an important source of inspiration for contemporary literature, where its plots and images are used to reinterpret universal questions of human existence. In the context of postmodern and metamodern paradigms prioritizing non-linearity, intertextuality, and multi-layered narratives, mythology becomes a tool for examining such fundamental themes as time, space, and fate. The works of Dan Simmons, in particular his Trojan Dylogy, are relevant for study due to the combination of ancient stories with science fiction and the question of the relationship between the past, future and present.

The purpose of the article is to study the interpretation of the passage of time in ancient mythology through the prism of postmodern and metamodern approaches that transform mythological concepts of time and space in Dan Simmons' novel Ilium.

The research uses a comparative analysis of ancient sources and Simmons' works. An interdisciplinary approach is applied, which includes elements of a philosophical study of the myths in the Ilium, taking into account cultural, historical and social aspects.

In his novels, Dan Simmons creates a unique chronotope where the past, present, and future are intertwined. The Trojan War in his novels takes place in the future under the supervision of the gods of Olympus, while modern people and characters from antiquity interact with each other. A key feature of these novels is the use of the laws of time: non-linear temporal dimensions and the possibility of changing the foreseen future become central themes.

The reinterpretation of classical mythology in modern literature, as exemplified by the works of Dan Simmons, demonstrates the meaning-forming role of ancient stories in the study of complex philosophical topics. Simmons successfully integrates mythological elements into science fiction, allowing us to explore the issues of time, space, and human freedom within postmodern and metamodern discourses.

Key words: American literature, antique mythology, intertextuality, science fiction, temporality.

Антропологія кохання Інгеборґ Бахман («Воєнний щоденник» та «Книжка Франци»)

Юлія Ісапчук

*кандидатка філологічних наук,
асистентка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича;
(Чернівці, вул. Коцюбинського, 2; 58002, Україна);
гостьова дослідниця Університету Індіани (США);
e-mail: y.isapchuk@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-7542-6100>*

Розвідка присвячена дослідженню творчості австрійської письменниці Інгеборґ Бахман (1926-1973), що передбачає вивчення конкретних зразків фікційної та нефікційної літератури з використанням принципів літературознавчої антропології. Зокрема, у порівняльному ключі розглядаються «Воєнний щоденник» («Kriegstagebuch», 1944-1945) та незавершений роман «Книжка Франци» («Das Buch Franza», 1965-1966). Мета статті полягає в антропологічному аналізі культурної універсалії кохання, що базується на власному життєвому досвіді авторки та художньо переосмислюється в її текстах.

Акцентується роль британського солдата, віденського єврея-емігранта Джека Гамеша (Jack Hamesh, 1920-1987), для перепрочитання «Книжки Франци». Його образ втілено у фігурі лорда Персівала Глайда (Персі), капітана англійського війська, в якого закохується протагоністка роману Франца під час деокупації регіону Каринтії. Враховуються нотатки І. Бахман у формі щоденника та 11 листів юнака до неї, що демонструють почуття обох.

Наголошується на ключових аспектах художньої трансформації «першого» кохання письменниці до Дж. Гамеша з урахуванням часопросторового контексту зображених подій, що супроводжуються екзистенційними викликами для людини (завершення Другої світової війни). Літературний персонаж Персі узагальнює образ британських військових, з якими у той час спілкувалася письменниця, а також рецептивний потенціал його алюзійного антропоніма, що натякає на статус «псевдопарі». Окрім того, звернено увагу на ідеалізацію його фігури, що вказує на заміщення реального образу на металогічний із гіперболізацією прикметних рис прототипу, з метою посилення ефекту при зображенні перших романтичних стосунків І. Бахман.

Антропологічний вимір любові між чоловіком та жінкою засвідчує важливість фікційної та нефікційної літератур для художнього перепрочитання життєвого матеріалу, що репрезентує узагальнену бахманівську візію кохання.

Ключові слова: Інгеборґ Бахман, «Воєнний щоденник», «Книжка Франци», кохання, війна, літературознавча антропологія.

*Скажи мені, любове, бо не збагну сама:
Невже той жахний, короткий час,
що нам відміряно, сповняти лиші думками
й нічого лютого не знати ні на мить?
Що з тих думок, коли його немає?
І. Бахман, «Скажи мені, любове»¹*

Для творчості видатної австрійської авторки Інгеборґ Бахман (1926–1973) прикметне звертання до проблематики людських взаємин, жінок та чоловіків, які прагнуть гармонійних стосунків. Лейтмотив кохання наявний в її ліриці, зокрема, в емблематичному вірші «Скажи, мені любове» («Erklär mir Liebe», 1956), у знаковій радіо'есі про закохану пару «Добрий Бог Мангеттену» («Der gute Gott von Manhattan», 1958) або у романі-візитівці «Маліна» («Malina», 1971), який можна читати як любовний роман. Останній текст відкриває бахманівський прозовий цикл «Види смерті» («Todesarten»), куди належить незавершений роман «Книжка

Франци» («Das Buch Franza», 1965–1966), присвячений також пошуку істинного кохання.

Зазначимо, що «Книжка Франци» досить ґрунтовно вивчена у різних тематичних ракурсах (мовний, суспільно-історичний, культурологічний тощо) та за допомогою сучасних методологічних підходів (феміністична критика, постструктуралізм, постколоніалізм, теорія простору та ін.) [13, с. 77–78]. Проте, на наше переконання, не до кінця досліджений та актуальний погляд на цей незавершений роман із використанням оптики літературознавчої антропології, а саме аналізу

¹ Бахман І. Поезії. 3 книг «Відкладений час», «Закликання до Великої Ведмедиці» та циклу «Пісні під час втечі» / пер. з нім. П. Рихло. *Всесвіт*. 2008. Вип. 9–10. С. 55.

культурної універсалії кохання. З цією метою ми залучасмо до порівняння «Воєнний щоденник» («Kriegstagebuch», 1944–1945) І. Бахман, що, зважаючи на свою жанрову специфіку, наближений до нефікційної літератури і сприймається як беззаперечний документ для антропологів.

Антропологічний метод у літературознавстві застосовується з кінця ХХ ст. і ретельно осмислюється у працях зарубіжних (Ж. Дюран, В. Ізер, Е. Касперський, А. Коженіна, М. Замбріцька, Р. Нич, В. Рідель та ін.) та, частково, вітчизняних науковців (С. Бартіш, О. Галета, Г. Деркач, Я. Поліщук, Л. Тарнашинська тощо) [1; 3; 4; 5; 6; 14; 19]. Його затребуваність зумовлена тим, що почуття й саморефлексія людини у кризові моменти потребують нового «людиноцентричного» осмислення літературних текстів. Тому у своїй розвідці ми зосередимося на «офіційному» першому коханні І. Бахман, що припадає на період завершення Другої світової війни, та його художньому опрацюванні через 20 років. Адже людина з точки зору антропології сприймається як створіння, що прагне вибудувати власний фіктивний світ, переживаючи та трансформуючи дійсність, а також виявляючи здатність до репрезентації Всесвіту [1, с. 58; 5, с. 28–29; 6, с. 60].

Зауважимо, що свій невеличкий щоденник дівчина вела з вересня 1944 по червень 1945. Його зміст (умовно перша і друга частини) разом із листами й коментарем опубліковано лише у 2010 р. за редакцією Г. Гьоллера, одного з провідних бахманознавців. Цей документ (перша частина) демонструє самоусвідомлення авторкою свого положення, коли вона досить виразно артикулює несприйняття принципів тодішньої ідеологічної машини, що впливала на систему освіти. Тому риторичне заперечення «Ні, з дорослими неможливо вже більше розмовляти» (тут і далі переклад наш. – Ю.І.) [10, с. 15] резюмує внутрішній спротив І. Бахман. Дівчина робить відкриття, що покладатися може тільки на себе та свою мову (остання виступає способом ідентифікації) [17, с. 50–53]. Нагадаємо, що в цей момент, вона залишається сама в напівзруйнованому будинку у рідному місті Клагенфурт, що зазнає бомбардувань, поки матір із молодшими дітьми знаходять прихисток у батьківському будинку в селищі Оберфеллах.

«Це – найкраще літо мого життя, і навіть коли мені виповниться сто років, воно залишиться моєю найкращою весною та найкращим літом. Усі кажуть, до миру ще далеко, але для мене вже мир, мир!» [10, с. 23]. Так емоційно стверджує І. Бахман у другій частині свого щоденника, перебуваючи вже поза містом разом зі своєю сім'єю. Ця фраза виникла насамперед під впливом переживання першого кохання дівчини, з надією та вірою в оновлення післявоєнного світу.

Мова йде про Джека Гамеша (Jack Hamesh, 1920–1987), солдата британської армії, за походженням віденського єврея, якому після аншлюсу Австрії вдалося врятуватися від неминучої загибелі. З 24-річним юнаком, який виконував обов'язки перекладача, 18-літня І. Бахман познайомилася влітку 1945 р. у Гермагорі, невеликому містечку на півдні її рідної Каринтії. Зокрема, із другої частини «Воєнного щоденника» дізнаємося про історію розвитку їхніх романтичних взаємин. При знайомстві у бюро підрозділу контррозвідки 8-ї британської армії майбутня письменниця критично коментує зовнішність Дж. Гамеша «маленький і радше огидний, в окулярах, вільно розмовляє німецькою з віденським акцентом» [10, с. 16], порівнюючи його зі ще одним присутнім англійцем. Проте поступово первинна неприязнь переходить у спільну симпатію, переростаючи з дружби в юнацьке кохання та супроводжується розмовами про авторів, заборонених нацистами, й читанням філософських текстів. «Найбільше ми розмовляли про світогляд та історію» [10, с. 21] – так дівчина окреслює ці взаємини.

Що стосується тривалості їхніх стосунків, то можна з впевненістю стверджувати про термін до літа 1947 р., тобто вони спілкуються й після еміграції молодого чоловіка до Палестини. Принаймні про це свідчать 11 опублікованих листів Дж. Гамеша до І. Бахман. Очевидно, що зворотна кореспонденція з її боку також мала місце, проте самі листи, найімовірніше, не збереглися.

Аналогічно бракує інформації про батьків юнака. Відомо, що вони (Абрагам Мараш та Гені Хаміч) на період його вимушеного переселення до Англії вже померли. Воднораз вдалося простежити історію трансформації його імені. Так, спочатку припускали зміну з німецького варіанта Якоб П'ятий (Jakob Fünfer) на англо-гебраїський інваріант, про що свідчив поступовий перехід від Якоба до Джекі у листуванні з І. Бахман [10, с. 27–36]. Проте за деякий час в архіві єврейської громади австрійської столиці натрапили на документи, що підтверджували його справжню ідентифікацію. Тому зафіксовано ланцюжок модифікацій імені віденця Якоба Мараша (Хаміча) на британця Джека Гамеша та на майбутнього ізраїльтянина Якова Хаміша під час еміграції у 1946 р. до Палестини. Ці зміни демонструють прагнення до актуальної повоєнної ідентичності та інтеграції до нового соціуму, що йому вдалося [10, с. 106–109].

Зупинимося детальніше на переосмисленні реальної постаті Дж. Гамеша в художній образ, що втілено у фігурі Персівала Глайда з незавершеного роману «Книжка Франци». Так, Г. Гьоллер у післямові до «Воєнного щоденника» влучно позначає Дж. Гамеша «лакуною у тексті роману, а лорда Персівала Глайда – його точною контрафактурою» [10, с. 95], у такий спосіб акцентуючи рецептивний потенціал перепрочитання творчого доробку І. Бахман. Ми ж

спробуємо «олюднити» ставлення до художнього тексту як такого [5, с. 28–29], послуговуючись принципами літературознавчої антропології.

За фабулою незавершеного роману ретроспективно зображується зародження й розвиток короткотривалих стосунків юної протагоністки Франциски Раннер (Франца) і молодого британського офіцера Персівала Глайда (Персі). У свідомості дівчини-підлітка він виступає символом довгоочікуваного миру та першого кохання: «і сір, і мир, цей король і перший чоловік у її житті» [9, с. 181]. Разом з юнаком описується майже ідилічна картина входження британських солдат до напівфіктивного каринтійського селища Галіці(є)н (Galicien) (див. дет. про різнотлумачення назви цього топоніма [13, с. 78–79]). Підкреслимо антропологічну нестабільність історичного контексту того проміжку часу, позаяк це був період після вищезгаданих бомбардувань австрійських земель західними союзниками, чуток про безчинства з боку партизанів під проводом Тіто, усташів та російських військ Власова у зазначеному регіоні. У такий спосіб І. Бахман підтверджує свою тезу про сприйняття приватної історії через світову історію. Коли «село вимерло і належало їй одній, тільки для очікування у диві і на диво» [9, с. 176], Франца постає тут не просто посередником між мешканцями свого селища та іноземними військовими, а корелює із цим часопростором, виступає його уособленням. Дівчина намагається налагодити з ними контакт, спершу несміливо, підбираючи належні слова англійською, і коли втретє промовляє «Сір!», то її помічає капітан Персі. За германістом А. Гапкемайером, протагоністка роману зустрічає у вбивчій реальності протилежну картину, чому сприяє її уявний та спроектований у мові світ, вільний від конвенціонального, де свобода – основний її закон [11, с. 50–51].

Якщо у щоденнику письменниці називає цей період найкращим літом свого життя, то у «Книжці Франци» ця фраза трансформується у найкращу весну, додатково відтіняючи значення закінчення довготривалої війни. Так, український дослідник Т. Гаврилів вбачає в дитинстві кінця війни потрібну надію – юність, весну, любов і наголошує: «весна – блискучий результат інтерференції реальної історії весни сорок п'ятого з весною-як-віком і весною-як-станом» [2, с. 255]. До речі, він додає до образу Персівала Глайда казкове тлумачення, називаючи його «добрим принцом» [2, с. 267, 408]. Для феміністичної критики кінець війни для Франци – це символ невинної любові [12, с. 81], відповідно епізод, пов'язаний із найкращою весною героїні, вважається єдиним світлим моментом у цілому романі [15, с. 233] і перегукується з концептом «прекрасного» у творчості авторки [18, с. 55–59].

Фактично протилежної точки зору дотримується літературознавиця М. Альбрехт, аналізуючи «Книжку Франци» у руслі теорії постколоніалізму. Дослідниця приходить до висновку, що юна дівчина не сама вигадує колоніальну прафікцію еротичної зустрічі між європейцем та корінним жителем. Натомість вона послуговується скарбницею колективних фантазій, що, подібно до заповіту колоніальної історії, належить до невід'ємної складової західноєвропейського суспільства, та показує наскільки закорінені такі способи переживання та мислення для людини [7, с. 177–178]. Водночас, на нашу думку, антропологічний вимір кохання І. Бахман поєднує в собі архетипи колективної свідомості з традиційною позицією жертви війни та вродженого інстинкту людини до продовження життя з вірою в казкову утопію у післявоєнному світі.

На відміну від свого реального прототипу, літературний персонаж Персівала Глайда презентований в образі довгов'язого аристократа з Лондона, який відрізняється вишуканою поведінкою від решти солдат. Значимо, що в цілому Персі узагальнює образ британських військових, з якими товаришувала тоді І. Бахман, на користь чого свідчать її нотатки у щоденнику. Його можна порівняти з багатим, худорлявим та високим Бобом з оксфордською освітою, з дещо зверхньою манерою спілкування серед решти компанійських колег (Артура та Білла). Доречно також пригадати подругу авторки Лізль, у планах майбутнього лікаря, яка закохана у зарозумілого Боба і мріє про шлюб із ним. Г. Гьоллер переконаний, що на основі цих справжніх взаємин І. Бахман намагається подати елегантну літературну конструкцію стосунків Франци з Персі [10, с. 94], надавши більшій привабливості непримітному зовні Дж. Гамешу для ідеалізації їхньої псевдопарі. У такий спосіб посилюється сприйняття кохання як культурної універсалії людини, яка часто заміщує реальний образ на металогічний образ із гіперболізацією або типізацією прикметних рис, зокрема у художніх текстах.

Принагідно зауважимо, що подібний письменницький прийом І. Бахман використовує у своїх «Листах до Феліціана» («Briefe an Felician», 1945–1946). Вони являють собою послання елегантного характеру, сповнені романтичними мотивами тужливої жіночої любові та пошуків подолання роздвоєності й гармонізації власного Я, яке прагне звільнитися від умовностей зовнішнього світу [8]. У порівнянні з більш зрілими текстами авторки, фіксуємо утопічний образ кохання, що не в останню чергу пов'язано з віком І. Бахман та її тодішнім досвідом. Вважається, що в основі цього «одностороннього епістолярію» лежать передовсім платонічні почуття до її першого ментора – австрійського письменника Йозефа Перконіга (1890–1959), та стосунки з Дж. Гамешом [16, с. 62–67]. Спільним в обох випадках є

переосмислення життєвого матеріалу у формі ідеалізації художніх персонажів, які презентують узагальнену бахманівську візію любові до чоловіка.

Як і у реальному житті, так і на сторінках «Книжки Франци», ні письменниця, ні протагоністка роману не можуть поєднати свої долі з коханими. Позаяк останні назавжди або вирушають до Палестини (Дж. Гамеш), або повертаються до Лондона (Персі). Ймовірно, у випадку з авторкою на заваді стали й історично-соціальні та світоглядні перешкоди (після)воєнного австрійського суспільства, позаяк у щоденнику міститься пряма вказівка на тодішнє упередження з боку родичів І. Бахман, їхнє невдоволення тим, що «вона ходить із євреєм» [10, с. 22]. Очевидно, на підсвідомому рівні це виключало союз доньки кривдника (нацистське минуле її батька) із сином його жертви (єврейське походження юнака). Примітно, що аналогічні обставини вплинуть на розвиток стосунків зі знаменитим німецькомовним поетом Паулем Целаном (1920–1970). Зокрема, германістка А. Штоль вважає, що прірву між батьком та ним у колі сім'ї письменниці так і не було остаточно подолано [17, с. 66]. Водночас у листі від 1.02.1946 р. Дж. Гамеша до І. Бахман молодий чоловік, міркуючи про ці взаємини, вказує на важливість цього досвіду як доказ того, що їхні народи об'єднує шлях любові та порозуміння [10, с. 52]. Бачимо важливість антропологічного тла для розуміння втілення людських почуттів у літературі.

Що стосується гіпотетичного спільного майбутнього Франци з капітаном Персі, то в тексті з самого початку містяться натяки на безперспективність цих взаємин. Іманентно на це вказує вибір авторкою персонажа з антропонімом Персівал Глайд, що є алюзією на один із найвідоміших вікторіанських романів англійського письменника Вілкі Коллінза «Жінка у білому» («The Woman in White», 1860), де ця фігура виступає підступним персонажем особливо по відношенню до жінок [15, с. 223–232]. До того ж окремі моменти оповідної структури тексту (епізод з молодістю віденською лікаркою Сюзане Затнер, коли Франца помічає зародження взаємних почуттів між нею та Персі, терміновий від'їзд капітана до Англії та інтуїтивні відчуття розлуки з ним назавжди) підтверджують первинні здогадки про швидке завершення перших романтичних взаємин дівчини.

Варто зауважити, що авторка описує Францу та Персі з наративної позиції протагоністки роману, яка є ще 15-річною тинейджеркою. Вірогідно, й тому британський офіцер

поводиться досить стримано, ставлячись до неї як до дитини-підлітка, і називає дивною дівчиною. Апогеєм цих взаємин є момент прощання, що супроводжується короткими, фактично цнотливими поцілунками, першими в житті Франци, які вона називає «англійськими». Згодом її чоловік-психіатр Лео Йордан позначить їх «янгольськими поцілунками» на основі гри слів (пор. нім. «englisch» та «angelisch») [9, с. 185–187]. На нашу думку, цей епізод перегукується зі згадкою з «Воєнного щоденника» про те, як Дж. Гамеш цілує руку І. Бахман. Подібно до Франци, тут також мовиться про перший досвід, що супроводжується сильним емоційним піднесенням і бажанням зберегти цей доторк назавжди.

Повертаючись до художнього бачення довершення юнацьких романтичних стосунків авторки з Дж. Гамешем, звернемо увагу на випадкову зустріч більш ніж через 15 років уже одруженої віденки Франци Йордан з елегантним лордом Персівалем Глайдом. На відміну від колишнього капітана, протагоністка роману одразу ж впізнає його в цивільній формі під час лікарського конгресу в Лондоні. Між ними відбувається нетривала світська розмова, в яку втручається одна з присутніх дам. Доросла Франца розуміє марність зусиль для втілення у життя юнацьких мрій про істинне кохання, тому що «це був надто довгий шлях від миру у самісіньку середину миру, і всередині миру неможливо більше нічого вдіяти» [9, с. 190], а також досвід проблематичних стосунків з чоловіками (включаючи її травматичний шлюб). Можливо, у такий спосіб І. Бахман посилює трагічну тональність незавершеного роману і спрямованість усього циклу «Види смерті», що підважує кохання як антропологічну універсалію культури та адекватні взаємини на рівні «жінка та чоловік».

Отже, антропологічне порівняння «Військового щоденника» з «Книжкою Франци» виявило авторське бачення культурної універсалії кохання. І. Бахман, послуговуючись власним досвідом та художніми прийомами, переосмислює свої стосунки з Дж. Гамешем у формі романного епізоду. Письменниця свідомо посилює художній образ «першого» кохання в часопросторовому контексті екзистенційних викликів (завершення війни як переломний момент у житті людини та країни). Алюзійний антропонім Персівал Глайд належно скеровує читацьку рецепцію романтичних стосунків у романі, що приречені на швидке завершення. Антропологічний зріз любові між чоловіком та жінкою засвідчує важливість фікційної та нефікційної літератур, що взаємодоповнюються й оприявнюють модифікацію художнього втілення кохання.

Список використаної літератури

1. Бартиш С., Деркач Г. Теоретичні засади антропологічного підходу в літературознавстві. *Studia Methodologica*, 2024. Вип. 57. С. 51–60. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1222.2024-57-5>
2. Гаврилів Т. Форма і фігура. Ідентичність у художньому просторі: монографія. Львів: ВНТЛ - Класика, 2009. 480 с.
3. Галета О. Екс-центричне літературознавство: від теорії літератури до літературної антропології. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2014. Вип. 60. Ч. 2. С. 46–58.
4. Замбржицька М. Антропологія літератури в польському літературознавстві. *Питання літературознавства*. 2013. Вип. 87. С. 88–96.
5. Поліщук Я. Антропологічна перспектива в літературознавстві. *Філологічні семінари*. 2013. Вип. 16. С. 26–31.
6. Тарнашинська Л. Літературознавча антропологія: новий методологічний проект у дзеркалі філософських аналогій. *Слово і час*. № 5. 2009. С. 48–61.
7. Albrecht M. «Sire, this village is yours». Ingeborg Bachmanns Romanfragment Das Buch Franza aus postkolonialer Sicht. *Ingeborg Bachmann / a cura di Robert Pichl e Barbara Agnese*. Roma: Donzelli, 2004. S. 167–178.
8. Bachmann I., Bischof P. Briefe an Felician. München: Piperverl., 1991. 49 S.
9. Bachmann I. Das Buch Franza / [Hrsg. Monika Albrecht, Dirk Götsche, Robert Pichl]. «Todesarten»-Projekt: Kritische Ausgabe in 4 Bd. (Bd. 2). München; Zürich: Piper-Verl., 1995. 502 S.
10. Bachmann I. Kriegstagebuch. Mit Briefen von Jack Hamesh an Ingeborg Bachmann / [Hrsg. und mit einem Nachwort von Hans Höller]. Berlin: Suhrkamp Verl., 2011. 112 S.
11. Napkemeyer A. Die Sprachthematik in der Prosa Ingeborg Bachmanns: Todesarten und Sprachformen. Frankfurt am Main; Bern: Langverl., 1982. 123 S.
12. Ingeborg Bachmann / [Hrsg. von Heinz Ludwig Arnold]. München: Ed. Text + Kritik, 1984. 217 S.
13. Isaptschuk Ju. Ingeborg Bachmanns «Das Buch Franza»: Rekonstruktion der örtlichen Topoi. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis. Studia Germanistica*. 2024. № 34. S. 59–70. DOI: doi.org/10.15452/StudiaGermanistica.2024.34.0005.
14. Iser W. The Fictive and Imaginary: Charting Literary Anthropology. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993. 347 p.
15. Lennox S. Cemetery of the Murdered Daughters: Feminism, History, and Ingeborg Bachmann. Amherst: University of Massachusetts Press, 2006. 387 p.
16. Schaunig R. «... wie auf wunden Füßen» Ingeborg Bachmanns frühe Jahre Klagenfurt / Celovec: Verl. Johannes Heyn, 2014. 256 S.
17. Stoll A. Ingeborg Bachmann: der dunkle Glanz der Freiheit. Die Biographie. München: C. Bertelsmann Verl., 2013. 381 S.
18. Užukauskaitė L. Das Schöne im Werk Ingeborg Bachmanns: zur Aktualität einer zentralen ästhetischen Kategorie nach 1945. Heidelberg: Universitätsverl. Winter, 2021. 288 S.
19. Wahrnehmen und Handeln: Perspektiven einer Literaturanthropologie / [Hrsg. von Wolfgang Braungart, Klaus Ridder, Friedmar Apel]. Bielefeld: Aisthesis Verl., 2004. 368 S.

Надійшла до редакції 15 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 15 жовтня 2024 р.

References

1. Bartish, S., Derkach, H. (2024). Theoretical basis of the anthropological approach in literary studies. *Studia methodologica*, No. 57, 51–60. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1222.2024-57-5> [in Ukrainian].
2. Havryliv, T. (2009). *Shape and Figure. Identity of Artistic Space*. Lviv: VNTL-Classic. 480 p. [in Ukrainian].
3. Haleta, O. (2014). Eccentric literary criticism: from theory of literature to literary anthropology. *Visnyk of the Lviv University. Series Philology*. Vol. 60 (2), 46–58.
4. Zambrzycka, M. (2013). Anthropology of literature in the Polish literary studies. *Problems of Literary Criticism*. No. 87, 88–96 [in Ukrainian].
5. Polishhuk, Y. (2013). Anthropological perspective in literary studies. *Philological seminars*. No. 16, 26–31 [in Ukrainian].
6. Tamashynska, L. (2009). Literary anthropology: a new methodological project in the mirror of philosophical analogies. *World and time*. No. 5, 48–62 [in Ukrainian].
7. Albrecht, M. (2004). «Sire, this village is yours». Ingeborg Bachmann's novel fragment The Book of Franza from a postcolonial perspective. *Ingeborg Bachmann / Ed. by Robert Pichl and Barbara Agnese*. Rome: Donzelli, 167–178. [in German].
8. Bachmann, I., Bischof, P. (1991). *Letters to Felician*. Munich: Piper Publ., 49 p. [in German].
9. Bachmann, I. (1995). The Book of Franza / [Ed. by Monika Albrecht, Dirk Götsche, Robert Pichl]. *The «Ways of Dying» Project: Critical Edition in 4 Vol. (Vol. 2)*. Munich; Zürich: Piper Publ., 502 p. [in German].
10. Bachmann, I. (2011). *War Diary: With Letters from Jack Hamesh to Ingeborg Bachmann* / [Ed. and with an afterword by Hans Höller]. Berlin: Suhrkamp Publ. 112 p. [in German].
11. Napkemeyer, A. (1984). *The language topic in Ingeborg Bachmann's prose: types of death and language forms*. Frankfurt am Main; Bern: Lang Publ., 123 p. [in German].

12. (1984). *Ingeborg Bachmann* / [Ed. by Heinz Ludwig Arnold]. Munich: Ed. Text + Kritik, 217 p. [in German].
13. Isaptschuk, Ju. (2024). Ingeborg Bachmann's «The Book of Franza»: Reconstruction of Local Topoi. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis. Studia Germanistica*. No 34. 77–88. DOI: doi.org/10.15452/StudiaGermanistica.2024.34.0005 [in German].
14. Iser, W. (1993). *The Fictive and Imaginary: Charting Literary Anthropology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 347 p. [in English].
15. Lennox, S. (2006). *Cemetery of the Murdered Daughters: Feminism, History, and Ingeborg Bachmann*. Amherst: University of Massachusetts Press, 387 p. [in English].
16. Schaunig, R. (2014). «... as if on sore feet» *Ingeborg Bachmann's early years*. Klagenfurt / Celovec: Johannes Heyn Publ., 256 p. [in German].
17. Stoll, A. (2013). *Ingeborg Bachmann: the dark glow of freedom. The biography*. Munich: C. Bertelsmann Publ., 381 p. [in German].
18. Užukauskaitė, L. (2021). *The beautiful in Ingeborg Bachmann's work: on the topicality of a central aesthetic category after 1945*. Heidelberg: University Publ. Winter, 288 p. [in German].
19. (2004). *Perception and action: perspectives of a literary anthropology* / [Ed. by Wolfgang Braungart, Klaus Ridder, Friedmar Apel]. Bielefeld: Aisthesis Publ., 368 p. [in German].

Submitted September 15, 2024.

Accepted October 15, 2024.

Yulia Isapchuk, Candidate of Philological Sciences (Ph. D.), Assistant Professor, Department of World Literature and Theory of Literature, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (2 Kotsybynskyj Str., Chernivtsi, 58002, Ukraine), Nonresidential Visiting Scholar, Indiana University (USA); e-mail: y.isapchuk@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-7542-6100>

The Anthropology of Love by Ingeborg Bachmann (“War Diary” and “The Book of Franza”)

The article is dedicated to the study of the work of the Austrian writer Ingeborg Bachmann (1926-1973), which involves the investigation of specific examples of fictional and non-fictional literature using the principles of literary anthropology. In particular, the «War Diary» («Kriegstagebuch», 1944-1945) and the unfinished novel «The Book of Franza» («Das Buch Franza», 1965-1966) are considered comparatively. The purpose of the article is an anthropological analysis of the cultural universality of love, which is based on the author's own life experience and is artistically reinterpreted in her texts.

The role of the British soldier, the Viennese Jewish émigré Jack Hamesh (1920-1987) is emphasized in rereading «The Book of Franza». His image is embodied in the figure of Lord Percival Glyde (Percy), a captain of the English army, with whom the protagonist of Franza's novel falls in love during the deoccupation of the Carinthia region. I. Bachmann's notes in the form of a diary and 11 letters from the young man to her demonstrate the feelings of both.

The main aspects of the artistic transformation of the writer's «first» love for J. Hamesh are emphasized, considering the time-space context of the depicted events, which are accompanied by existential challenges for a person (the end of the Second World War). The literary character Percy summarizes the image of the British military, with whom the writer communicated at the time, and the receptive potential of his allusive anthroponym, which hints at the status of the «pseudo-couple». In addition, attention is paid to the idealization of his figure, which indicates the replacement of the real image with the metalogical one with hyperbolization of the characteristic features of the prototype, to enhance the effect in depicting the first romantic relationship of I. Bachmann.

The anthropological dimension of love between a man and a woman shows the importance of fictional and non-fictional literature for the artistic rereading of life experience, representing a generalized vision of love by I. Bachmann.

Key words: Ingeborg Bachmann, «War Diary», «The Book of Franza», love, war, literary anthropology.

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-04
УДК 821.09(73)(092) Воннегут

Деконструкція «Походу паломника» Джона Баньяна в романі Курта Воннегута «Бойня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей»

Наталія Криницька

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри романо-германської філології,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка;
(вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003, Україна);
e-mail: nataliakrin@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9591-542X>*

Національна міфологія США, одним із складників якої виступає пуританська культурна спадщина, останнім часом все більше привертає увагу дослідників сучасної американської літератури. У центрі уваги часто стоїть проблема наслідків (руйнівних чи корисних) постмодерністської деконструкції щодо засадничих для держави міфів. У статті показано, що Курту Воннегуту в антивоєнному постмодерністському романі «Бойня номер п'ять» вдається створити подвійний код, який дозволяє і деконструювати важливий для протестантів алегоричний твір Джона Баньяна «Похід паломника», і водночас закликати читачів до повернення до християнського гуманізму.

Метою статті стало вивчення в романі Воннегута деконструкції твору Баньяна крізь призму пуританської риторичної форми – ереміади. Наголошено, що історично ереміада була проповіддю заради порятунку душ пастви, адже оплакувала поточний стан справ у суспільстві, закликала схаменутися і стати на шлях виправлення. Попри сатиричність і абсурдність світу в «Бойні номер п'ять», у романі присутні риси ереміади: «обраний» – Біллі Пілігрим, *alter ego* Воннегута, «вихід у пошуках кращої долі» – його служба в армії США під час Другої світової війни, «місія в пустелі» – переїзд Біллі до Європи та участь в Арденнській операції, потом полон, покарання грішників – Дрезденська трагедія. На щастя, Біллі виживає, ніби в нього є «угода» з Богом, а далі він виконує його заповіт і несе людям – чи то від Бога, чи то від інопланетян-тральфаматорців – «пророче історичне мислення».

Розглянуто зв'язок концепції часу в романі з концепцією потрійного синтезу часу Жилья Дельоза, розумінням часу в працях Августина Блаженного та в Біблії. Використання фантастичного прийому – концепції нелінійного часу – дозволяє Воннегуту вийти на новий рівень осмислення призначення, вибору, відповідальності, створити альтернативу прогресу паломника в романі Баньяна, оскільки лінійність розвитку цивілізації і протестантська етика призводять і до катастроф, подібних до Другої світової війни.

Робиться висновок, що, попри всю іронічність, роман Воннегута не лише гуманістичний, а й глибоко християнський, і продовжує, але вже на сучасному рівні, виховну місію, визначально притаманну літературі США.

Ключові слова: національна міфологія США, американська література, наукова фантастика, постмодернізм, деконструкція, пуритани, ереміада.

Постановка проблеми. Американські автори часто звертаються до «міфів про заснування нації», сформованих, зокрема, спадщиною перших колоністів Нової Англії (пуритан і пілігримів). До цих міфів залучається самоуявлення нації як нового Ханаану (Землі обітованої) або як «Міста на пагорбі» (за словами Джона Вінтропа), на чий приклад має рівнятися світ. Впливом пуританства часто пояснюють і міф про «Американську мрію». На відміну від цього «Євангелія успіху» (у класичному варіанті – «від лахміття до багатства»), у культурі США існує низка творів, які протиставляють обіцянку Землі обітованої, пов'язаної з Америкою, із соціальною реальністю і, таким чином, піддають цей міф сумніву. Сакван Беркович застосовує щодо таких творів термін «ереміада», маючи на увазі запозичену в пуритан риторичну форму, що під час проповіді вказувала громаді на її невірні шляхи і вчинки. Ереміада, слідом

за пророком Єремією, оплакує минуле, критикує теперішнє та лякає жадливим майбутнім, яке настане, якщо паства не виправиться. За Берковичем, ереміада живе і в сучасній американській культурі – від політичних промов до художньої літератури [5]. Жиль Дельоз сприймав час як потрійний синтез, де минуле, теперішнє і майбутнє мисляться як ціле [8]. Напевно, ереміада як риторична форма відповідає теорії Дельоза: теперішнє усвідомлюється через минуле та майбутнє, минуле – крізь теперішнє та майбутнє, а майбутнє мислиться крізь минуле як умову і теперішнє як дію, яка творить це майбутнє. Відтак час стискається до кола чи навіть до точки, а не до стріли чи осі, як у класичній фізиці. Вельми перспективним видається пошук елементів ереміади як відлуння пуританського світогляду в сучасних творах, де наявні фантастичні часопросторові припущення, що дозволяють реалізувати концепції про нелінійність часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку XXI ст., можливо, у зв'язку зі зростанням проблем в американському суспільстві і страху перед майбутнім, з'являються твори та критичні праці, присвячені вивченню впливу пуританства на сучасну культуру [1; 11; 13]. Наприклад, Крістофер Лейз, досліджуючи вплив теології ранньої Нової Англії на сучасних авторів – Вільяма Геддіса, Курта Воннегута, Томаса Пінчона, Мерилін Робінсон, Колсона Вайтхеда, Пола Остера, Тоні Моррісон та ін. – показує, як ці письменники намагаються переосмислити пуританську спадщину [11].

Звертається Лейз і до антивосного роману Курта Воннегута (Kurt Vonnegut, 1922–2007) «Бойня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей» (*Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade*, 1969). Твір Воннегута всебічно вивчається з моменту публікації, але, враховуючи атеїстичні погляди письменника, критики часто ігнорують релігійне підгрунтя роману. Натомість у розділі «Викрадення інопланетянами як ненаратив про полон у „Бойні номер п'ять”» (*Alien Abduction as Captivity Nonnarrative in Slaughterhouse-Five*), Лейз згадує статтю Річарда Хінчкліфа, який звернув увагу на інтертекстуальні зв'язки роману з «Походом паломника» Джона Баньяна (John Bunyan, 1628–1688), варіанти перекладу – Беньяна чи Буньяна. «Похід паломника» (*The Pilgrim's Progress*, 1678), інші переклади – «Мандри пілігрима» або «Поступ Паломника від цього світу до того, що прийде», – богословський алегоричний твір, другий за популярністю в англійськомовному світі після Біблії у XVII ст. Герой Баньяна, Християнин (Крістіан), залишає родину і своє місто, приречене, на його думку, на загибель, бо містяни не сповідують правильну віру, і вирушає в довгу духовну подорож до Небесного міста, сповнену випробувань, страждань, спокус і розчарувань [7]. «Похід паломника» аналізується Максом Вебером у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), де соціолог намагається пов'язати поширення протестантизму з розвитком ринкових відносин в економіці, а пуританський аскетизм та концепцію покликання Лютера – із сучасним західним раціоналізмом. Вебер звертає увагу на егоїзм Християнина, якого цікавить передусім власне спасіння та вічне життя: «Лише коли він сам у безпеці, йому спадає на думку, що було б добре, якби його сім'я була поруч» [16].

Алюзії й ремінісценції на «Похід паломника» знаходимо у таких авторів, як Чарльз Дікенс, Вільям Текерей, Луїза Мей Олкотт, Джон Рональд Руел Толкін, Клайв Стейплз Льюїс, Лоїс Макмастер Буджолд та ін. «Меланхолійний герой Воннегута, Біллі Пілігрим, і його шизофренічна подорож у часі та просторі пародіюють подорож пуританського

святого через пустелю. Зокрема, зв'язки між Біллі Пілігримом Воннегута та Християнином Джона Баньяна в „Поході паломника” є ретельно продуманими», – стверджує Хінчкліф [10, с. 183].

Мета. У цій статті ми плануємо показати, що в романі «Бойня номер п'ять» Курта Воннегута деконструкція «Походу паломника» Джона Баньяна відповідає пуританській проповіді-єреміади, тобто класична історія про спасіння переосмислюється заради виправлення людей та відродження їхніх гуманістичних християнських вірувань. Для досягнення такої мети ми простежимо інтертекстуальні зв'язки творів Баньяна і Воннегута на сюжетно-образному рівні, знайдемо елементи єреміади в романі та спробуємо розібратися, чи пов'язана деконструкція «Походу паломника» із цією єреміадою.

Виклад основного матеріалу. Воннегут відомий своєю критикою західного раціоналізму й протестантської етики зокрема. Головного героя роману недаремно звать Біллі Пілігрим. Якщо його прізвище вже говорить про певну соціальну роль та місію, то ім'я надано на честь двох найбільш впливових американських реформаторів протестантизму у XX ст. – євангелістів Біллі Сандея (Billy Sunday) та Біллі Грема (Billy Graham). Пам'ятаємо, що Біллі – напівавтобіографічний образ для Воннегута, який сам служив у армії США, потрапив у німецький полон і дивом вижив під час жахливого бомбардування Дрездена союзниками, тобто своїми ж співвітчизниками, 14 лютого 1945 р., коли загинуло до 200 000 мирного населення [2]. Роман насичений науково-фантастичними елементами. Введення в дію планети Тральфаматор, жителі якої сприймають світ у чотирьох вимірах – і в часовому теж, дозволяє автору створити ситуацію непевності та подвійного кодування: або (реалістичне пояснення) ненадійний наратор Біллі страждає від наслідків страшної військової психологічної травми та, згодом, авіакатастрофи, або (фантастичне припущення) його дійсно викрали прибульці, навчили мандрувати в часі, і тепер Біллі живе водночас і в минулому, і в теперішньому, і в майбутньому, і бачить усе своє життя – від народження до смерті, помираючи завжди напередодні 31-ї річниці бомбардування Дрездена: “... I, Billy Pilgrim, the tape begins, will die, have died, and always will die on February thirteenth, 1976.” [15, с. 103].

Майкл Флексер висуває гіпотезу, що Воннегуту вдалося відтворити порушення часового сприйняття, характерне для людей у стані психозу, а бомбардування Дрездена стало основною подією, що спричинила травму й «ментальну подорож у часі» [9]. Звернімо увагу, що Воннегут уникає опису власне бомбардування в романі, ця трагічна Подія – як чорна діра, навколо якої обертаються спогади та інші події, але наближатися до воронки своєї травми і письменник, і його *alter ego* Біллі не наважуються. Дельоз теж пов'язує свій

потрійний синтез часу з наявністю певної Події, яка структурує модуси часу навколо себе [8, с. 201].

Лоуренс Броер у назві *Tralfamadore* розпізнає анаграму *OR FATAL DREAM* – «АБО ФАТАЛЬНИЙ СОН / АБО ФАТАЛЬНА МРІЯ» [6, с. 87]. Слово *DREAM* виділяється на титульній сторінці «Походу паломника», і, починаючи з першої глави, Баньян знову висуває на передній план це слово: «ПОДОРОЖ ПІЛГРИМА, схожа на СОН» ('*THE PILGRIM'S PROGRESS in the similitude of a DREAM*') [7, с. 29]. У вступному вірші Баньяна сон не є сном, а представлений як відволікання від «меланхолії». І Баньян, і Воннегут посилаються на власні тексти як на метафоричні сни, щоб дещо заспокоїти тих читачів, які не готові до екзистенційних викликів. У «Поході паломника» сон автора-оповідача є прийомом, який часто використовують у пуританських оповіданнях про навернення, що дає змогу героям перенести свою історію з підземелля на небесне царство завдяки трансцендентним якостям сну.

«У „Бойні номер п'ять” ортодоксальна лінійна структура історії Баньяна замінена круговою оповіддю, у якій Біллі Пілігрим стає „проваленим у часі” (“*unstuck in time*”) [15, с. 17]. Вона уникає будь-якого еквіваленту щасливого кінця порятунку, який „Похід паломника” традиційно позиціонує як природне завершення праведних і працьовитих людських зусиль», – вважає Хінчкліфф [10, с. 183]. Дослідник пише про Біллі: «як сучасна мутація пуританських святих ранньої Нової Англії, він є представником їхньої особливої капіталістичної спадщини, тоді як його історія має форму як англійських, так і новоанглійських пуританських оповідань про полон і навернення – останнє також становить одну з основ „Походу паломника”. Книга Баньяна була задумана як розповідь про навернення, пуританський спосіб риторики та засоби, за допомогою яких людина може бути обрана святою у громаді» [10, с. 184]. Навіть титульна сторінка «Бойні номер п'ять» оформлена за зразком титульної сторінки «Походу паломника», але у книзі Воннегута цей вступ графічно має форму бомби, що падає, і його власне ім'я (тобто доля) теж ніби вкарбоване на цій бомбі, тоді як ім'я Баньяна у вступі книги богослова не згадується. Додамо, що і позбавлений витонченої художності «телеграфно-шизофренічний стиль» роману (*the telegraphic schizophrenic manner of tales* [15, с. 1]) теж нагадує про пуританський прагматизм.

Біллі не ідеаліст – його одруження з Валенсією заради грошей вписується в пуританський сценарій, де аскетизм уживається з презирством до злиднів, бо бідність означає Божу немилість, а зароблений капітал потрібно витратити зокрема на поширення

справжньої віри. На думку Хінчкліфа, «робота, яку виконує Біллі Пілігрим як бізнесмен, окуліст і, зокрема, як євангеліст тральфамадорського часу, відзначає його навернення як божевільного месії для прогресу білих англосаксонських протестантів, „призначаючи коригуючі лінзи для душ землян” [15, с. 21]» [10, с. 184]. Розповіді про полон також є частиною риторичної структури, покликаної «попередити громаду про жадливі покрання, які чекають на всіх тих, хто не зміг зробити свій внесок у здійснення великого Божого плану щодо Нової Англії». Таким чином, після захоплення і німцями під час Арденнської операції, і прибульцями з Тральфамадору, Біллі повертається до Америки як викуплений полонений, це така «аналогічна мутація пуританського святого – метафоричного сина Батька-пілігрима, готового проповідувати Євангеліє тральфамадорського фаталізму» [Там само].

Нелінійний наратив «Бойні номер п'ять», як і час Тральфамадору, намагається дестабілізувати домінуючий західний наратив, символом якого виступає лінійність «Походу паломника». Якщо Дрезден розглядається як інверсія Небесного міста Баньяна, то його знищення є звинуваченням капіталістичного прогресу, який народився з оповідей паломників і їхнього навернення [10, с. 183]. Хінчкліфф звертає увагу навіть на паралелі між схожою на місячну поверхню територією знищеного німецького міста та роком публікації роману Воннегута – 1969 р. [10, с. 195]. Це рік триумфу людства й передусім американців у зв'язку з висадкою на Місяці 20 липня Ніла Армстронга та База Олдріна, які «прийшли з миром для всього людства». Курт Воннегут, із його сумним воєнним досвідом, напевно мав великі сумніви щодо миру, який несе прогрес – і науково-технічний, і той, що, відповідно до протестантської етики, вимагає досягнення цілі будь-якими засобами. Письменник протиставляє зокрема двох пацієнтів лікарні, які ділять одну палату: дивака Біллі та токсичного супермена, гарвардського професора Бертрама-Коупленда Рамфурда, колишнього бригадного генерала, а тепер – військового історика. Для Рамфурда бомбардування Дрездена – «вражаючий успіх нашої авіації» (*a howling success*) [15, с. 157], він не хоче вірити, що «нікчема» Біллі міг мати якесь відношення до цієї доленосної події, але надто часто повторює, що бомбардування Дрездена було цілком виправданим (“*It had to be done*” [15, с. 163]), ніби виправдовуючись перед кимось, хоча Біллі й не заперечує йому.

Уся одіссея Біллі – це підсвідома втеча від страху і болю, від приречення й абсурду своєї долі, наприкінці якої його чекає смерть від найманого вбивці за те, в чому він не винен. Як самотня дитина, котра вигадує уявного друга, Біллі виставляє свій психічний захист і у вигляді тральфамадорців, і у формі своєї відомої приказки «Такі справи, нічого не поробиш» (“*So it goes*”), яка повторюється в романі 106 разів: “...when a person

dies he only appears to die. He is still very much alive in the past, present and future, always has existed, always will exist. When a Tralfamadorian sees a corpse, all he thinks is that the dead person is in a bad condition in that particular moment, but that the same person is just fine in plenty of other moments. Now, when I myself hear that somebody is dead, I simply shrug and say what the Tralfamadorians say about dead people, which is 'so it goes'" [15, с. 20].

Крізь ці іронічні рядки проступають і біблійні слова «...часу вже не буде» [3, 10:6], і філософія Блаженного Августина, який вважав час, що ми сприймаємо, лише оболонкою, як тіло – для душі, для часу вічного, Божественного. Для Августина, який намагався осягнути феномен часу, ні минуле, ні майбутнє не мають реального існування – дійсне існування притаманне лише теперішньому. Сьогодні – це споглядання, минуле завдячує існуванням нашій пам'яті, а майбутнє – нашій надії. Вчення Августина справило значний вплив на західне християнство і згодом на кальвіністів – предтеч пуритан. Від нього йде і вчення про «два «гради» (царства) – небесний і земний, які Августин метафорично поєднує з біблійними образами Авеля і Каїна. Перший – заснований на любові до Бога і утворює Град Божий (*civitas Dei*); другий – на любові до себе і утворює град земний або град диявола (*civitas diaboli*, *civitas terrena*). Обидві царини змішані й перебувають у постійній борні, тому історія видається людському розумові позбавленою логіки і справедливості. Смісл історії він вбачав у їхньому розділенні, що станеться в час Страшного суду» [4]. Отже, пуритани, разом із Баньяном, були утопістами свого часу, вирішивши не чекати Страшного суду, а будувати Град Божий на землі. Син архітектора, Воннегут бачить, що в ХХ столітті їхнє «Місто на пагорбі» зовсім не схоже на «Град Божий».

Коли Пауля Тілліха запитали: «Яка, на вашу думку, найкраща протестантська релігійна картина?», – теолог без вагань відповів: «Герніка». На цьому полотні Пікассо 1937 року, що передає трагічний досвід бомбардування міста басків люфтваффе, немає богів, янголів чи святих. «Герніка» не є релігійною картиною у прямому розумінні, але, як наполягає Тілліх, твір викриває «руйнівність, екзистенціальний сумнів, порожнечу та безглуздість» сучасного існування, і, таким чином, «вона справді релігійна в дуже глибокому сенсі» [12]. Згадаймо, що відправною точкою пуританського навернення було усвідомлення гріховності і зпсованості навколишнього світу. Тілліх, як і Воннегут, був американцем німецького походження. Теолог не дожив до публікації «Бойні номер п'ять», але його реакція на «Герніку» дає нам можливість припускати, що і твір Воннегута про бомбардування німецького

міста був би сприйнятий Тілліхом як релігійний, як доказ кари Божої за попередні гріхи та засудження цивілізації заради повернення на вірний шлях.

І тут ми знову звертаємося до форми ереміади, тропи якої нагадують про біблійний сюжет довгої подорожі іудеїв у пустелі – як покарання за гріхи і випробування. З-поміж цих тропів – «обраний» (*an Elect*), «вихід у пошуках кращої долі» (*an exodus*), «місія в пустелі» (*an errand into the wilderness*), «заповіт, угода» (*a covenant*), «пророче історичне мислення» (*providential historical thinking*) [5]. Під час подорожі Бог захищав іудеїв своїм провидінням і врешті-решт вивів їх із пустелі та виконав угоду (ковенант) – свою обіцянку Аврааму та його нащадкам, яка залежала від вірності іудеїв Божому закону.

Нам здається, що риси суворої ереміади проступають і крізь хаос та сатиру в романі Воннегута, який оплакує знищення «Флоренції на Рейні» і всіх, хто загинув на тій війні. "Listen: Billy Pilgrim has come unstuck in time." [15, с. 14] – подібно до проповіді, історія Біллі починається із заклику послухати. І тут же згадується щось фантастичне про провал героя у часі, або, можливо, шекспірівське, – про час, який звихнувся ("the time is out of joint"). Чистий душею, наївний «обраний», який неодноразово виживає, щоб свідчити та попереджати, – це оповідач та його *alter ego* Біллі Пілігрим, помічник капелана в армії США. Його похід на війну – це «вихід у пошуках кращої долі» (заради перемоги над злом нацизму) і «місія в пустелі», тобто подорож із США до Європи і далі Арденнськими лісами, до полону. Складається враження, що Бог постійно захищає та оберігає Біллі, оскільки той, попри все, зберігає людяність. Роль Бога виконують і тральфамадорці, які відкривають для Біллі нове розуміння часу як «пророче історичне мислення». Дрезденська трагедія – це приклад покарання грішників, які розпалили війну, недарма Воннегут згадує Содом і дружину Лота. Але він, американець німецького походження, якого ледве не знищили разом із ворожим містом свої ж союзницькі бомбардувальники, відчуває і себе такою дружиною Лота, яка не змогла наостанок не озирнутися на рідне місто і перетворилася на соляний стовп [15, с. 14]. У вогні спаленого міста ніби згоряють бінарні опозиції, на яких часто будується військова пропаганда, – «добро і зло», «свої і чужі», «батьківщина і чужина», «люди і нелюди» – і Воннегут піддає сумніву моральність і раціональність війни взагалі. Фаталістичний приспів роману "So it goes" суголосний наріканням ереміади щодо нездатності людства уникнути трагічних помилок. Як і в ереміаді, в романі є передчуття апокаліпсису, екзистенціальний страх, який підсилюється через тральфамадорську перспективу часу, де людське життя сприймається як фрагментоване та приречене на нескінченні цикли страждань. Воннегут не був віруючим у традиційному розумінні, але був справжнім

гуманістом, і його фраза про Бога, який став би атеїстом, побачивши наш реальний світ ("If God were alive today, he'd be an atheist." [14, с. 119]), – це теж ереміада, плач за високим і втраченим, бо тут вірити неможливо.

Висновки. Отже, «Бойня номер п'ять» Воннегута та «Похід паломника» Баньяна мають кілька спільних тематичних і структурних особливостей, попри величезні відмінності в тональності, стилі та історичному контексті. Обидва твори зосереджені на подорожі, духовній або екзистенціальній, і описують страждання, випробування й пошук сенсу перед обличчям суворої реальності. Нелінійна структура роману Воннегута та тральфамадорський погляд на час свідчать, що свобода волі – це ілюзія. Усе, що сталося чи станеться, визначено наперед, що повторює пуританську ідею божественного провидіння в «Поході паломника», хоча у Воннегута вона оформлена в більш світський спосіб.

Водночас «Бойня номер п'ять» деконструює «Похід паломника» шляхом дегероїзації і самого протагоніста (Біллі, на відміну від рішучого Християнина, пливе за течією – він проживає події, а не навчається на них), і його подорожі, яка не має мети чи чіткого пункту призначення. У той час як «Похід паломника» зображує подорож до спокути та просвітлення, «Бойня номер п'ять» представляє «ненаратив», фрагментовану розповідь, що ставить під сумнів поняття прогресу. Якщо «Похід паломника» показує життя як битву добра і зла, то постмодерніст Воннегут руйнує ці бінарні опозиції, зображуючи світ, де бракує чітких моральних категорій, припускаючи, що остаточного порятунку, спокути чи космічної справедливості може й не бути. В алегорії

Баньяна час є лінійним, і кожна подія наближає Християнина до його мети. Натомість тральфамадорський погляд на час, у якому кожна мить визначена наперед і вічно повторюється, усуває можливість духовного чи особистого прогресу, підриваючи лінійну, повну надії подорож Християнина.

Утім, тральфамадорський час відображає погляди і Дельоза, і Августина Блаженного, і авторів Апокаліпсису, надаючи роману філософської глибини. Саме фантастичний прийом – звернення до концепції нелінійного часу – дозволяє Воннегуту досягти синтезу опозицій і ліній свого роману. Як дві поверхні закрученої, схожої на знак нескінченності стрічки Мебіуса є однією стороною, так і подвійні коди твору співіснують – іронія і віра, сміх і плач, деконструкція і реконструкція «Походу паломника». У підсумку цей роман – проповідь-ереміада самого Воннегута, який вижив, щоб свідчити, це заклик усвідомити абсурд війни, а деконструкція та реконструкція твору Баньяна – важливий елемент цієї ереміади. І ніби знімаючи зайві церковні декорації, вкриті пилом століть, засобами фантастичної образності Воннегут ревіталізує і національні американські міфи про обраність, навернення і спокуту, і біблійні міфи про безсмертя душі, наближається до Вічності, перед якою весь час миттєво стискається до точки спасіння, і створює, на нашу думку, один із найбільш християнських романів у сучасній американській літературі.

Вельми цікавим видається пошук елементів ереміади на основі деконструкції та реконструкції національної міфології в інших творах американської літератури, передусім фантастичних, які розширюють горизонти експерименту.

Список використаної літератури

1. Американські літературні студії в Україні. К. : Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Вип. 1. Пуританська традиція у літературі США. К., 2004. 260 с.
2. Криницька Н. Всесвіт Курта Воннегута. *Всесвіт: український журнал іноземної літератури*. 2018. № 7–8. С. 166–169.
3. Одкровення святого Іоанна Богослова (Апокаліпсис). *Біблія*. URL : <http://hram.in.ua/biblioteka/bibliia/190-book190/2196-title2656> (дата звернення 15.10.2024).
4. Augustine, Saint. *City of God*. New York: Image Books, 1958. 608 p.
5. Bercovitch S. *The American Jeremiad*. The University of Wisconsin Press, 2012. 290 p.
6. Broer L. *Sanity Plea: Schizophrenia in the Novels of Kurt Vonnegut*. Tuscaloosa : University of Alabama Press, 1994. 264 p.
7. Bunyan J. *The Pilgrim's Progress* (1678), rpt. / ed. Roger Sharrock. Harmondsworth : Penguin, 1980. 492 p.
8. Deleuze G. *Difference and repetition*. / Transl. by Paul Patton. Columbia University Press, 1994. 349 p.
9. Flexer M. The 'telegraphic schizophrenic manner': Psychosis and a (non)sense of time. *Time & Society*. 2020. 29(2). P. 444-468. DOI:10.1177/0961463X20916109.
10. Hinchcliffe R. 'Wouldst Thou be in a Dream:' John Bunyan's *The Pilgrim's Progress* and Kurt Vonnegut's *Slaughterhouse-Five*. *European Journal of American Culture*. 2002. 20.3. P. 183–196.
11. Leise Ch. *The Story upon a Hill: The Puritan Myth in Contemporary American Fiction*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2017. 224 p.
12. Oswitch S. *A Conversation with Paul Tillich*. – 1956 – 1/3. Video Dailymotion. URL: <https://www.dailymotion.com/video/xiyywn> (Last accessed: 15.10.2024).
13. Schneider M. J. *The Jeremiad in American Science Fiction Literature, 1890-1970*. PHD Diss. The University of Wisconsin-Milwaukee, 2019. 324 p.

14. Vonnegut K. *A Man Without a Country*. Seven Stories Press, 2011. 160 p.
15. Vonnegut K. *Slaughterhouse-Five or The Children's Crusade: A Duty-Dance with Death*, 1969; rpt. London : Vintage, 1991. 155 p.
16. Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* / Trans. by Talcott Parsons. London: Unwin University Books, 1968. 314 p.

Надійшла до редакції 19 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 20 жовтня 2024 р.

References

1. *American literary studies in Ukraine*. (2004). K.: Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Vol. 1. Puritan tradition in the US literature [In Ukrainian].
2. Krynytska, N. (2018). Kurt Vonnegut's Universe. *Universe: Ukrainian magazine of foreign literature*, 7–8, 166–169 [In Ukrainian].
3. Revelation of St. John the Theologian (Apocalypse). *Bible*. Available at : <http://hram.in.ua/biblioteka/bibliia/190-book190/2196-title2656> (Accessed 15.10.2024) [In Ukrainian].
4. Augustine, Saint (1958). *City of God*. New York: Image Books.
5. Bercovitch, S. (2012). *The American Jeremiad*. The University of Wisconsin Press.
6. Broer, L. *Sanity Plea: Schizophrenia in the Novels of Kurt Vonnegut*. Tuscaloosa : University of Alabama Press, 1994. 264 p.
7. Bunyan, J. (1678/ 1980). *The Pilgrim's Progress*. Roger Sharrock (Ed.). Harmondsworth : Penguin.
8. Deleuze, G. (1994). *Difference and repetition*. Paul Patton (Trans.). Columbia University Press.
9. Flexer, M. (2020). The 'telegraphic schizophrenic manner': Psychosis and a (non)sense of time. *Time & Society*, 29(2), 444–468. DOI:10.1177/0961463X20916109.
10. Hinchcliffe, R. (2002). 'Would'st Thou be in a Dream?' John Bunyan's *The Pilgrim's Progress* and Kurt Vonnegut's *Slaughterhouse-Five*. *European Journal of American Culture*, 20.3, 183–196.
11. Leise, Ch. (2017). *The Story upon a Hill: The Puritan Myth in Contemporary American Fiction*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
12. Oswitch, S. (1956). A Conversation with Paul Tillich. – 1/3. *Video Dailymotion*. URL: <https://www.dailymotion.com/video/xiyywn> (Last accessed: 15.10.2024).
13. Schneider, M. J. (2019). *The Jeremiad in American Science Fiction Literature, 1890-1970*. (PHD Diss.). The University of Wisconsin-Milwaukee.
14. Vonnegut, K. (2011). *A Man Without a Country*. NY: Seven Stories Press.
15. Vonnegut, K. (1969/1991). *Slaughterhouse-Five or The Children's Crusade: A Duty-Dance with Death*. London : Vintage.
16. Weber, M. (1968). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Talcott Parsons (Trans.). London: Unwin University Books.

Submitted September 19, 2024.

Accepted October 20, 2024.

Nataliya Krynytska, Candidate of Philology, Associate Professor, Associate Professor, the Department of Romance-Germanic Philology, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (2 Ostrohradskyi Str., Poltava, 36003, Ukraine); e-mail: nataliakrin@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9591-542X>

Deconstruction of "The Pilgrim's Progress" by John Bunyan in Kurt Vonnegut's "Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade"

The US national mythology, one of the components of which is the Puritan cultural heritage, has recently increasingly attracted the attention of researchers of contemporary American literature. The attention often focuses on the problem of the consequences (destructive or beneficial) of postmodern deconstruction regarding the fundamental US myths. The article shows that Kurt Vonnegut in his anti-war postmodernist novel *Slaughterhouse-Five* manages to create a double code that allows to deconstruct John Bunyan's important allegorical work *The Pilgrim's Progress*, which at one time was an effective means of Protestant religious propaganda, and at the same time to urge readers to return to Christian humanism.

The purpose of the article is to study the deconstruction of Bunyan's work in Vonnegut's novel through the lens of jeremiad as the Puritan rhetorical form. The author emphasizes that historically the jeremiad was a sermon for the salvation of the souls of the flock, because it lamented the current state of affairs in society, called to come to its senses and embark on the path of correction. Despite the satire and absurdity of the world in *Slaughterhouse-Five*, it contains the features of the jeremiad: "an Elect" is Billy Pilgrim, Vonnegut's *alter ego*, "an exodus" is his service in the US Army during World War II, "an errand into the wilderness" is Billy's move to Europe and participation in the Battle of the Bulge, then his capture, and the punishment of sinners - the Dresden tragedy. Fortunately, Billy survives, as if he has "a covenant" with God, and then he fulfils his will and brings to the people - whether from God or from the Talfamadorian aliens - "providential historical thinking". The paper considers the connection of the concept of time in the novel with the concept of the triple synthesis of time by Gilles Deleuze, the understanding of time in the works of Saint Augustine, and in the Bible. The use of a SF concept of non-linear time allows Vonnegut to reach a new level of understanding the problems of destination, choice, and responsibility. He creates an alternative to the pilgrim's progress in Bunyan's novel, since the linearity of the development of civilization and Protestant ethics lead to catastrophes like World War II.

The author concludes that, despite all the irony, Vonnegut's novel is not only humanistic, but also deeply Christian, and develops, but already at a modern level, the educational mission that is characteristic of the US literature.

Key words: US national mythology, American literature, science fiction, postmodernism, deconstruction, Puritans, jeremiad.

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-05
УДК 316.344.42(477)(091):821.09-1(=161.2)ОРЛИК

Українська еліта у творчості Пилипа Орлика

Лариса Литвин

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української літератури,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка;
(вул. Остроградського, 2, Полтава, 36000, Україна);
e-mail: chapel2012@.ukr.net; <https://orcid.org/0009-0003-8701-528X>*

Метою статті є окреслення кола української еліти та дослідження засобів її образотворення, які використані відомим українським гетьманом в екзилі й бароковим літератором Пилипом Орликом. Його поетичні збірки «Алکید руський» та «Гіппомен сарматський», а також окремі малознані панегірики побачили світ у «мазепинську добу», яка згуртувала навколо гетьмана військову, духовну та культурну еліту. Полтавська трагедія, доленосна для України й особисто для Пилипа Орлика, поділила українську еліту на вигнанців і російських прибічників. Погляд на життєві обставини він проявляє у листах, написаних серед іншого й до української еліти в Росію і в Західну Європу. «Діаріуш подорожній», що вівся ним упродовж 1720-1733 років, відбиває динаміку настрою автора, коло осіб, на яке Орлик покладає державотворчі сподівання, а разом із ним жанрові та художні переваги у творчості.

Аналіз засобів творення образу української еліти, яка жила в період діяльності Пилипа Орлика, у контексті його суспільно-політичних орієнтирів та естетичних уподобань забезпечується поєднанням біографічного, інтертекстуального, феноменологічного, культурно-історичного та описово-аналітичного методів.

У статті досліджено феномен української еліти XVII-XVIII ст., визначене коло осіб, які склали українську еліту того часу і стали об'єктом літературних зацікавлень Пилипа Орлика, - Іван Мазепа, Іван Обидовський, Стефан Яворський, Данило Апостол; прослідковано характер використання художніх засобів різноманітних барокових стильових реєстрів, за допомогою яких створюється більшість образів.

Ключові слова: Пилип Орлик, літературна діяльність, панегірики, епістолярій, діаріуш, еліта, образ, автор.

Пилип Орлик – відомий український державотворець, політик і літератор помежів'я XVII-XVIII ст., коли українська культура набула найсильнішого свого росту і коли після полтавської трагедії на кілька століть закреслилися її європейські перспективи. На долю Пилипа Орлика припали роки раннього визнання його державною елітою і часи забуття у вимушеній еміграції. Його літературна діяльність супроводжувала кар'єру писаря, що успішно складалася і завдяки мистецькому хистові, і через властиві йому комунікативні здібності. Маючи чеське походження, у ранньому дитинстві втративши батька, Пилип Орлик після здобуття освіти в Києво-Могилянській академії опинився в колі української козацької еліти і до кінця життя всіма засобами гетьмана-вигнанця вів її до європейської спільноти. Його трактати «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів» (1712), а особливо «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (1710) задекларували будівництво української держави на засадах угоди між гетьманом та національною елітою. Погляд на українську еліту виявляється і в Орликових художніх текстах.

Літературна спадщина Пилипа Орлика складається з віршів, які досліджували М. Трофимук, О. Трофимук, В. Шевчук, Т. Кремінь, Дж. Броджі Беркофф, і щоденника, проаналізованого Д. Бовуа, В. Соболя і Р. Радишевським. Принагідні зауваги про вірші робили В. Свербигуз і О. Новик. Осяжний епістолярій Орлика, який ще поповнюється віднайденими листами, вивчає М. Трофимук.

Пилип Орлик належав до кола української еліти мазепинської епохи, для якої літературна, духовна, державна або військова діяльність жили барокову інтелектуальну творчість. На зміну родовій еліті власників земель і спадкових прав, прийшла енергійна освічена молодь, якій протегував Іван Мазепа. Про появу нової козацької аристократії зазначив В. Шевчук: «Навколо гетьмана складається цілий літературно-науковий гурток, до складу якого увійшли видатні письменники-панегіристи та найблискупіші версифікатори свого часу Іван Щирський, Лаврентій Крщонович, Орест Бучинський-Яскольд, Іван Орновський, Пилип Орлик, св. Дмитро Туптало-Ростовський, Самійло Мокриєвич, Петро Армашенко, св. Іоан Максимович, Антоній Стаховський та інші. Безумовно, одним із найблискупіших представників “мазепинського” гуртка був і молодий Симеон Яворський» [12, с. 516].

Стефан Яворський, викладач поезиї та богослов'я в Києво-Могилянській академії порекомендував Варлааму Ясинському Пилипа Орлика для писарської роботи при митрополичій консисторії. «Саме С. Яворський, разом із П. Орликом та І. Орновським, і складають цю вужчу групу, і саме вони піднесли у своєму часі вірш не тільки на виняткову технічну висоту, а й незмірно ускладнили його вигадливими, як і вимагало високе бароко, образами-метафорикою, філософськими рефлексіями та вельми численними античними уподібненнями, через що ці твори (а ще й писані здебільшого польською, часом латинською мовами, і тільки зрідка книжною українською), для сприймання читача без відповідного рівня освіти ставали важкими, відтак призначалися для читача особливого, елітарного, не просто освіченого, але високоосвіченого» [12, с. 517].

Справді відомим художнім твором Пилипа Орлика став панегірик «Алкід руський» (1695), у якому він долучився до поетичного культу Мазепи, що склався завдяки державотворчій діяльності гетьмана. Низка військових перемог над турками й татарами у Нижньому Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї у межах московських імперських завоювань, а також активне церковне будівництво викликали захоплення молодого канцеляриста. Він використовує свої знання з поезиї, греко-римської міфології, щоб створити образ гетьмана-тріумфатора і православного ревнителя – «Алцида булавнохвального» [8, с. 696]. Автор зіставляє вік золотий із віком залізним, який гетьман уславлює своєю лицарською відвагою. Образи і сюжети античних міфів поєднуються з українською топонімікою, створюючи такі семантичні поля, які під силу відчитати людині лише з академічною освітою. А сам Орлик добре знався на правилах барокової поезиї та риторики, бо вже у вигнанні на території Польщі він обурювався, що ксьондз у костелі проповідь «зганьбив мішаниною різних фабул та історій» [5, с. 283]. Він дбав про ідею і форму. О. Трофимук зазначає, що «основний ідейний акцент збірки оприявнює фігурний вірш, який демонструє бароковий синтез античної та християнської традиції, – буква “V” (Victoria-Звитяга) на постаменті у вигляді хреста» [11, с. 45]. Засоби візуалізації у вірші увиразнюють ім'я гетьмана, його герб, хрест як торжество перемоги християнства – усі ознаки гетьмана-переможця.

Наступна збірка Пилипа Орлика, «Гіппомен сарматський» (1698), написана з нагоди одруження його товариша з часів навчання в академії, Івана Обидовського, з Ганною Кочубей. Цю пару склали молодий ніжинський полковник і дочка генерального писаря, які, за задумом Івана Мазепи, повинні були дати

початок новій українській еліті, що стане основою української нації та козацької держави. О. Трофимук вважає, що «друга збірка намагається витворити задовільну ідеологему ініціації нового світу в Гетьманщині через ... виникнення нової династії» [11, с. 47].

При їхньому вінчанні у Троїцькому храмі Батурина Стефан Яворський виголосив проповідь з типово бароковою назвою «Виноград Христов, в нем же літоросль єдина от трьох: си єсть брак честный, един от 3 чинов: дівствующих, вдовствующих и супружных». Орлик у своїй збірці віршів називає небожа Мазепи, полковника Обидовського, гіппоменом (левом – Л. Л.) сарматського світу, який «догнав свою улюблену Атланту у Роських олімпіях і входить з нею у прекрасний духовний зв'язок» [8, с. 726]. Він відштовхується від легенди Геродота про давніх сарматів, які походять від шлюбу скіфських юнаків із амазонками, що започаткував козацтво.

Продовжуючи традицію, яка успішно склалася при написанні попередньої збірки, Орлик використовує античні образи і сюжети на любовну тему. Прикметно, що у вірші наголошується на численних військових перемогах Обидовського під керівництвом Мазепи. Це дає підстави О. Новик аналізувати панегірики Пилипа Орлика як явище батальної поезії, у яких «постає сильний герой-воїн» [4, с. 139]. Т. Кремінь каже про ці вірші як мілітаристські [3, с. 35], у яких, проте, «певні мілітаристські тенденції, поступово поступаються християнській моделі боротьби як оборони рідної сторони» [3, с. 36].

Чи не вперше в українській літературі у вірші-епіграмі йдеться про шлюб пари рівних. Чесноти полковника Івана Обидовського гармонійно поєднуються з доброчесністю доньки генерального писаря Ганни Кочубейвни:

З шляхетного так дому, в вічну приязнь
входить – Анна!

Анна! В ній жива цнота свої жнива

На огляд людям рукою збирає.

Тут скромність, сором дівочий – на диво!

Вартніший, певно, ніж у Гелени

Із Лекедмони, й сяє [8, с. 733].

Життя Ніжинського полковника Обидовського, який після азовського походу зробив карколомну кар'єру – був призначений наказним гетьманом, трагічно закінчилося в Естонії в ході колоніальних завоювань північних територій. Трагічна смерть представника молоді української військової еліти стала прикладом колоніального визискування важливого ресурсу метрополії.

Можна побачити, що барокова пишнота панегіриків на пошану Мазепи і Обидовського виказує усі ознаки цього стилю. Разом з тим Дж. Беркофф слушно зауважує, що вірші несуть риси протестантської етики, за якою «славу й почесні не можна купити, вони не приходять із багатством, їх треба завоювати військовими чи інтелектуальними трудами» [1, с. 86].

Т. Кремень відносить до літературного спадку Орлика, який зробив його одним із кращих поетів зрілого бароко, вірші на пошану миргородського полковника Данила Апостола [3]. Ще будучи студентом Києво-Могилянської академії Пилип Орлик на початку 1693 р. написав панегіричного вірша «Щасливе передбачення тріумфальної перемоги над ворогом із гербових знаків вельможного його милості пана Данила Апостола, діяльного і в рицарській справі досвідченого миргородського полковника Війська їх Царської Пресвітлої Милості Запорозького».

Полтавська поразка цілковито змінила українську еліту і погляд на неї новообраного гетьмана Пилипа Орлика. Після смерті Мазепи відбулася його анафемація, здійснена в Москві митрополитом Стефаном Яворським, на противагу якому Орлик зберіг приязнь до старого гетьмана.

Це впливає зі стилю одного з найвідоміших його листів, написаного до Стефана Яворського 1/12 липня 1721 року. У листі, який носить сповідальний характер, він вдається до виправдання рішення Мазепи пристати на бік шведського короля Карла XII. Пилип Орлик формує аргумент про захист «спільного добра Матки моєї вітчизни бідної України, всього Війська Запорізького і народу малоросійського» [6, с. 26]. Мирослав і Олександра Трофимуки, спираючись на текст листа, висновують, що українська еліта прагнула укласти військову спілку зі шведським королем Карлом XII, організувала таємні зібрання, вивчала політичні документи, підштовхувала тим гетьмана до рішучих дій [10].

У високому стилі Орлик говорить про мудрість старого гетьмана, який по-філософському міркує про своє рішення: «Чи то ж можливого, лишивши живе, шукати мертвого і, відпливши від одного берега, іншого не досягнути» [6, с. 16]. Ресурсом низького стилю стають переважно прислів'я, якими Орлик виказує численні утиски московитів, «під якими козак, як перепілка під яструбом, не можуть голови підняти» [6, с. 29], та просторічні висновки на зразок «хто ж би був таким дурнем» [6, с. 12], «у нареченої волосся довге, а розум короткий» [6, с. 24], «яйця курку вчать» [6, с. 26] тощо. У такий же спосіб передається листування гетьмана з польською княгинею Дольською, наполегливість якої буцімто мала вирішальний вплив на рішення Мазепи. Образ цієї жінки є алюзією до біблійної Єви, яка підбурила чоловіка на непослух Богові. Дольську він називає «дурна баба» [6, с. 15], «казиться та баба» [6, с. 16], володарка «шалених принад» [6, с. 16], «о проклята баба» [6, с. 24]. У листі до Стефана Яворського Мазепа постає державним діячем, одночасно мудрим, хитрим та простуватим.

У цьому листі згадується ще одна поважна особа – миргородський полковник Данило Апостол. Він показаний розсудливим чоловіком, який спонукав Мазепу на доленосне рішення словами «очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже на тебе смерті, а ми зостанемося в такій неволі, то і кури нас заGREBуть» [6, с. 20]. Цей запис підтримує позитивну характеристику досвідченого полковника, який, як відомо, ненадовго підтримавши Мазепу, одним із перших перейшов на бік ворога – Петра I. Данило Апостол, уславлений Орликом в панегірику за бойові звитяги колонізаторського штибу на Азові, непогано адміністрував території Миргородського полку, мав авторитет серед військових еліт і значні матеріальні ресурси у власності. Очевидно, що на якомусь етапі він зважив шанси учасників війни – шведів і московитів, і, будучи практичною людиною, підтримав царя. Орлик, інтелектуал, інтелігент і патріот, співчутливо ставився до Данила Апостола, коли його козацьке військо ставало частиною московських міліарних проєктів. Однак із призначенням Апостола гетьманом між ним та Орликом склалися конкурентні стосунки через спроби підпорядкувати собі Військо Запорозьке. Тому в щоденнику під 1728 р. він називає Апостола «миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісті» [Цит. за 2]. У такий спосіб образ Данила Апостола акумулює поєднання високих і низьких ознак.

Усе студентське і писарське життя Пилипа Орлика проходило у спілкуванні зі Стефаном Яворським, якого він вважав за вчителя. До Яворського він апелює у згаданому листі, сподіваючись на заступництво перед російським царем. Риторика Орлика суголосна з посадою митрополита Рязанського, сповнена поваги, до якого він звертається «пастиру і добродію», «учень до вчителя», «син до батька» [6, с. 10]. Актуалізуючи біблійну притчу про блудного сина, він просить Стефана Яворського про «батьківські обійми» [6, с. 10] – підтримку і прощення. Незважаючи на те, що лист залишився без відповіді і діяльної участі в долі Орлика, образ Стефана Яворського постає в трагічному модусі людини, колаборація якої супроводжувалася складними душевними переживаннями. Не з власної волі опинившись у Московії задовго до Полтавської трагедії, митрополит намагався поширювати православну і світську освіту серед місцевих еліт, і хоч як намагався бути корисним своїй батьківщині-Україні, однак не міг чинити опір вимогам царя.

Можна погодитися з В. Соболю, яка вважає, що і сам «Пилип Орлик постає зі свого діаріуша носієм шляхетних рис української тогочасної еліти» [9, с. 26], яка сформувала в собі особистість європейської орієнтації. Солідаризуючись із нею, О. Сліпущко говорить про гетьмана-вигнанця як про частину «національної еліти, яка стояла за незалежну Україну вже тоді» [7, с. 118].

Отже, Пилип Орлик являє собою феномен політичного діяча і творчої особистості, яка жила на переломі епох і акумулювала у свій ресурс широкі засоби барокового стилю. У різних літературних жанрах він показав низку представників української еліти, що на тривалий

час визначила московський і європейський вектори розвитку. Створюючи образи Івана Мазепи, Івана Обидовського, Стефана Яворського, Данила Апостола, Пилип Орлик використовує різноманітні художні засоби барокових стильових реєстрів.

Список використаної літератури

1. Броджі Беркофф Дж. Сакральне і світське весільне красномовство при дворі Івана Мазепи // Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р., Київ, НАУКМА, 14-16 жовт. 2010 р. Київ : Пульсари, 2011. С. 80-102.
2. Коструба Т. Гетьман Данило Апостол // Літопис Червоної калини. Львів, 1993. Ч. 10-12 (28-30). С. 47-53.
3. Кремін Т. Віршований епос Пилипа Орлика: життя як парагон // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Філологія. Літературознавство. 2011. Вип. 158. Т.170. С. 32-36.
4. Новик О. Марсове поле, христове воїнство: повсякденність образу війни в бароковій поезії // Сіверянський літопис. 2024. № 4. С.138-147.
5. Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина : вибрані твори. Київ : МАУП, 2006. 736 с.
6. Пилип Орлик і мазепинці. Джерела. Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ : Кліо, 2022. 216 с.
7. Сліпущко Оксана. На пошану великого українця: Пилип Орлик (1672–1742) і його Діарій // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. 2024. № 2 (36). С. 117-118.
8. Слово багатоцінне. Кн. 2. Київ : Аконіт, 2006. 800 с.
9. Соболев В. «Діаріуш» Пилипа Орлика як щоденник українсько-польського пограниччя // Слово і час. 2009. № 6. С. 20-26.
10. Трофимук Мирослав, Трофимук Олександра. Конституційна традиція України ранньомодерної доби. URL: <https://zbruc.eu/node/111403> (дата звернення: 12.11.2024).
11. Трофимук О. Літературна спадщина гетьмана Пилипа Орлика // Слово і час. 2010. № 10. С. 42-48.
12. Шевчук В. Пилип Орлик як письменник // Муза Роксоланська : Українська література XVI-XVIII століть : У 2 кн. Книга друга : Розвинене бароко. Київ : Либідь, 2005. 728 с.

Надійшла до редакції 16 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 16 жовтня 2024 р.

References

1. Brogi Bercoff, G. (2011). Sacred and secular bridal eloquence at the court of Ivan Mazepa // *Pylyp Orlyk: his life, policies and texts: materials from International Scientific Conference "Ad fontes" in the name of 300 years from the day of adoption of Bendery Constitution in 1710*, Kyiv, National University of Kyiv-Mohyla Academy, 14-16 th. of October 2010, Kyiv: Pulsary, 2011, 80-102. [in Ukrainian]
2. Kostruba, T. (1993). Hetman Danylo Apostol // *Chronicle of the Red Viburnum*, Lviv, 1993. Part. 10-12 (28-30). 48-53. [in Ukrainian]
3. Kremin, T. (2011). Poetical epic poem by Pylyp Orlyk: Life is like a paragon // *Research papers from Chornomorsk Petro Mohyla State University*. S. Philology and Literary Studies, 2011. E. 158, V. 170, 32-36. [in Ukrainian]
4. Novyk, O. (2024). Mars field, Christ's army: the mundanity of the image of war in the context of baroque poetry // *Siverian Chronicle*. 2024. No. 4. 138-147. [in Ukrainian]
5. Orlyk, P. (2006). *The Constitution, manifests and literary legacy: Selctd works*. Kyiv: MAUP, 2006. 736 p. [in Ukrainian]
6. *Pylyp Orlyk and Mazepians*. Testimonials. Formatted by T. Tairova-Yakovleva. Kyiv : Klio, 2022. 216 p. [in Ukrainian]
7. Slipushko, O. (2024). For the glory of the great Ukrainian: Pylyp Orlyk (1672-1742) and his Diariush // *Literary studies, linguistics, and folkloristics*. 2024. No 2 (36). 117-118. [in Ukrainian]
8. *The preciousness of the word*. B. No. 2, Kyiv: Akonit, 2006. 800 p. [in Ukrainian]
9. Sobol, V. (2009). Pylyp. Orlyk`s "Diariush" as the diary of Ukrainian-Polish bordering // *Word and time*. 2009. No. 6. 20-26. [in Ukrainian]
10. Trofymuk, M., Trofymuk, O. (2022). Ukrainian constitutional tradition in the course of the early-modernist era. URL: <https://zbruc.eu/node/111403> (date of application: 12.11.2024). [in Ukrainian]
11. Trofymuk, O. (2010). Literary legacy of Hetman Pypyl Orlyk // *Word and time*, 2010. No. 10. 42-48. [in Ukrainian]
12. Shevchuk, V. (2005). Pylyp Orlyk as a writer // *Roxelanian muse: Ukrainian literature within the period from the 16th century to th 18th century (in 2 books)*. T. 2: Developed Baroque. Kyiv: Lybid, 2005. 728 p. [in Ukrainian]

Submitted September 09, 2024.

Accepted October 10, 2024.

Larysa Lytvyn, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Ukrainian Literature; Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Ostrogradsky Str., 2, Poltava, 36000, Ukraine); e-mail: chapel2012@ukr.net; <https://orcid.org/0009-0003-8701-528X>

Ukrainian Social Elite in Pylyp Orlyk's Literary Works

The principal focus of the article is the determination of the circle of Ukrainian elite representatives and the examination of the means of their image features, that are used by the prominent Ukrainian hetman in exile as well as baroque literator Pylyp Orlyk. His poetry collections "Ruthenian Alcide" and "Sarmatian Hippomenes", in addition to several insignificant eulogies, which were published in the course of the "Mazepian era", united the military, religious and cultural elites around the hetman. Poltava tragedy, which was fatal for Ukraine and personally for Pylyp Orlyk, divided Ukrainian elites into exiled ones and Russian supporters. His life-driving perspective about the current circumstances is described in his letters aimed at Ukrainian elites in Russia and Western Europe. Orlyk's "Blank diariush" was journaled within the period from 1720 to 1733 and reflects the fluctuations of the author's mood, the circle of people, that is entrusted with the mission of state foundation by Pylyp Orlyk, along with genre and artistic preferences of his creations.

The main objective of this work is to research the means of creating the image of Ukrainian elites, who lived within the period of Pylyp Orlyk's activity in the context of his social, political, and aesthetic preferences, and is provided by the combination of intertextual, phenomenological, culturally-historical, and descriptively-analytical methods. On the foundation of the executed analysis, the summary stands thus: the research of the phenomenon of Ukrainian elites within the period from the 17th century to the 18th century took place, the circle of people, representing the Ukrainian elite of that period, who became the object of literary interest from Pylyp Orlyk (they are Ivan Mazepa, Ivan Obydovskyi, Stephan Yavorskyi and Danylo Apostol) took place, and the pattern of usage of various artistic means of various baroque registers, which are beneficial for creating the necessary images, was researched.

The one thing that can be safely assumed is that in his literary works, Orlyk depicts the image of Ivan Mazepa, Ivan Obydovskyi, Stephan Yavornytskyi, and Danylo Apostol, who were the brightest representatives of the Ukrainian elite of that period. There was an examination of distinct features of the application of literary means of various stylistic registers, that were the basis of the majority of literary images in Orlyk's work.

Key words: Pylyp Orlyk, literary activity, eulogies, epistolary, diariush, elite, image, author.

**«Антологія української поезії “Струни”» Богдана Лепкого
як текст у контекстному прочитанні**

Лілія Овдійчук

*кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач,
професор кафедри української мови та літератури,
Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана Дем'янчука»;
(вул. Степана Дем'янчука, 4. м. Рівне, 33027, Україна);
e-mail: lilia_regi@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-0268-5969>*

Антологія української поезії «Струни», укладена Богданом Лепким, не тільки стала важливим літературним явищем, текстом для читання, але й віддзеркалила естетичні і культурні прагнення епохи. Актуальність дослідження зумовлена увагою сучасного літературознавства до формування канону української літератури. Антологія як текст є репрезентантом «золотого фонду» національного красного письменства. Начасним є також виявлення й аналіз контекстів творення цього метажанру.

Мета статті – проаналізувати біографічний, історичний, літературний/літературознавчий контексти антології української поезії «Струни» як метажанрового утворення і виявити віддзеркалення літературних та культурних пріоритетів Богдана Лепкого.

Авторка статті репрезентує антологію як текст, що є засобом творення тематичного та жанрового канону літератури, документ, що свідчать про рецепцію та саморозуміння літератури укладача. Антологію Б. Лепкого розглянуто в історичному, літературному/літературознавчому та біографічному контекстах. Історичний контекст – це наслідки Першої світової війни, яка змусила багатьох мирних українців емігрувати, а тих, що воювали на фронтах як російські піддані, набути статусу військовополонених. Багато з них прагнули зберегти національну ідентичність, потребували навчальних книг, художніх текстів, оскільки бажали вчитися, засвоювати рідну мову, читати свою літературу. Тому видання такої книги було на часі. Біографічний контекст розкрито через дослідження місця проживання та сфери діяльності Б. Лепкого: 20-ті роки ХХст., Раштат, Вецляр та Берлін. Він викладав українську літературу у таборах для військовополонених, на викладових курсах при посольстві УНР та працював у редакції «Українського слова» як видавець, укладач і коментатор творів українських письменників. Літературний/літературознавчий контекст – це середовище, у якому постала книга: монографії, статті попередників, збірки народних пісень, наявні видання авторів, антології.

Прочитання антології Богдана Лепкого через історичний, біографічний, літературний/літературознавчий контексти дозволяє зробити висновок, що ця книга репрезентує тематичний та жанровий канон української літератури в авторській рецепції й інтерпретації.

Ключові слова: антологія, текст, метажанр, канон української літератури, біографічний, історичний, літературний, літературознавчий контексти.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На початку ХХ століття українська література переживала складний період формування національної ідентичності, що вимагало нових підходів до збереження і розвитку літературного спадку. У цьому контексті особливе місце займає антологія української поезії «Струни», укладена Богданом Лепким. Вона не лише стала важливим літературним явищем, але й віддзеркалила естетичні і культурні запити епохи. Актуальність дослідження зумовлена увагою сучасного літературознавства до формування канону української літератури. Антології як тексти є репрезентантом «золотого фонду» національного красного письменства. Начасним є також виявлення й аналіз контекстів творення цього метажанру.

Мета статті – проаналізувати історичний, біографічний, літературний/літературознавчий контексти антології української поезії «Струни» як метажанрового утворення і виявити віддзеркалення літературних та культурних пріоритетів Б. Лепкого.

Аналіз досліджень і публікацій. Богдан Лепкий як історик літератури добре знаний дослідникам своїми працями. Про Б. Лепкого як науковця відгукувалися його сучасники. В. Дорошенко, М. Козак, З. Кузеля, Є. Пеленський [4; 5; 6; 7; 8] віддали належне літературознавчим дослідженням та уклали бібліографію його творів, зокрема, наукових.

В. Дорошенко дав високу оцінку Богданові Лепкому як автору передмов, приміток, коментарів до монографічних видань, присвячених життю і творчості І. Котляревського, Марка Вовчка, П. Куліша, Т. Шевченка. Дослідник вважає, що особливе місце у видавничій діяльності Лепкого

посідають 3-томник Марка Вовчка та 5-томник Тараса Шевченка. «Хоч Лепкий і не був фаховим ученим дослідником, проте в цих виданнях він виявив багато ерудиції та редакторського знання» [4, с. 40]. Дорошенко називає низку статей і нарисів Богдана Лепкого про українських письменників, які були опубліковані у різних українських, чеських, польських, німецьких часописах. Виокремлює роботу над лицарською поемою «Слово о полку Ігоревім».

На думку В. Дорошенка, Б. Лепкий взявся «до більших науково-популярних праць», реагуючи на запити суспільства. Йдеться про «Начерк історії української літератури», який «був призначений для широкої публіки і, треба сказати, цілком відповідав поставленим автором цілям: дати короткий, але прозорий, не переладнований жодними подробицями перегляд головного надбання нашого давнього письменства» [4, с. 40]. Автор статті наголошує на легкості і доступності та цікавості викладу й, зокрема, на тому, що «Начерки» вигідно вирізнялися на тлі тогочасних праць на цю тему О. Огоновського, Ол. Барвінського, навіть І. Франка. Згадує Дорошенко ще один популярний нарис «Наше письменство» 1941 р. та «зладнані» для польського громадянства видання «Ukraina. Zarys literatury. Podręcznik informacyjny» (1930) та «Literatura ukraińska» (Краків, 1933). Ці підручники не втратили актуальності й нині, їх рекомендують як основні джерела вивчення студентам-україністам у Польщі.

Про свої літературознавчі студії Лепкий написав так: «... як треба буде, то присилую себе і напишу якусь “учену” працю, себто таку, щоб її тяжко читати, бо як легко написати, то кажуть “популярна”, “не наукова”... » [5, с. 211].

Однак, так і не написав нудної праці Богдан Лепкий, оскільки вважав, що його місія популяризувати українську літературу для широкого загалу, для тих, хто прагне живого українського слова. Академічність у цьому випадку не зробила б такого впливу на суспільність.

Уже за часів незалежної України наукова спадщина Б. Лепкого потрапила в об'єкти багатьох учених, а саме А. Александрової, Н. Білик, П. Білоуса, О. Гомотюк, О. Горбача, Р. Гром'яка, О. Мишанича, Є. Нахліка, Я. Поліщука, Н. Поплавської. Дослідники акцентували на філологічному та порівняльно-історичному методах, якими оперував Богдан Лепкий, осмислюючи літературний процес, художні пам'ятки, творчість окремих представників у контексті європейських історичних та культурних проблем того часу. Проте, як зазначає Р. Гром'як, «...у нього була національна ідея в її державотворчому вияві та естетичний вплив літературного твору на сучасних йому читачів... Історія працювала в нього на сучасність» [3, с. 214].

Грунтовність і концептуальність літературознавчих розвідок Лепкого дозволила Я. Поліщуку стверджувати, що автор «Начерків» причетний до формування класичного канону нашої літератури, оскільки «не лише пропонував власні критичні оцінки окремих творів та доробку українських письменників, він брався за завдання наукового синтезу, виступаючи одним із тих діячів, хто виробляв засади національної культури, її ідеологічну основу, моделював та утверджував класичний канон, з яким наше письменство вписується в загальноєвропейську і світову культуру» [10, с. 390].

Цю думку вже в іншому дискурсі розвиває О. Галета, сучасна дослідниця антології як метажанру, зазначаючи, що «перші українські новочасні антології спрямовані на побудову літературної традиції та канону, що можна спостерігати також у виданнях 20-х років ХХ ст., повоєнного часу й сьогодні. ... Літературні антології, однак, не тільки фіксують написане, але й переписують, пропонуючи нову інтерпретаційну рамку» [2, с. 11].

Спиралася українська вчена на дослідження зарубіжних науковців, які розглядають антології як засоби творення тематичного та жанрового канону літератури (С. Павтасо і П. Джованнетті); як документи, що свідчать про рецепцію, а іноді й самі стають мистецькими творами (Г. Ессманн); як способи творення цінностей, маркування й ідентифікування різних читацьких спільнот (В. Джермано); як перформативний та інтертекстуальний “жанр”, що забезпечує саморозуміння літератури (Г. Шмідт).

О. Галета вважає антологію засобом літературної саморефлексії, до загальних жанротворчих принципів якої відносить вибірковість, подвійну метонімічність, цілісність й аксіологічність [2, с. 12]. В одній із статей дослідниця розкрила особливості репрезентації української літератури ХХ ст. в еміграційних антологіях [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння значення і цінності антології розглянемо цей збірник як текст у *біографічному, історичному, літературному/ літературознавчому контекстах*.

На той час, а це були 20-ті роки ХХ ст., Б. Лепкий проживав із сім'єю в Берліні, мав більше вільного часу, оскільки залишив свою викладацьку роботу у таборах для військовополонених та на українознавчих курсах при посольстві УНР. Він працював у редакції «Українського слова» як видавець, укладач і коментатор творів українських письменників. На той час загалом вийшло 40 книг, через які Лепкий репрезентував творчість відомих українських письменників.

Тоді ж, як зазначає З. Кузеля, «з-під його пера вийшла гарна антологія української поезії «Струни» [8, с. 89].

На першій сторінці, поряд із назвою, адресація – «для вжитку школи і хати владнав Богдан Лепкий».

Отже, укладач відразу обумовлював не стільки науковий підхід, а скоріше такий, що можна назвати науково-популярним.

Історичні обставини були такі, що після Першої світової війни багато українців опинилися далеко за межами своєї батьківщини. Хто виїхав, тікаючи від війни, хто як військовополонені перебували в таборах. Багато з них осідали на чужині і провадили життя так, як вимагали обставини. Проте ті, хто не хотів асимілюватися і прагнув зберегти свою національну ідентичність, потребували навчальних книг, художніх текстів, оскільки бажали вчитися, засвоювати рідну мову, читати українську літературу. Отже, історичний та біографічний контексти розкривають причини та мету створення своєрідного посібника-хрестоматії з текстами української поезії для емігрантів.

Обраний автором стиль письма зорієнтований на читача зацікавленого, на такого, що прагне ознайомитися з поетичними художніми текстами, розширити читацькі інтереси.

Розглянемо антологію як текст, який виник у певному літературному та літературознавчому середовищі. На той час уже були видані такі антології: анонімна «Антологія руська» (1881), «Вік» С. Єфремова і В. Доманицького (1900, 1902), «Акорди» І. Франка (1903), «Українська Муза» О. Коваленка (1908). Б. Лепкий урахував універсальні підходи і правила до укладання таких видань (дотримання хронології, репрезентантизм персоналій, вибірковість) і спирався на свій викладацький досвід та власні напрацювання з історії літератури. Насамперед це відобразилося на вступних статтях, які акумулювали ядро тих набутків. Підбираючи до збірника тексти, Богдан Лепкий спирався на власні естетичні уподобання і намагався представити художньо досконалі різножанрові і різнотематичні твори, орієнтуючись на широке коло читачів.

Антологію укладач розпочинає зі «Слова о полку Ігоревім», а точніше, із вступної статті про цей твір. Б. Лепкий подав коротку історію віднайдення та публікації тексту, який представляє як «найкращий твір українського письменства до Шевченка». Лепкий-науковець ґрунтовно опрацював наявні наукові праці дослідників (наявний контекст), зокрема, Д. Бантиша-Каменського, М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича і вмістив великий розділ у своїй першій книзі «Начерку історії української літератури» як окрему завершену монографію про «Слово» [9, с. 43]. В «Антології» це квінтесенція – враження про знаменитий твір давньоруської літератури та уривки у перекладах і переспівах Т. Шевченка, В. Щурата, Панаса Мирного, Б. Лепкого. Щоб дати читачеві уявлення про цінність цієї

«лицарської» поеми, автор так її характеризує: «Прегарна літературна форма, вмiле орудування поетичними фігурами й тропами, порівняння, взяті з життя і пісні народної, тонкий психологічний аналіз і колоритні описі подій та настроєві малюнки природи – підносять цю поему до висоти світових архитворів» [12, с. 2].

Різножанрову народну поезію укладач уміщує після поеми. Богдан Лепкий звертає увагу на тисячолітню давність народної пісні, на її язичницькі джерела, особливості поетики. Ці тексти він вважає оригінальним надбанням українського народу, що викликали захоплення інтелектуального світу, зокрема, в оцінці Боденштедта: «Нігде дерево народної поезії не дало таких чудових овочів, як на Україні» [2, с. 10].

Підбір текстів народної поезії відображає естетичні смаки автора і характеризує її змістове багатство: календарно- та родинно-обрядова лірика, коліскові та історичні пісні. В окремий розділ Богдан Сильвестрович помістив думи, оскільки, як і деякі попередники (П. Куліш, П. Житецький), уважав ці тексти витвором «образованих» людей: «видно виразні прикмети автора чи авторів, видно літературну ерудицію» [12, с. 31]. Б. Лепкий підбирає думи таким чином, щоб представити різні історичні часові пласти і пов'язані з ними історичні події, персонажі: «Плачі невольників», «Про побіг трьох братів із Азова», «Дума про Марусю Богуславку», «Смерть козака-бандуриста», «Розмова Дніпра з Дунаєм», «Поход на Молдавію».

Такий діапазон обізнаності з фольклором можна такими факторами: з дитинства хлопчик зростав у пошані до українських звичаїв, традицій, що супроводжувалися піснями; мама, няня Яницька, дядь Ілля заворожували своїми розповідями і піснеспівами, батько був знавцем і збирачем фольклору. Окрім названих жанрів, до «Антології» увійшли тексти релігійних та моралізуючих віршів, авторами й виконавцями яких були лірники. Богдан Лепкий інформує читача про те, що кобза і ліра – це різні інструменти, які мають різне звучання і техніку гри, звідси – й вибір репертуару. Кобзарі співають лицарські пісні, думи, а лірники виконують менш значимі тексти, серед яких «найцінніші лірницькі пісні – це псалми та моралізуючі вірші». [12, с. 50] Учений вміщує тексти «Чудо Матері Божої в Почаєві», «Гей, не дивуйтесь, добрії люди...», «Про Залізняка», «Про збурення Січі», «Чайка» як найбільш характерні і популярні. До останньої із названих пісень Б. Лепкий подає у примітці інформацію про те, що текст приписували різним особам: Б. Хмельницькому, П. Калнишевському, І. Мазепі, – й акцентує на великій популярності цього твору.

Уміщені у книзі також тексти ліричних пісень: соціально- і родинно-побутових, – підбір репрезентує патріотичний дух, естетичні уподобання, моральні засади укладача.

У першому томі за хронологічним принципом представлено творчість українських письменників

від Івана Котляревського до Михайла Старицького.

Щодо вступних статей про митців, то треба зазначити, що обсяг, очевидно, залежав і від наявності матеріалів, якими оперував Б. Лепкий, та від значимості творчого доробку, внеску митця до скарбниці національного письменства.

Наприклад, про І. Котляревського укладач подає досить розлогий допис про особистість, діяльність у різних сферах, про світогляд. Іван Котляревський постає перед читачем «батьком обновленої української літератури», автором знаменитої поеми «Енеїда», знавцем народної пісенної спадщини, оскільки в антології вміщено пісні з п'єс «Наталка Полтавка» (дев'ять текстів) і «Москаль-чарівник» (дві пісні). Таким чином Б. Лепкий підкреслює важливу роль Котляревського-ліро-епіка, драматурга, добре обізнаного і зі світовою літературою, і з фольклорною спадщиною рідного народу. Для багатьох емігрантів, особливо військовополонених, підданих російської імперії, що не ідентифікували себе як українці, такий матеріал був відкриттям, а для більш обізнаних – джерелом естетичної насолоди й утвердженням національної ідентичності.

Інформацію про життя і творчість письменників, які представлені в антології, викладено за певним алгоритмом: народження, освіта, творча, громадська та інша діяльність, видання творів, дата смерті та використані джерела. Однак про таких авторів як Петро Гулак-Артемовський, Левко Боровиковський, Євген Гребінка, Микола Устиянович (у *Лепкого Устиянович, пояснення моє Л. О.*), Яків Головацький та ін. на той час не було, очевидно, джерельної бази, тому Лепкий не подає списку літератури. Ймовірно, що дані почерпнуті з наявних авторських видань.

У другому томі вміщено поетичні твори не тільки добре відомих широкому загалу письменників, а й таких як Марко Мурава, Платон Панченко, Максим Славінський, Іляріон Грабович, Микола Кузьменко, Сергій Шелухин, Одарка Романова, Петро Залозний, Надія Кибальчич, Теодот Галіп, Людмила Волошка, Мирослав Капій, Микола Голубець, Лев Лепкий та ін. Тепер це забуті або напівзабуті автори. Для сучасного читача це нагода причаститися поетичного слова митців, які творили у темні часи бездержавності, плекали українське слово, мріяли про його розпросторення.

Рецепція Богданом Лепким поезії сучасників відобразилася в антології підбором текстів та авторів. Характеристику подибуємо у листах: «Поезія “залізного бетону” і тим подібних нових цінностей мені не імпонує. Це чужий намуд. З півночі сунуться ледняки і нівечать українську

красу. Безталанні наші “творці” не бачать того й не розуміють. Їм здається, що вони відкривають якусь нову Америку, а між тим вони бавляться в московськiм болоті та ще розчинені на українській крові» [5, с. 335]. На фоні цього він називає Романа Купчинського як поета української стихії, у якого спостерігається легкість форми. У Р. Купчинського є спогад про цей період: «Видавав тоді Лепкий антологію “Струни” і писав до мене у цій справі. Післав я йому кілька своїх віршів, а за це дістав цікавого листа. Пише в ньому поет про поезію і поетів та про “поезію” і “поетів”.

Творити можна тільки так, як сам це розумієш і чуєш. Бо поезія – це Псіхи, мистецтво об’явлення свого власного я. ... пишть, як Вам ваше серце диктує» [11, с. 165–166].

Укладаючи антологію, Богдан Лепкий дотримується основного принципу: «Минувшину можна знати з офіціальних документів і з мемуарних матеріалів укупі. Офіціальні документи стилізовані, з них живої людини не видно. Живих людей можна пізнати і зрозуміти з дневників, споминів, листів, навіть із записок, котрі на око такої вартості не представляють. Якраз ті мемуарні матеріали зв’язують нас живими нитками з нашою минущиною» [5, с. 220]. Тобто першоджерела у нього – це тексти, які він використовує для характеристики і представлення авторів, і контексти, оскільки саме через них увиразнені історичні реалії, біографічні деталі.

Тому у розділі «Література» подибуємо спогади про письменників, наприклад про Ю. Федьковича, [2, с. 193] автобіографії, а також є окремі тексти, написані не самим укладачем (наприклад, вступна стаття про Лева Лепкого).

Прочитання антології Богдана Лепкого через *біографічний, історико-культурний, літературний та літературознавчий контексти* дозволяє зробити висновок, що ця книга репрезентувала тематичний та жанровий канон української літератури, зокрема, поезії, в авторській рецепції й інтерпретації. Антологія як інтертекстуальний жанр дала змогу науковцеві представити «саморозуміння» літератури через «документ», що є способом творення цінностей, маркування й ідентифікування різних читацьких спільнот. А оскільки ця збірка була орієнтована на певну аудиторію, то цілком очевидно, що, з одного боку вона стала предметом вивчення і засвоєння знань, а з другого – джерелом естетичного сприйняття репрезентованих поезій й загалом антології як цілісного тексту, об’єднаного однією ідеєю.

З огляду на значний науковий потенціал історико-літературних праць Б. Лепкого у творенні літературного канону дослідницької уваги заслуговує контекстне дослідження його монографій, присвячених життю і творчості українських письменників для розуміння акцентів та оцінок.

Список використаної літератури

1. Галета О. Народження смаку: українська література ХХ ст. в еміграційних антологіях. *Сучасні літературознавчі студії*. Вип. 9 : Дискурс смаку в літературі і культурі. К. : ВЦ КНЛУ, 2012. С. 101–110.
2. Галета О. Антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця ХІХ початку ХХІ століття: автореф. дис. ... філол. наук. Львів. 2015. 43 с.
3. Гром'як Р. Т. Літературно-критична діяльність Богдана Лепкого. Гром'як Р.Т. *Давнє і сучасне*. Тернопіль : Лілея, 1997. С.211–217.
4. Дорошенко В. Наукова діяльність Б. Лепкого. *Богдан Лепкий, 1872-1941: Збірник у пошану пам'яті поета* / [за ред. С. Ю. Пеленського]. Краків ; Львів : Укр. вид-во, 1943. С. 38–41. URL: <http://surl.li/lbqcdy> (дата звернення: 21.10 2024)
5. Журавлі повертаються ... З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан. Львів, 2001. 920 с.
6. Золота Липа: Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / Зладив Зенон Кузеля. Берлін: Українське слово, 1924. С. 229–253.
7. Козак М. Головні моменти наукової діяльності Богдана Лепкого. *Дзвони*. Л., 1933. Чис. 2. С. 80–84.
8. Кузеля З. Богдан Лепкий у Німеччині (З приводу других роковин смерті поета). *Краківські вісті*. 1943. Ч. 156 (894)
9. Мишанич О. Давнє українське письменство в науковій та художній спадщині Б. Лепкого. *Високе небо Богдана Лепкого*. Бережани – Тернопіль : Джура, 2001. С. 41–50.
10. Поліщук Я. Науковий доробок Богдана Лепкого та становлення літературного канону. *Cossacks in Jamaica, Ukraine at the Antipodes: Essays in Honor of Marko Pavlyshyn*, edited by Alessandro Achilli, Serhy Yekelchuk and Dmytro Yesypenko, Boston, USA: Academic Studies Press, 2020, pp. 379–394. URL: <https://doi.org/10.1515/9781644693025-026> (дата звернення: 21.10 2024)
11. Спогади про Богдана Лепкого / упорядкування, передмова та примітки Надії Білик. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2022. 240 с.
12. Струни. Антологія української поезії. Від найдавніших до нинішніх часів. Для вжитку школи й хати підготував Богдан Лепкий. «Спільне видання Української народної бібліотеки» і «Українського слова» Берлін, 1922. Частина перша. 239 с.
13. Струни. Антологія української поезії. Від найдавніших до нинішніх часів. Для вжитку школи й хати підготував Богдан Лепкий. «Спільне видання Української народної бібліотеки» і «Українського слова» Берлін, 1922. Частина друга. 296 с.

Надійшла до редакції 21 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 22 жовтня 2024 р.

References

1. Galeta, O. (2012) Birth of taste: Ukrainian literature of the 20th century. in emigration anthologies. *Modern literary studies*. Vol. 9: Discourse of taste in literature and culture. K.: Center of KNLU. P. 101-110.
2. Galeta, O. (2015) Anthology as a way of representing Ukrainian literature of the late 19th and early 21th centuries. Dissertation abstract for obtaining the scientific degree of Doctor of Philological Sciences. Lviv. 43 p.
3. Gromyak, R. (1997) Literary and critical activity of Bohdan Lepky. *Gromyak R.T. Ancient and modern*. Ternopil: Lileya. P.211-217.
4. Doroshenko, V. (1943) Scientific activity of B. Lepky. *Bohdan Lepky, 1872-1941: Collection in memory of the poet* / [ed. E. Yu. Pelenskyi]. J. Krakow; Lviv: Ukr. edition. P. 38-41.
5. The cranes are returning ... (2001) From the epistolary heritage of Bohdan Lepky / Edited by, author. pred., note and comments by V. Kachkan. Lviv. 920 p.
6. Golden Linden: Jubilee collection of works of Bohdan Lepky with his biography, bibliography of works and dedications (1924). Arranged by Zenon Kuzela. Berlin: Ukrainian word. P. 229-253.
7. Kozak, M. (1933) The main moments of Bohdan Lepky's scientific activity. *bells L*. No. 2. P. 80-84.
8. Kuzela, Z. (1943) Bohdan Lepky in Germany (On the occasion of the second anniversary of the poet's death). *Krakow news*. Ch. 156 (894)
9. Myshanych, O. (2001) Ancient Ukrainian literature in the scientific and artistic heritage of B. Lepky. *Bohdan Lepky's high sky*. Berezhany - Ternopil: Jura. P. 41-50.
10. Polishchuk, Ya. (2020) The scientific work of Bohdan Lepky and the formation of the literary canon. *Cossacks in Jamaica, Ukraine at the Antipodes: Essays in Honor of Marko Pavlyshyn*, edited by Alessandro Achilli, Serhy Yekelchuk and Dmytro Yesypenko, Boston, USA: Academic Studies Press, pp. 379-394. URL: <https://doi.org/10.1515/9781644693025-026>.
11. *Memories of Bohdan Lepky (2022)* / arrangement, preface and notes by Nadiya Bilyk. Ternopil: FOP Osadts Yu. V. 240 p.
12. *Strings. An anthology of Ukrainian poetry. (1922)* From the earliest times to the present. Bohdan Lepky prepared the school and the house for use. «Joint edition of the Ukrainian National Library» and «Ukrainian Word» Berlin. Part one. 239 p.
13. *Strings. An anthology of Ukrainian poetry. (1922)* From the earliest times to the present. Bohdan Lepky prepared the school and the house for use. «Joint publication of the Ukrainian National Library» and «Ukrainian Word» Berlin. Part two. 296 p.

Submitted September 21, 2024.

Accepted October 22, 2024.

Lilia Ovdiichuk, professor and head of the department of Ukrainian language and literature Private Higher Educational Establishment “Academician Stepan Demianchuk International” (Stepan Demyanchuk, street, 4. Rivne, 33027, Ukraine); e-mail: lilia_regi@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-0268-5969>

Anthology of Ukrainian Poetry “Strings” by Bohdan Lepky as a Text in Contextual Reading

The anthology of Ukrainian poetry «Strings», compiled by Bohdan Lepky, not only became an important literary phenomenon, a text for reading, but also reflected the aesthetic and cultural aspirations of the era. The relevance of the study is determined by the attention of modern literary studies to the formation of the canon of Ukrainian literature. The anthology as a text is a representative of the "golden fund" of national red literature. It is also timely to identify and analyze the contexts of the creation of this meta-genre.

The purpose of the article is to analyze the biographical, historical, literary/literary criticism contexts of the anthology of Ukrainian poetry «Strings» as a meta-genre formation and to reveal the reflection of Bohdan Lepky's literary and cultural priorities.

The author of the article represents the anthology as a text that is a means of creating a thematic and genre canon of literature, a document that testifies to the reception and self-understanding of the compiler's literature. B. Lepky's anthology is considered in historical, literary/literary criticism and biographical contexts. The historical context is the consequences of the First World War, which forced many peaceful Ukrainians to emigrate, and those who fought on the fronts as Russian subjects to acquire the status of prisoners of war. Many of them sought to preserve their national identity, they needed educational books, artistic texts, because they wanted to study, learn their native language, and read their literature. Therefore, the publication of such a book was timely.

The biographical context is revealed through the study of B. Lepky's place of residence and sphere of activity: 20 years of the 20th century, Rastatt, Vetzlar and Berlin. He taught Ukrainian literature in camps for prisoners of war, at teaching courses at the Embassy of the Ukrainian People's Republic and worked in the editorial office of "Ukrainian Word" as a publisher, compiler and commentator of the works of Ukrainian writers. The literary/literary criticism context is the environment in which the book was published: monographs, articles by predecessors, collections of folk songs, existing editions of authors, anthologies.

Reading Bohdan Lepky's anthology through historical, biographical, literary/literary criticism contexts allows us to conclude that this book represents the thematic and genre canon of Ukrainian literature in the author's reception and interpretation.

Keywords: anthology, text, meta-genre, canon of Ukrainian literature, biographical, historical, literary, literary criticism contexts.

Тема гендерного насильства в романі Зінаїди Тулуб «Людолови»

Ганна Плетньова

аспірантка філологічного факультету,
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи 4, Харків 61022, Україна);
e-mail: ganna.pletnyova@student.karazin.ua; <https://orcid.org/0009-0003-5790-3227>

У статті пропонується визначити принципові типи описів гендерного насильства та їхню роль у формуванні жіночих персонажів історичного роману української письменниці ХХ століття Зінаїди Тулуб «Людолови», а також простежити вплив соціально-гендерної проблематики на стильову структуру роману.

Увагу звернено на відображення теми насильства та її еволюції в історії української літератури. Увагу зосереджено на критичному погляді письменниці на жіночу долю в Речі Посполитій, Османській імперії та Московському царстві ХVII століття.

Проаналізовані сюжетно-композиційні елементи роману з метою окреслення таких типів гендерного насильства, як от гвалтування, вбивства та викрадення дітей, торгівля людьми, повсякденне насильство, релігійний контроль над жінками тощо. Зафіксовані принципові стилістичні засоби, до яких звернулася Зінаїда Тулуб у зображенні гендерного насильства в романі (пейзажі, символічні образи, порівняння тощо).

Запропоновано порівняльний аналіз двох центральних жіночих персонажів роману, які є жертвами цих форм гендерного насильства: української селянки Горпини Корж, яка опиняється в неволі в татарському селі, і татарської селянки Медже, яку викрадають українські козаки. Паралельний розвиток цих жіночих персонажів у дослідженому романі надає можливість зробити висновки щодо універсальності цього насильства.

Зроблена спроба розглянути творчий доробок Зінаїди Тулуб у контексті жіночої прози кінця ХІХ - початку ХХ століття. Заглиблення у внутрішній стан жіночих персонажів, які переживають глибокі емоційні катастрофи, є однією з характеристик цієї прози.

Звернення до фактів біографії письменниці дає змогу запропонувати феміністичне осмислення проблематики твору з погляду сучасних гуманітарних наук. Стаття наголошує на актуальності дослідження теми гендерного насильства в сучасному літературознавстві.

Ключові слова: історичний роман, соціально-гендерна проблематика, козацтво, воєнні конфлікти, жіноча проза.

Певно, жоден твір на історичну тематику, сюжетом якого є фізичний конфлікт між особами, державами, не може не звернутися до описів насильства, застосовуючи яке, ці конфлікти вирішуються. Такі описи сприяють відображенню історичного контексту, мотивації дій персонажів, формуванню образів тощо. До таких описів належать не тільки батальні сцени, а й сцени вбивств, катувань, згвалтувань. На думку літературної критикині Т. Петренко, «описи жорстокості загарбників в літературі – це не художнє перебільшення, а документалістика» [21, с. 1]. У романі «Людолови» наявні традиційні описи нападів озброєних груп на мирне населення, описи руйнувань, пограбувань, вбивств. Але поряд із насильством «загарбників» змальовано і насильство «захисників». Адже українські козаки також виступали в ролі поневолювачів. І письменниця не створює між ними ієрархії.

Ця документалістика, базована на реальних подіях, є однією з рис історичного жанру в прозі. Описи насильства, які, звичайно, емоційно впливають на читача, письменники

використовують з певною ціллю. Метою нашого дослідження є визначення описів одного з типів насильства – гендерного – у романі З. Тулуб «Людолови».

Соціологи визначають гендерне насильство як «такі форми насильницьких дій, що мають чітко виражену гендерну групу, на яку це насилля спрямоване або яка це насилля чинить» [17, с. 154], і наголошують на тому, що «гендерне насилля є завжди виявом гендерної влади» [17, с. 154]. У міжнародному правовому просторі цей феномен має назву *genre based violence* [30, с. 830].

Гендерні дослідження пов'язані з працями американських учених кінця 1970-х років, французьких письменниць-феміністок С. де Бовуар [29], Е. Сіксу [28], сучасних дослідників Р. Пфеферкона [31], Ж. Рен [30]. Вони також знайшли відгуки у працях американської історикіні українського походження М. Богачевської-Хом'як [2]. У літературознавстві це питання вивчали Н. Зборовська [11] і С. Павличко [19; 20]. Сучасні дослідниці В. Агеєва [3] і Т. Гундорова [7] продовжують цей напрям студій.

Постановка проблеми. Попри те, що дослідники творчості З. Тулуб уже зверталися до аналізу жіночих образів роману «Людолови», аспект гендерного насильства не був розглянутий у контексті сучасного бачення суспільства як простору існування не лише соціальних груп, а й гендерних – тобто груп, які визначають себе за статевими ознаками.

Огляд праць з даної проблематики. До вивчення творчості З. Тулуб зверталися такі українські літературознавці, як М. Сиротюк, який присвятив роману «Людолови» не тільки окрему частину (майже сорок сторінок) своєї монографії «Український радянський історичний роман» [23, с. 100–139], а й ціле дослідження. Учений визначав роман як перший епічний твір в українській радянській історичній прозі [23, с. 100]. У 1970–1980-х роках І. Дзюба також визначав твір як «епопею» [8, с. 557]. У 2010 році Л. Козинський описав умови створення роману, особливу, недовірливу атмосферу тогочасного українського літературного середовища до творчих задумів авторки [13, 2008]. Дослідниці початку XXI століття Л. Коврігіна [12], Т. Сагайдак [22], О. Харлан [27], продовжують розглядати різноманітні аспекти прози З. Тулуб.

Дослідники творчості З. Тулуб наголошували на важливості жіночих образів роману, а також на різноманітності художніх засобів, до яких вдалася письменниця, створюючи їх. Персонажі Насті Повчанської, Олени-Ельмас та Галшки Гулевичівни Лозко є узагальнювальними образами, кожен з яких втілює окрему сюжетно-композиційну лінію. Так, в образі Насті окреслено історію легендарної української Роксолани, образ Олени створений для відображення долі «потурнаків», образ пані Лозко – для опису ситуації української православної еліти в польському суспільстві.

Актуальність. Ці жіночі образи не є предметом нашого дослідження, бо перебувають у площині соціального рівня проблематики. Якщо більшість дослідників вказують на «соціально-політичну домінанту [як] визначальну в романній структурі твору» [9, с. 39], ми пропонуємо звернутися до соціально-гендерної проблематики роману, яка перебуває на межі соціального і психологічного рівнів. Порівнюючи два жіночі образи – української селянки Горпини і татарської селянки Медже, звернемося до психологічного рівня, на якому вони формуються і розвиваються. Додаткові жіночі персонажі, які оточують ці два образи, формують образ-символ жінки без суспільної чи національної приналежності, створюючи своєрідний художній образ-символ жіночої долі. Розгляд жіночих персонажів як жертв

гендерного насильства, на нашу думку, може відкрити нову площину дослідження цього феномену в українській літературі.

Завданням нашого дослідження є визначення типів гендерного насильства в романі і з'ясування мети, з якою письменниця звертається до них. Ми розглянемо такі типи гендерного насильства, як використання жінок у ролі сексуальних об'єктів, гвалтування як акту абсолютної чоловічої влади, вбивства та викрадання дітей, торгівля людьми, повсякденне насильство, релігійний контроль.

Виклад основного матеріалу. З. Тулуб обрала темою свого історичного роману «Людолови» події початку XVII століття (від 1615 року до смерті гетьмана Петра Сагайдачного в 1622 році). На тлі цього періоду письменниця майстерно змалювала різноманітні прошарки тодішнього суспільства Речі Посполитої, до якої належали території сучасної України. Це була епоха міждержавних політичних суперечок і воєнних конфліктів, які ставали їхніми наслідками.

В українській літературі загалом і в історичній прозі зокрема звернення до опису насильства не є винятковим явищем, адже в історії України мирні часи не тривали довго. Описи зруйнованих міст можна знайти вже в перших літописах. Наприклад, так зображуються наслідки нападу половців на Київ у 1093 році: «тих ведуть полоненими, а других рубають, інших оддають на помсту, і гірку вони приймають смерть, другі тремтять, дивлячись на тих, яких убивають, інших уморюють голодом і спрагою, – одна покута, одна кара, що багатоманітні несе нещастя, і різні печалі, і страшні муки» [16, с. 135].

Походи військових формувань Кримського ханату на територію Великого князівства Литовського – так звані «рації» [5, с. 52] – почалися ще на початку XIV століття. Найвідоміші – набіги 1482 та 1487 років. Волинський короткий літопис згадує напад 1495 року: «І полонили всю Волинську землю мало не до кінця, і Ляської землі немало полонили, і незчисленне множество християн, а інших різними смертями зморили і повернулися додому» [4, с. 66].

У Літописі Григорія Граб'янки, опублікованому в 1793 році, автор згадує набіг 1516 року, коли хан татарський Мелін-Гирей «вогнем і мечем <...> пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп» [15, с. 24].

Пізніша фольклорна традиція пісень про кримсько-ногайські та турецькі напади XV–XVII століть створила арсенал символічних образів полонених жінок: «А то наїхали татаре-бояре, / Везли з собою три подояночки, / Три подояночки – всі три сестронецьки...» [26, с. 28].

На початку XIX століття набіги були вже далеким спогадом у збірці українських пісень М. Цертелева (1819 р.). У збірці М. Максимовича (1827 р.) описів кримсько-ногайських нападів майже немає, увага зосереджена на портретах козаків, історіях їхнього повернення з воєнних кампаній чи полону. У фольклорних творах, уміщених у друківаних збірках середини XIX століття, згадується про торгівлю жінками не тільки татарами, а й селянами та козаками [18]. Приклад наводить П. Куліш у «Записках о Южной Руси»: «Тоді так було, що оце підмовить дівку, завезе на Запорожжя, продасть, а сам вернетця. Мені один признався: “Я, каже, продав Варку, то й каюся, і не буду до віку женитця”» [14, с. 128].

У сучасній історичній науці тема кримсько-ногайських набігів привертає багато уваги. Роль, наслідки і реалії цих нападів стають темами численних дискусій. На думку істориків, «головна мета набігів добре відома – взяття полону, який являв матеріальну цінність. Він або осідав у Криму, або продавався в Османській імперії. Саме це було головною метою набігів, хоча джерела розповідають також про грабунки, вбивства, розорення – що було притаманне бойовим діям» [5, с. 62]. Як зазначає дослідник В. Андрущенко, поняття «козацький хліб» «всяку діяльність, яка давала козакам засоби до існування і здійснювалася насамперед збройним шляхом» [5, с. 129]. Одна з глав роману З. Тулуб має назву «Хліб козацький» – письменниця звертає увагу на те, що цей «хліб» (здобич) був і татарським, і козацьким.

З огляду на попередні твори історичної тематики та певну міфологізацію «рацій» у суспільній свідомості початку XX століття, З. Тулуб відходить від суто літературної романтичної традиції протистояння українських козаків кримським татарам. Вона створює панораму більш глобального насильства. Це насильство має не тільки соціальний характер, тобто насильство індивіда вищого соціального стану над індивідом із нижчого, а й гендерний, коли особа іншої статті, яка має владу (фізичну, релігійну, економічну), домінує над тим, у кого такої влади немає. Однією з таких здомінованих груп є жінки, які стають об'єктами різного роду насильств. У зв'язку з тим, що в тогочасному суспільстві чоловіки перебували на вищому, ніж жінки, соціальному рівні (польська шляхта, козацька старшина, татарські беї, московські бояри), соціальне насильство було гендерним. Воно зумовлювалося не тільки ставленням до жінок як до об'єкта торгівлі невольниками, але і як до об'єкта сексуального задоволення чоловіків. Згвалтування, сексуальне рабство були чоловічими діями як кочових ногайців, так і українських козаків, польських і московських панів.

Не випадково, що однією з перших сцен насильства в романі є напад представників

польської шляхти на маєтки козацької старшини та тільки потім – татарська «рація» на хутір Повчанських. Із самого початку роману письменниця наголошує, що людолови – це не тільки татари (ногайці), а й поляки. Можливо, несвідомо письменниця закладає і феміністичний дискурс: людолови – це чоловіки. Насильство чинять чоловіки, і жінкам нікуди від нього не подітися. Насильство чинять озброєні чоловіки проти неозброєних верств населення (жінок, дітей і літніх людей), які не можуть їм протистояти.

Дружина козацького старшини Балики намагається дати відсіч озброєним полякам, але може тільки врятувати своїх дітей. Одна проти чоловічого насильства зі «смородом винного перегару» [24, с. 105], від згвалтування її рятує «милосердна куля». Служниці не мали такої вдачі: «Куховарчиних дітей порубали, певні, що це Баличині хлопчики. Згвалтовані дівчата лежали пов'язані під парканом, а палаюча стеля впала на Охрїмову голову, коли він намагався витягти напівбожевільну від розпачу матір» [24, с. 105]. Стиль З. Тулуб – прості речення, без жодного стилістичного засобу, майже фотографічна композиція – документалістика. Документалістика, сповнена сильного емоційного ефекту.

Татарський напад на хутір Повчанських письменниця описує з такою ж стилістичною скупістю: «Притулившись до пічки, Повчанський боронився мужньо. Двоє татар схопили його дружину. Один зірвав з неї очіпок і, побачивши сиве волосся, ткнув її ножем. Стара завалилася, навіть не застогнала. <...> На хуторі йшов погром, дикий, безглуздий» [24, с. 133]. Змальовуючи погром Кафи, авторка створює майже кінематографічну візуалізацію. Вузькі вулички кримського селища Чабан-Таш «наповнилися <...> важким тупотінням, криками і зойками, безладною стріляниною і брязкотом вибитих шибок і дверей» [25, с. 107]. Про все те, що письменниця не описує, читач здогадується.

З. Тулуб зображує сцени згвалтування, не приділяючи їм великої кількості тексту. Наприклад, після набігу та розподілу ясиру жінки і дівчата, які дісталися воякам-ногайцям, стають жертвами чоловічого насильства: «Розпалені кумисом і їжею, накинулися вони на жінок і перед очима батьків і чоловіків гвалтували їх, надолужуючи своє за довгий похід. Це був дикий шабаш розбещеної похитливості серед непрохололого степу, насиченого подихами гірких трав і освітленого тьмяним сяйвом похмурих сузір'їв» [24, с. 154]. Цій жорстокій сцені така скупа на епітети авторка намагається надати трошки людяності, створюючи невеличкий ліричний відступ, змальовуючи мінливий степовий пейзаж. Природа не може вбивати, земля віддає трошки тепла, що в неї залишилося. Вбивають люди, а земля забирає до себе вбитих та поруганих.

На думку багатьох учених, для гвалтівників жінки є не істотами, а предметами. Це може пояснити «легкість», з якою вони чинять наругу і

з якою залишають зневічені тіла. Так, після набігу поляків «згвалтовані дівчата лежали пов'язані під парканом» [24, с. 105]; після набігу «згвалтовані жінки ридали в траві, не сміючи підвести очі на батьків і чоловіків» [24, с. 155].

Насильство, скоєне ногайцями за наказами татарських беїв, повертається до свого географічного центру. Козаки, пограбувавши Кафу й набравши «козацького хлібу», повертаються до України. Так само вони гвалтують бранок, але письменниця не змальовує це відкрито, а залишає читачеві самому уявити, як це відбувалося. Наскільки письменниця детально (як це було можливим на час написання) описує згвалтування українських жінок ногайцями, настільки обережно відтворює вона цей злочин із боку козаків. Вона не може його оминати, але й зруйнувати козацький міф теж не дозволяли ані умови епохи, ані мета її твору: «Іноді байдаки спливалися і мало не торкалися один одного; тоді козаки перестрибували з борта на борт і, підбираючись до галер, видиралися по канатах до чорнооких татарочок. Проте багатьох татарок порозбирала на байдаки старшина» [25, с. 152]. Татарська селянка Медже опинилася бранкою козака Харлика Свиридовича, який не дуже переймається нею. Козак Максим піклується про неї, годує і дає речі, щоб захистити від нічного холоду, «коли не брав її до себе Свиридович» [25, с. 156].

Тільки коли Медже потрапляє до маєтку Свиридовича, читач дізнається про її згвалтування під час набігу козаків до Кафи, перед розподілом «козацького хлібу». Вагітна, вона навіть не знає, хто батько її дитини: чи вона від чоловіка, убитого козаками, чи від Свиридовича, чи від «тих двох, що зтягли її у темну щілину в жакливу ніч козацького нападу» [25, с. 363]. Свиридович з «гідливою роздратованістю» [25, с. 364] виганяє її з панської хати, як тільки розуміє, що вона вагітна. Дитина Медже помирає через панську зневагу до жіночої праці. А коли Свиридович згадує про татарку, котра, на його думку, вже «відпочила» після пологів, то знову забирає її до себе вечорами, а потім програє в карти козаку Бурдилові, який віддає її як подарунок московському боярину.

Образ чоловіка-загарбника, гвалтівника у романі є викривленим дзеркалом образу чоловіка-захисника. Козаки, які приплили до Кафи визволяти невільників, є такими ж насильниками, як і ногайці-загарбники. Один із насильників, козак Терешко, впізнає в Медже згвалтовану ним жінку, але не наважується зізнатися в злочині: «Щось раптом стисло Терешкове горло, опекло йому соромом лице. Так он де він вперше почув цей голос,

благальний, тремтячий від сліз і безсилої муки... Тоді... невже ж це його власна дитина? Або того білявого, по-селянському сором'язливого парубка-литвина, якого він підбурих на брудний і підлотний злочин. Хотілося сплигнути з коня, впасти до татароччиних ніг і благати прощення за гріх, якому нема на світі спокути. Але Терешко мовчав, кліпав очима, з властивою чоловікам легкодухістю, і розгублено озирався на хмари...» [25, с. 371–372]. Це єдина у творі сцена «зустрічі» між жертвою і насильником, але через те, що останній не зізнається у злочині, вона так і не відбулася. Цей епізод також указує на неможливість рівних взаємин між чоловіком і жінкою. Навіть якщо у 1529 році було затверджено перший статут Великого князівства Литовського, в якому згвалтування визнано злочином, у підневільних жінок, що майже офіційно були сексуальними об'єктами, не було жодної можливості притягти гвалтівника до відповідальності. Не можна також не зауважити рідкісну для письменниці стильову «помилку», коли вона вдається до суб'єктивної характеристики чоловіків, узагальнюючи їхню «легкодухість». Вважаємо, що ця «помилка» була навмисною, адже письменниця хотіла наголосити на індивідуальній відповідальності чоловіків за скоєні кривди.

Про таку безкарність і навіть байдужість до гвалтування свідчить й одна з фінальних сцен Хотинського перемир'я. У главі «Переможці» польська шляхта святкує закінчення битви. «З бренькотом шабель і острог мчали вони у бурхливій мазурці і, сп'янівши, тягли у темні кутки куплених у турків бранок дівчат, наче своїх полонянок» [25, с. 514]. Коли до зали забігає дівчина і розповідає про те, як яничари гвалтують викрадених Кантемиром-мурзою польських панянок, королевич Владислав і жоден із присутніх «героїв» нічого не робить.

У сучасному міжнародному праві масові воєнні згвалтування або воєнне сексуальне насильство (англ. *Wartime sexual violence*) вважаються злочинами, скоєними під час військових протистоянь. У романі «Людолови» письменниця наголошує на індивідуальній відповідальності за такі злочини, часто скоєні під впливом алкоголю. Отже, вона ототожнює індивідуальне насильство з загальним. Описи гвалтувань як одного з видів гендерного насильства не займають багато місця у великому за кількістю сторінок і розмаїтості сюжетних ліній романі, але вони є осередками справжньої емоційної відвертості письменниці. Завдяки їм історія стає ближчою і трагічнішою водночас.

Чоловіче насильство приносить найстрашніше для матерів горе – смерть дітей. Після того, як ногаєць вбиває маленького сина української селянки Горпини, вона «схопила казан окропу і, шпурнувши його в татарина, простоволоса, дика і жаклива, як скажена вовчиця, пірнула в жита» [24, с. 132]. Коли у її кримській

невістки Шафіге яничар забирає єдиного сина, «як кішка, стрибнула вона вслід і вчепилася в яничара» [25, с. 374]. А коли вона знаходить тіло вбитого сина Мемета, біль повертає її до тваринного стану: «Вона билася грудьми об землю, вила як собака, якому розчавили задні лапи, повзла, ламаючи руки, і знову цілувала маленьке тільки своєї дитини» [25, с. 432]. Медже реагує на смерть власної дитини всім своїм тілом: «Медже не рухалася, стояла і сміялася жахливим беззвучним сміхом <...>. Потім заломила руки за голову, стиснула потилицю у долонях і, затремтівши від реготу, впала грудьми на землю» [25, с. 370].

Насильство яничар перетворює татарських матерів на живу масу горя і відчаю, до якої в чоловіків немає жодної поваги: жінки «бігли за дітьми, забувши все на світі, ридали, вили, як шакали у горах, дряпали собі обличчя, скидали у нестямі фередже і простирали руки до своїх маляток, давлючись від зойків і сліз» [25, с. 377]. Таке повернення до примітивного стану перетворює людське існування на існування тваринне, звужуючи його до рефлексів. Жінки перебувають у повній владі чоловіків. Письменниця змальовує жінку як жертву, неспроможну захистити найдорожче, позбавлену будь-якої сили, а надто фізичної, щоб протистояти чоловіку, навіть без зброї. Але це вдається українським жінкам. Пані Балчиха протистоїть зі зброєю в руках і ціною власного життя. Горпина звертається до мусульманського улема по допомогу, попри його зневажливе ставлення до жінок, і отримує слухну пораду, як повернути викрадених дітей.

Окремою темою роману є тема работоргівлі – цього фізичного і психологічного насильства. Письменниця детально зображує невольницький ринок у Кафі, остаточно виводячи гендерне насильство за дужки соціополітичного протистояння, адже жінки – це живий товар, «введений на ганьбу і насолоду похитливих самців» [24, с. 203]. Авторка вказує на справжні причини «рацій» – це грабїж і викрадання людей для задоволення сексуальних потреб чоловіків і використання для фізичної праці.

Після набігів найвродливіших дівчат замість звалтування чекав довгий шлях до невольничого ринку і насильство незнайомих чоловіків-господарів. Усвідомлення переходу від стану вільної людини до підневільної істоти приходить до Насті Повчанської під час розподілу ясиру: «Кінець: рабіня, річ, безсловесна істота, яку продають, калічать, безчестять, як цього забаже власник» [24, с. 153]. Це відчуття безнадії ототожнюється у Насті з безоднею – символом неможливості вибору. Образ безодні супроводжує перебування Горпини в неволі. Її новий дїм розташований на горі. Коли вона

вперше наважується глянути вниз, її стає моторошно. Ця безодня буде переслідувати її до останніх хвилин життя.

Козацьке ставлення до бранок є таким же утилітарним, як татарських покупців у Кафі. Козак Танцюра, «поласувавши на дозвіллі в поході» [25, с. 158], змушений продавати звалтованих ним татарок. Так само плачуть продані жінки, яких відправляють як товар до Ірану: «І тоді мовчазна покїрлива мука татарок раптом вибухала риданнями, пронизливими і несамовитими, як зойки голосільниць на похоронах» [25, с. 159].

Жіночий досвід підказує Горпині, що з нею буде в неволі: «Як жінка, вона розуміла, що живучи з ним [Нур'ялі] під одною покрївлею, вона колись належатиме йому, і ця свідомість беззахисної рокованості здіймала в нїй бурю. Вона – невольниця, річ, куплена за гроші, хатня тварина, худобина, як коняка чи то вівця. Робоча сила і знаряддя насолоди» [24, с. 273]. Тільки винятковий характер Нур'ялі дає їй трохи душевного спокою. Якщо Горпина змінює своє ставлення до татар, коли Нур'ялі їй пояснює, що не всі татари – жорстокі людолови, що є різниця між осідлими і кочовими, яких використовують беї (пани), не може вона прийняти того, що й козаки чинять насильство, коли грабують кримські землі. Коли Медже співає старовинну татарську пісню «Про неволю козацьку», Горпина ображається й вигукує: «Неправда! Ми не такі, як ви! Нема в нас невольників! Нема!» [24, с. 318] Шафіге, намагаючись заспокоїти її, оголошує, неавтоматично, сутність жіночого буття: «Не про самих козаків пісню складено... Така вже наша жіноча доля...» [24, с. 318].

Письменниця не оминає і «звичайне» невидиме побутове насильство. Горпина – жінка реєстрового козака Данила Коржа, який на початку дії намагається захистити своє вільне життя від польського пана. З перших сторінок роману письменниця створює протистояння жіночого та чоловічого начал. Стосунки Данила і Горпини змальовано як традиційні в патріархальній родині. Данило вирішує, що і як робити, не слухає Горпини, яка вмовляє його не задиратися до пана. Але неприборкана сила, із залишками акоголю, штовхає Данила на Янека Свенціцького: «Темним хмелем стукнула в голову лють» [24, с. 48]. У турецькій неволі Горпина переосмислює своє життя з Данилом, порівнюючи його з Нур'ялі: «не гнала вона тепер спогаду про те, як повертався Корж додому п'яний, як бив і трошив у хаті посуд, як лаявся, а іноді і її бив під п'яну руку» [25, с. 103–104].

Повсякденне гендерне насильство присутнє скрізь. Перша жінка Нур'ялі, який отримує Горпину як подарунок від своєї сестри Шафіге, помирає не від важкої економічної ситуації, а від особистого вибору свого чоловіка, який, замість того щоб прислухатися до здорового глузду і повернутися

додому до початку бурі, вирішив з товаришами й далі рибалити: «Час було вертатися додому, але жадоба потьмарила розум. Запалала їх кров невідомим завзяттям» [24, с. 246]. Жінка Нур'ялі і його син помирають від голоду через дії чоловіка. Так і Горпина була змушена залишити рідну хату через зухвальства Данила. «Чому, чому він побив того дурного худордявого підпанка?!» [24, с. 271] – це питання не давало їй спокою в затишному кримському селищі.

Про буденне гендерне насильство йдеться також, коли письменниця описує стосунки між Медже і старим селянином Ничипором, який «ставився не добре і не погано» [25, с. 366] до неї, але посилав на польові роботи майже щодня, попри те, що в неї була маленька дитина. Соціальний стан Ничипора, «бобиля-підсусідка», набагато вищий за стан рабині Медже, отже, небагато влади, яку він має, він використовує, перетворюючи жінку на знаряддя праці.

З відвертою зневагою звертається до пані Лозко чоловіча група прихильників унії після того, як вона підписує акт про передачу частини своєї землі на будівництво православних монастиря і школи: «Йолопка! Лялька в руках Плетенецького, – просичав один із них, відвертаючись» [24, с. 293].

З такою ж зневагою ставилися радянські українські письменники й до самої З. Тулуб, відкрито глумлячись, як Іван Ле: «Ця маніячка, стара діва, теж подала заяву, щоб її прийняли до Спілки, уявіть собі! Не знаю, як їй відмовити... – Всі навколо дружно регочуться... – І там таку ахінею понаписувала! Та який роман може вона написати? – Ще більший регіт» [6, с. 359].

Із чоловічим свавіллям пов'язує письменниця і релігію, яка не тільки не захищає жінок, а й перетворює їх на рабинь. Мусульманський улем звертається до Шафіге і Горпини «більш з цікавості, ніж з бажання допомогти їм», «тому що правовірні ставляться до жінок, як до нижчих істот, позбавлених справжнього розуму і душі» [25, с. 379], що не заважає їм експлуатувати їх у скруті. Коли Шафіге прохає старого муедзина прочитати останню молитву на похороні Нур'ялі, той погоджується за шалену для бідної жінки, яка втратила сина, чоловіка і брата, ціну. А коли дізнається, що вона не може сплатити, погоджується взяти її за рабиню.

Медже звертається до свого Бога після смерті дитини: «Шичо він тобі зробив? Шичо?! Я ж молився тобі?! Підкорявся. А ти!.. Чи то мало тобі воєн, страт, горя людського!.. Ти... людолове!» [25, с. 371]. І не отримує жодної відповіді. Річчю є жінка і для представників православної релігії, коли новий господар Медже, московський думний дяк,

відправляє її на примусове хрещення. Читач може тільки уявити, який емоційний шок може пережити вірянку, коли її не тільки позбавляють рідної віри, але й нав'язують іншу: «Тремтячу, синю, напівмертву від жаху витягли татарку з хрестильниці, поки піп дочитував щось гугнявою швидкомовою і тикав їй у зуби блискучий срібний хрест» [25, с. 411]. Такий самий шок пережила і Горпина, коли її тільки-но народженого сина приймають до ісламської релігії: «Горпина ридала, звивалася усім тілом, як напіврозчавлений хробак <...>» [24, с. 359].

Образ Горпини є образом матері-захисниці, матері-берегині, в якій одна мета (фізіологічне програмування) – захистити дитину, оселю й забезпечити продовження роду. Вона прислуховується до своїх відчуттів, які є досвідом попередніх поколінь: «Думала вона про те, що прийшов край їх спокою, що поява пана страшніша від татарського наскоку і сарани, і душа їй скеміла від важкого передчуття» [24, с. 21]. У той самий момент Данило Корж «міцно і радісно відчував <...> своє кремезне тридцятилітнє тіло, повне буїної сили і здоров'я» [24, с. 21]. Протистояння цих двох начал – тваринної мінливої сили і людської тривалої пам'яті – яскрава ілюстрація несвідомої поляризації проблематики роману. На таке протистояння у творчості українських письменниць початку ХХ століття звертає увагу В. Агеєва: «цінності жінок дуже часто відрізняються від цінностей чоловічих» [10, с. 5]. Можливо, за ідеологічними мотивами, З. Тулуб присвячує фінал роману постаті чоловіка-воїна, а не жінці-господині: «вийшовши з теплої хати, чухав селянин кошлаті груди, дихав воложим пахом землі, бруньок і торішнього листя, відчував, як бентежно і буйно калатає серце в грудях і кличе його в Дике Поле, на Січ, на уходи, на волю, на боротьбу за визволення» [25, с. 553].

І Горпина, і Медже переживають найскладніші життєві ситуації: смерть дітей, полон, сексуальне насильство. Кожна з них знаходиться у центрі власного кола гендерного насильства, яке вони не можуть розірвати. Горпина розривається між ненавистю до людоловів, які вбили її маленького сина, які викрали її, відправили чоловіка на галери, і почуттям вдячності і ніжності до Нур'ялі. Чим краще вона прилаштовується до нового життя, тим більше наближається вона до безодні: «Подовгу стояла Горпина на ковзкому краю безодні. Хотіла плигнути в зелені кучугури хвиль, але не вистачало сил...» [24, с. 313]. З Данилом пов'язана батьківщина, рідний дім, свобода, загинула дитина. З Нур'ялі пов'язана чужина, новий дім, рабство, нова дитина. Кого обрати? Що обрати? У цій складній ситуації вона розуміє, що правильного вибору не існує. Жодного вибору не існує. Єдиний вибір, що принесе визволення, – це смерть.

На проблему вибору як одну з центральних у творі вказувала Л. Ковригіна, зауважуючи, що

письменниці «ставити [персонажів] у важкі життєві обставини, у яких їм належать обрати самостійно свій шлях» [12, с. 42]. Але шлях цей видається занадто коротким.

Поява Данила Коржа в новому житті Горпини розриває її коло гендерного насильства – наоказ так само недбало, з неповагою, як і ногаєць, вбиває її другого сина, з огидою кидаючи його у прірву. У п'яному угарі штовхає Горпину на землю. Нур'ялі стає на її захист проти Данила. Знесилена жінка може тільки втекти від неминучого горя, бо коли два чоловіки, що б'ються, ці два вовки, закінчать битву, «один з них перегризе другому горло і тоді накинеться на Горпину» [25, с. 106]. Але втеча – це не вибір, бо вона приносить смерть. Трагічну випадкову загибель Горпини можна трактувати як сутність гендерного насильства – повсякденне, скрізь і завжди, воно не залишає жінці іншого вибору, ніж смерть.

Така ж безодня розкривається і перед Медже. На відміну від Горпини, не знайшла вона на чужині ні нового кохання, ні вірних подруг. Письменниця наголошує, що у кримської селянки немає вибору: «Виходу Медже не шукала і навряд чи змогла б знайти...» [25, с. 366]. У таку ж саму безодню вона падає, втікаючи від московського господаря: «Скривавивши руки, вибила вона шибку і плигнула у морозну імлісту ніч. Нога ковзнула по зледенілому даху, наче на ковзанках, свист і вихор закрутився в ушах, і з височини триповерхового будинку бахнула вона на стос дров біля чорного ходу» [25, с. 413]. Її коло насильства розривається.

У романі «Людолови» З. Тулуб звернулася до змалювання багатьох прошарків тогочасного суспільства, щоб показати безнадійний стан жінок, які перебували в залежності від чоловіків. На відміну від більшості історичних творів, де є хоч одна позитивна, оптимістична сюжетна лінія, у романі немає жодної. Попри це, образи Горпини і Медже – одні з найяскравіших. У своєму розгляді роману М. Сиротюк зазначає, що «найкоштовніше, найпоетичніше, найтепліше, що знайшла письменниця у своєму творчому арсеналі – все віддала вона цим чудовим жінкам» [23, с. 134]. Але її найщиріші жіночі персонажі помирають, і смерть їх невблаганна і жорстка. В оптимістичному пафосному фіналі роману немає жодного жіночого персонажа, що залишає дивний присмак чогось недовершеного, забутого й безнадійного.

На думку С. Жигун, звернення українських письменниць до жіночого питання після приходу більшовиків до влади було симптоматичним: «Аналіз тематики і проблематики жіночих текстів дозволяє говорити про певну відмінність їх від чоловічого (і нормативного) дискурсу 1920-х років. Попри те, що ці твори також переважно розкривають тему суспільних змін, яких зазнала Україна у ті часи, акцентованими є

не політичні зміни, а зміни статусу жінок, їхніх можливостей у суспільному й приватному житті» [9, с. 343]. Цей «акцент» на жіночому питанні не можна не почути. На той час неможливим було йти далі, шукати відповіді на це «жіноче питання», адже будь-яка спроба відповіді так чи інакше поставила б під сумнів легітимність радянської влади, яка, попри всі заяви про рівність, невтомно формувала чоловічі керівні органи.

На початку ХХ століття звернення до жіночого питання супроводжувало кристалізацію особливого жіночого стилю, який характеризувався поглибленим психологічним аналізом персонажів-жінок. Творчість О. Кобилянської, У. Кравченко, Н. Романович-Ткаченко створювала особливий простір жіночої прози, до якої впевнено можна віднести і творчість З. Тулуб. «Жінки-авторки, – на думку В. Агеєвої, – були, здається, навіть чутливішими до цих особистісних, інтимних мотивів і переживань» [10, с. 7].

На нашу думку, роман «Людолови» не є традиційним історичним романом. У ньому неможливо не відчувати стилістичний дисонанс. Щойно письменниця звертається до образу Горпини чи Медже, психологічний аспект персонажа переважає його композиційну роль, набирає важливості, універсальності. Якщо у прозі та драматургії її попередниць доби модернізму існували жіночі персонажі, «які вже могли проаналізувати і вивісти свої власні бажання, вимоги до дійсності й бачення свого місця в ній» [10, с. 7] (твори Лесі Українки, Л. Старицької, І. Вільде), межі історичного роману заважали надати жіночим персонажам такої самої ваги, адже з погляду історичної правди це було неможливим. Горпина і Медже не можуть бути вільними у здомінованому чоловіками суспільстві, вони є його жертвами, але не здобиччю: письменниця їх «убиває», щоб вони не зазнали гіршої долі.

На жаль, набутки жіночої феміністичної прози початку ХХ століття були зупинені тоталітарним режимом. На зміну «золотим двадцятим» (за визначенням В. Агеєвої) «із їхнім пафосом свободи, лібералізації, повосенними надіями на гармонійне облаштування світу» [3, с. 24] прийшли часи чоловічої прози, до якої мали звертатися і письменниці.

Висновки. Описи гендерного насильства в романі «Людолови» створюють умови розвитку головних жіночих персонажів. Заглиблення до їх внутрішнього стану, позначеного серією глибоких емоційних катастроф, допомагає письменниці не тільки порушити питання про долю жінки в патріархальному суспільстві, а й відповісти на нього: звичайна жінка не має позитивного майбутнього у світі чоловіків, бо не їй належить влада – ані фізична, ані економічна, ані релігійна. Звернення до тематики гендерного насильства відкриває нові перспективи досліджень творів на історичну тематику, адже вона залишається недостатньо вивченою.

Список використаної літератури

1. Андрущенко, В. (2023). Етика війни [У:] *Культурологічний альманах*, (2), с. 124–130. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.16> (дата звернення 20.03.2024).
2. Богачевська, М. (1993). Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 108 с.
3. Бунтарки: нові жінки і модерна нація: есеї / упор. В. Агеєва. (2020). Київ: Смолоскип, 368 с.
4. Волинський короткий літопис. (2006). [У:] *Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Бароко XV-XVIII століть. В 4 кн. Книга перша*. Київ: Аконт, 800 с.
5. Галенко, О. (2003). Про татарські набіги на українські землі [У:] *Український історичний журнал*, № 6, с. 52–68. URL : http://resource.history.org.ua/publ/journal_2003_6_52 (дата звернення 27.03.2024).
6. Гуменна, Д. (2004). Дар Евдотії. Іспит пам'яті. Київ: Дніпро, 520 с.
7. Гундорова, Т. (2002). *Femina melancholica*. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. Київ: Критика, 272 с.
8. Дзюба, І. (2006). Славетна епопея Зінаїди Тулуб [У:] *З криниці літ: У трьох томах. Т. 1*. Київ: Кисво-Могилянська академія, с. 557–562.
9. Жигун, С. (2023). «Наші 20-і»: жіноча версія [У:] *Ukrainica. Acta universitatis Palackiana Ololucensis facultas philosophica*, X, с. 342–348. DOI: 10.5507/ff.23.24462950.
10. З непокритою головою. Українська жіноча проза / Передмова, упорядкування В. Агеєвої. (2023). Київ: Комора. 424 с.
11. Зборовська, Н. (1999). Феміністичні роздуми: На карнавалі мертвих поцілунків. Львів: Літопис, 336 с.
12. Коврігіна, Л. (2016). Жанрові особливості роману «Людолови» Зінаїди Тулуб. [У:] *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*, вип. 2 (84), с. 38–44. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/22289/1/10.pdf> (дата звернення: 26.03.2024).
13. Козинський, Л. (2008). Історичні, літературні та національно-культурні аспекти у структурі хуложного тексту роману «Людолови» Зінаїди Тулуб на тлі доби. [У:] *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, № 1–2010, с. 36–42. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/6523/1/Kozyunsky_Tulub_Odesa_10%2008.pdf (дата звернення: 26.03.2024).
14. Куліш, П. (1856). Записки о Южной Руси: в 2 т. Санкт-Петербург, 322 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001914> (дата звернення: 24.03.2024).
15. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. (1992). Київ: Т-во «Знання» України, 192 с.
16. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. (1989). Київ: Дніпро, 591 с.
17. Масрчик, М. (2013). Гендероване насильство: між звичаєм і злочином. [У:] *Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Масрчик, О. Плахотник, Г. Ярманової*. Київ: Критика, с. 151–164. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/15670> (дата звернення 17.03.2024).
18. Максимович, М. (1827). Малоросійські пісні. Москва, 286 с. URL: <https://archive.org/details/malorossiyskiepesni/page/n219/mode/2up> (дата звертання 16.03.2024).
19. Павличко, С. (1997). Дискурс модернізму в українській літературі. Київ: Либідь, 360 с.
20. Павличко, С. (2002). Фемінізм: статті, дослідження, бесіди та інтерв'ю. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 322 с.
21. Петренко, Т. (2022). Україна в огні: українська класична проза про війну й терор. URL: <https://chytomo.com/ukrainia-v-ohni-ukrainska-klasichna-proza-pro-vijnu-j-teror/> (дата звернення: 24.03.2024).
22. Сагайдак, Т. (2008). Художня інтерпретація козацтва в українських історичних романах першої половини ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 «Українська література» / Херсонський державний університет. Херсон, 20 с. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20090728001806> (дата звернення: 20.03.2024).
23. Сиротюк, М. (1962). Український радянський історичний роман. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 396 с.
24. Тулуб, З. (1986). Людолови: Історичний роман. Том 1. Київ: Дніпро, 472 с.
25. Тулуб, З. (1986). Людолови: Історичний роман. Том 2. Київ: Дніпро, 576 с.
26. Українські народні пісні. Пісні суспільно-побутові. (1967). Київ: Музична Україна, 736 с.
27. Харлан, О. (2009). Миський текст в історичній ретроспективі (Зінаїда Тулуб «Людолови») [У:] *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст.* Вип. ХХ, с. 106–115. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/16554>
28. Cixous, H. (2015). *Le rire de la Méduse. Regards critiques*. Paris: Honore Champion, 176 с.
29. De Beauvoir, S. (2004). *Le deuxième sexe*. Paris: Honore Champion, 520 с.
30. *Encyclopédie critique du genre*. Sous la dir. de J. Rennes. (2021). Paris: La Découverte, 896 с.
31. Pfefferkorn, R. (2007). *Inégalités et rapports sociaux. Rapports de classes, rapports de sexes*. Paris: La Dispute, 416 p.

Надійшла до редакції 20 квітня 2024 р.
Прийнята до друку 21 травня 2024 р.

References

1. Aheieva, V. (Ed.) (2020). *Rebels: New Women and the Modern Nation*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
2. Aheieva, V. (Ed.) (2023). *Bare-headed. Ukrainian women's prose*. Kyiv: Komora [in Ukrainian].
3. Andrushhenko, V. (2023). *War Ethics*. In *Cultural almanac*, (2), (pp. 124–130). Retrieved from <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.16> [in Ukrainian].
4. Bohachevska, M. (1993). *Ukraine's mind is feminine*. Kyiv: Voskresinnia. [in Ukrainian].
5. Charlan, O. (2009). *Urban text in historical retrospect (Zinaïda Tulub «Man eaters»)*. In *Actual problems of Slavic philology. Series: Linguistics and Literary Studies: Interuniversity collection of scientific articles*. Vol. XX, pp. 106–115. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/16554> [in Ukrainian].
6. Cixous, H. (2015). *The Laugh of the Medusa*. Paris: Honore Champion [in French].
7. De Beauvoir, S. (2004). *The Second Sex*. Paris: Honore Champion [in French].
8. Dziuba, I. (2006). *The glorious epic of Zinaida Tulub*. In *From the well of years*. (Vol. 1). (pp. 557–562). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
9. Rennes, J. (Ed) (2021). *Gender Critical Encyclopedia*. Paris: La Découverte [in French].
10. Halenko, O. (2003). *About Tatar raids on Ukrainian lands*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 52–68. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/journal_2003_6_52 [in Ukrainian].
11. Humenna, D. (2004). *Gift of Evdothea. Memory test*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
12. Hundorova, T. (2002). *Femina melancholica. Gender and culture in Olga Kobylanska's gender utopia*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
13. Kovrihina, L. (2016). *Genre features of Zinaida Tulub's novel «Man eaters»*. In *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 84. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/22289/1/10.pdf> [in Ukrainian].
14. Kozynskyi, L. (2008). *Historical, literary and national-cultural aspects in the structure of the literary text of the novel «Man eaters» by Zinaida Tulub in the background of the period*. In *Naukovi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*, 1. Retrieved from https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/6523/1/Kozynsky_Tulub_Odesa_10%2008.pdf [in Ukrainian].
15. Kulish, P. (1856). *Notes of Southern Rous' in 2 volumes*. (Vol. 2). Sankt-Peterburh. Retrieved from URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001914> [in Ukrainian].
16. *Chronicle of Hadyatsk colonel Hryhoria Hrabynka* (R. Ivanchenko, Trans.) (1992). Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy [in Ukrainian].
17. *Chronicle of Rous' (L. Ye. Makhnovets, Trans.)* (1989). Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy [in Ukrainian].
18. Maierchuk, M. (2013). *Gender-based violence: between custom and crime*. In *Gender for the media: a textbook on gender theory for journalism and other social and humanitarian specialties*. (pp. 151–164). Kyiv: Krytyka. Retrieved from URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/15670> [in Ukrainian].
19. Maksymovych, M. (1827). *Song of Little Rous'*. Moscow. Retrieved from URL: <https://archive.org/details/malorossiyskiepesni/page/n57/mode/2up> [in Ukrainian].
20. Pavlychko, S. (1997). *Discourse of modernism in Ukrainian literature*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
21. Pavlychko, S. (2002). *Feminism: articles, studies, conversations and interviews*. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
22. Petrenko, T. (2022). *Ukraina v ohni: ukrainska klasychna proza pro viinu y teror. Chytomo*. Retrieved from <https://chytomo.com/ukraina-v-ohni-ukrainska-klasychna-proza-pro-vijnu-j-teror/> [in Ukrainian].
23. Pfefferkorn, R. (2007). *Inequalities and social relations. Class relations, gender relations*. Paris: La Dispute [in French].
24. Sahaidak, T. (2008). *Artistic interpretation of Cossacks in Ukrainian historical novels of the first half of the 20th century*. (Extended abstract of a candidate's thesis). Kherson National University. Kherson [in Ukrainian].
25. Syrotyuk, M. (1962). *Ukrainian historical novel*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR [in Ukrainian].
26. Touloub, Z. (1986). *Man eaters. Historical novel*. (Vol. 1.) Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
27. Touloub, Z. (1986). *Man eaters. Historical novel*. (Vol. 2.) Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
28. *Ukrainian folk songs. Social and household songs (1967)*. Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
29. *Short Volhynian Chronicle*. In *Highly valued word. A bibliography of Ukrainian literature created in various languages during the Renaissance and Baroque eras of the 15th-18th centuries*. In four volumes (2006). Vol. 1, pp. 56–77. Kyiv: Akonit [in Ukrainian].
30. Zhyhun, S. (2023). «Our 20's»: female version. DOI: 10.5507/ff.23.24462950 [in Ukrainian].
31. Zborovska, N. (1999). *Feminist Reflexions: At the Carnival of Dead Kisses*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Submitted April 20, 2024.

Accepted May 21, 2024.

Ganna Pletnyova, graduate student of the Faculty of Philology of V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); email: ganna.pletnyova@student.karazin.ua; <https://orcid.org/0009-0003-5790-3227>

The Theme of Gender-Violence in Zinaida Tulub's Novel "Man-hunters"

The article suggests to identify the principal types of descriptions of gender violence and their role in shaping the female characters of the historical novel «Man eaters» by the Ukrainian writer Zinaida Tulub, as well as to trace the influence of social and gender issues on the stylistic structure of the novel.

Attention is drawn to the reflection of the theme of violence and its evolution in the history of Ukrainian literature. Attention is focused on the writer's critical view of women's fate in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, and the Tsardom of Muscovy of the 17th century.

The following types of gender-based violence are systematized: rape, murder and abduction of children, human trafficking, everyday violence, religious control over women, etc. The author has recorded the main stylistic means used by Zinaida Tulub when depicting gender violence in the novel (landscapes, symbolic images, similes, etc.).

The article offers a comparative analysis of two central female characters in the novel who are victims of these forms of gender violence: the Ukrainian peasant Horpyna Korzh, who finds herself in captivity in a Tatar village, and the Tatar peasant Medzhe, who is kidnapped by Ukrainian Cossacks. The parallel development of these female characters in the novel allows us to draw conclusions about the universality of this violence.

An attempt is made to consider Zinaida Tulub's works in the context of women's prose in the 19th and at the beginning of the 20th centuries. Delving into the inner state of female characters experiencing deep emotional catastrophes is one of the characteristics of this prose.

The appeal to the facts of the writer's biography makes it possible to offer a feminist understanding of the work's issues from the point of view of modern humanities. The article emphasizes the relevance of the study of gender violence in contemporary literary studies.

Key words: historical novel, social and gender issues, Cossacks, military conflicts, women's prose.

Поетика імажистського роману: «Скажи мені жити» Г.Д.

Євгенія Чернокова

доктор філологічних наук,
професор кафедри історії зарубіжної літератури і класичної філології,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи, 4, Харків, Україна);
e-mail: yeschernokova@karazin.ua

Англомовний імажизм не вважав прозу своїм пріоритетним мистецьким «полігоном» і тому, на відміну від теоретичних маніфестів чи критичних роздумів стосовно нових правил для нової поезії, не залишив їх щодо поетики прози. Стаття вперше виокремлює парадигматичні особливості імажистського «поетичного роману» (С. Спендер) на матеріалі роману Г.Д. (Гільда Дуліттл) «Скажи мені жити. Мадригал» (*H.D. "Bid Me to Live. Madrigal"*). Наголошується, що це – *roman à clef*, тобто роман з ключем, де за усіма значущими персонажами стоять історичні прототипи, головні з яких Джулія (Гільда Дуліттл), Рейф Ештон (Річард Олдінгтон) та Ріко (Д.Г. Лоренс). У поетиці роману Г.Д. можна виокремити парадигматичні для модерністської прози риси: відкрита форма, фрагментарність, інтертекстуальність, колажування, елементи «потoku свідомості» та ін. До пошуків особливостей імажистської парадигми прози в статті залучені романи В. Вулф («Місіс Деловей») та Р. Олдінгтона («Смерть героя»). «Вертикальна структура» нарративу (С'юзен Фрідман), характерна для ліричного роману, зосереджена на оповіді-трансформації героїні в момент найглибшої особистої кризи в житті жінки і мисткині на тлі катастрофи Першої світової війни. Поетика імажизму, запозичена прозою з поезії, – це пошук і знаходження зразків, патернів, які утворюють паратак西斯, тобто взаємодіють як сурядні. Впродовж усього роману ці «шаблони» перетворюються на образ, надійно забезпечуючи картину, емоцію чи ідею. Саме через такі «шаблони» розкривається складний світ Джулії, стратегічно підкреслений пролептичними та аналептичними порушеннями лінійного часу.

Аналіз поетики роману Г.Д. доводить, що нарративна стратегія авторки полягає у пошуку і знаходженні імажистських корелятивів окремих образів, описів і цілих сцен-ситуацій. Часто процес пошуку спеціально виводиться назовні з метою залучення до нього читача, а найбільш важливі образи-патерни-ситуації неодноразово повторюються. Саме це становить основу ліричної оповіді, своєрідного імажистського автомадригалу.

Ключові слова: імажизм, модернізм, сапфічний модернізм, ліричний роман, роман з ключем, автомадригал, образ-патерн, об'єктний корелят.

*«I know not what to do,/ my mind is reft:/ is song's gift best? /
is love's gift loveliest? / I know not what to do...»*

(Я не знаю, що мені робити,/ Мій розум спустошений:/ Чи дар пісні найкращий?/
Чи дар любові наймиліший?/ Я не знаю, що робити...) [4;165-166]¹

Гільда Дуліттл (Г.Д.) (1886-1961) – американська поетка і прозаїк, її активна творча діяльність тривала впродовж шістдесяти років її життя. Творчий доробок письменниці вражає – 15 поетичних збірок та 17 великих різних за жанрами прозових творів, і, як наслідок, – нагородження першої жінки медаллю Американської Академії Мистецтв і Літератури в 1960 році. Але залишиться в історії літератури вона як Г.Д. – саме так, «Г.Д., імажист», назвав її Езра Павнд, який прочитав, виправив та опублікував у 1912 році три її поезії, а потім послав в американський часопис Гарріет Монро «Поезія» ще три (*"Hermes of the Ways"*, *"Priapus"*, *"Epigram"*). Як Павнд, Еліот та інші експати, Гільда Дуліттл приїхала до Європи у 1911 році з «напівдиккої країни» (*"half-savage country"*), як говорить про США на початку ХХ століття *alter-ego* Павнда в «Г'ю Селвін

Моберлі». Відтоді вона залишиться в Європі до самого кінця, лише час від часу ненадовго повертаючись до Америки.

Художнє життя в Європі вирувало, і в його епіцентрі був Езра Павнд з його знаменитим девізом *«make it new»* та репутацією «імпресарію модернізму». Відносини Гільди Дуліттл та Езри Павнда були довготривалими та різноманітними – короткий роман і навіть заручини у ранній юності згодом перетворилися у дружбу двох поетів впродовж усього життя: Гільда напише книгу *"End to Torment: A Memoir of Ezra Pound"* («Кінець страждання: Спогади про Езру Павнда»), публікацію якої у 1979 році супроводжуватиме так звана *"Hilda's Book"* («Книга Гільди»), вперше опубліковані двадцять п'ять ранніх віршів Павнда,

¹Тексти поезій Г.Д. цитуються за [4], роману «Скажи мені жити» – за [3] у підрядниках і перекладі автора статті.

стилізацій під Чосера і Россетті, Морріса і Свінберна та інших, написаних (“*a sonnet a day when I brush my teeth*”, як сказав Езра Павнд) спеціально для його подруги й однодумниці.

Говорячи про імажизм в англомовній літературі, ми зазвичай маємо на увазі поезію. Саме поезія була тим «полігоном», де на початку ХХ століття, розгорталась боротьба з романтизмом і вікторіанством, саме «філософія» нової поетичної мови розроблялась спочатку Томасом Ернестом Г'юмом та Френсісом Флінтом, а згодом Езрою Павндом. І саме останньому належать знамениті принципи імажизму, невідомо сформульовані у вигляді заперечення попереднього досвіду поезії («Щодо деяких «не можна» для імажиста», “*A Few Don'ts by an Imagiste*”, 1916): «Образ – це те, що представляє інтелектуальний та емоційний комплекс в момент часу» (“*An image is that which presents an intellectual and emotional complex in an instant of time*”); «бійся абстракцій» (“*Go in fear of abstractions*”); поезія не місце для дискурсивних коментарів (“*Don't be “viewy”*”); унікай описів: художник краще за поета може зобразити пейзаж (“*Don't be descriptive*”) (Pound, “*Don'ts*” – (Цит. за [5, с.131]).

Саме за короткий у часі (1912-1917 рр.) активний період імажистської практики були закладені основні перспективи розвитку англомовної поезії усього ХХ століття, що полягали у наголошенні на економії мови (імажисти «підсадили поезію на сувору дієту», за влучним виразом Річарда Еллмана, [6, с.409]), переважанні конкретного образу та використанні верлібру. А ще, як бачимо, усі ці «не можна» стосуються переважно поетики, що, врешті-решт, мала визначати семантику.

Треба зазначити, що Павнда не менше цікавив і розвиток прози. Він нещадно правив блакитним олівцем, зокрема, ранні твори Гемінгвея. У статті “*The Sun Also Rises: One Debt to Imagism*” (1972) Лінда Вагнер зазначає, що роман несе на собі відбиток цих правок і його рецепції павндівських ідей імажизму, лівова частка яких сформувала основу знаменитого стилю письменника: «Використовуючи методи навіювання, компресії і прискорення в просторі традиційного роману, Гемінгвей досягнув ліричного втілення окремого сегменту життя 20-х років» [9, с.89], не кажучи вже про ясність і простоту розмовної ідіоми його прози.

Така довга «поетична прелюдія» до теми зумовлена тим, що маємо підійти до імажистського роману через поезію, адже проблема прози імажизму в англомовній критиці майже не розглядається. Верлібр спонукає дослідників говорити подекуди про віршованій роман, наприклад, другорядної англійської письменниці-феміністки Мей Сінклер «Темна ніч», 1924 (O.Tearle) про долю жінки початку століття, чи знамениту «Антологію Спун-рівер»

американця Едгара Лі Мастерса (1915), що є збіркою епітафій на 2012 персонажів-мешканців однойменного провінційного містечка.

Роман Гільди Дуліттл «Скажи мені жити. Мадригал» (H.D. “*Bid Me to Live. Madrigal*”) був опублікований в 1960 році, за рік до смерті письменниці, але вона писала його впродовж майже усього життя, починаючи з 1921 року. Хронологічно його сюжет пов'язаний з Великою війною, події відбуваються у 1917-1918 рр., переважно в Лондоні, остання частина у Корнволі.

Більшість дослідників наголошують, що це – так званий *roman à clef*, тобто роман з ключем. Дійсно, за усіма значущими персонажами роману Гільди Дуліттл стоять історичні прототипи, частина з яких є знаними літераторами доби (героїня Джулія – сама Г.Д., Рейф Ештон – Річард Олдінгтон, Ріко та Ельза – Д.Г. Лоренс і його дружина Фріда, Летт Барнс – Паунд), частина – менш відомими і зовсім невідомими, але пов'язаними особистими стосунками з головними героями (Белла Картер – Дороті Йорк, коханка, заради якої Р.Олдінгтон покинув Г.Д.; Іван Левські – Джон Курнос, другорядний романіст, екс-коханець Дороті Йорк; Сіріл Вейн, Ванію – шотландський композитор Сесіл Грей, батько Пердіти, єдиної дочки Гільди Дуліттл; Морган ле Фе – Бріджит Петмор, з якою у самої Гільди Дуліттл і Р. Олдінгтона були стосунки час од часу).

Самий перелік персонажів та їх прототипів дає нам зрозуміти, що йдеться про складні особисті відношення, і вони стали основою не тільки для роману Г.Д., а й ще для трьох романів. І, якщо ім'я Джона Курноса мало промовляє до широкого читача (йдеться про його роман “*Miranda Masters*”, 1926), то романи Д.Г. Лоренса «Жезл Аарона» (1922) та Р. Олдінгтона «Смерть героя» (1929) – зовсім інша річ.

Дослідники говорять про роман Г.Д. і «Смерть героя» Олдінгтона як про два погляди, жіночу і чоловічу точки зору, на одні ті ж самі події і час.

Я не думаю, що головною темою роману є війна – вона дуже значущий, але всього лише контекст. По-перше, у своїх “*Notes on Recent Writing*” Г.Д. пише, що «роман про першу світову визрівав протягом другої світової. Це п'янить, червоний виноград – Війни? Кохання?» [3, с.210]. Вона додає, що написала роман “*White Rose and the Red*” про Елізабет Сіддал та відношення у колі прерафаелітів як спробу відтворити атмосферу Лондона середини ХІХ століття та «групи письменників та художників, спадкоємцями яких, деякою мірою, були мої власні знайомі та друзі з «Мадригалу» [3, с. 208].

По-друге, хоча роман Олдінгтона історики літератури з радянських часів звично відносять до романів так званого «втраченого покоління», на мій погляд, набагато важливіше, що він має ознаки традиційного *Bildungsroman*, роману виховання, тобто зображення життя Джорджа від дитинства до загибелі: дві третини його

присвячено зображенню сімейного, соціального та мистецького життя Англії на зламі століть (дія 1890-1918). Так і стосунки Джорджа Вінтерборна та Елізабет Пастон вписані в широкий контекст подолання вікторіанства і багато в чому цим зумовлені.

Тут нагадаємо, що Олдінгтон теж був визнаним поетом-імажистом, а його поетична збірка "Images of War" (1919) принесла йому славу одного з найкращих воєнних поетів:

Insouciance

In France (1916-1918)

In and out of the dreary trenches,
Trudging cheerly under the stars
I make for myself little poems
Delicate as flock of doves.

They fly away like white-winged doves.

Сум'яття

У Франції (1916-1918)

Туди-сюди з (похмуро)-гужливих траншей,
Тягнучись бадоро під зорями
Я для себе складаю маленькі вірші
Нижні як зграя голубів.

Вони відлітають мов білокрилі голуби.

Поетика «Смерті героя» дає нам багато прикладів цих виразних «маленьких образів»: «Блакитне небо майоріло пухнастими клубками шрапнельних вибухів»; «анапест маяка – спондей суден»; «Вони повалилися на землю, ніби ціла орава Чарлі Чаплінів» (говорить сержант Даремського полку) і так далі. Ще одним «імажистським» елементом можна назвати те, що загалом уся архітектоніка оповіді «зав'язана» на музику: кожна глава має свій прямо вказаний музикальний акцент (Пролог – Allegretto; 1. Vivace; 2. Andante Cantabile; 3. Adagio). Це виразні, але окремі образи: наголосимо ще раз, орієнтований на полеміку з вікторіанським та поствікторіанським світовідчуттям в усіх сферах англійського життя (від соціальних ідей до мистецьких пошуків і сексуальності сучасної молоді людини), роман (у тому числі і через зовнішню фокалізацію) сатиризує і викриває, тобто має своє відчутне надзавдання – перетворитись на метафору часу, що веде до погибелі. А це узагальнення – згадаємо інструкції Павнда ("Don't be "viewy") – головний ворог імажизму.

Стівен Спендер у своїй книзі "The Struggle of the Modern" говорить про історичну важливість поетичних пошуків імажистів, називаючи їх метод тим *modus operandi*, що зруйнував межу між поезією та прозою, наголошуючи, що «імажистський поетичний метод базується на впливі зовнішнього світу на внутрішнє сприйняття», і в цьому сенсі «за імажистськими

стандартами, велика частина «Улісса» є поезією». Тому творчість Лоренса, Джойса, В. Вулф та останні романи Г. Джеймса – це «поетичні романи», на відміну від Веллса, Беннетта та Голсуорсі з їх «прозовим методом» [8, с.116-118]. Зважаючи на певну термінологічну «розмитість» ідеї (адже Спендер, усе таки не нараторолог, а поет), одразу ж стає зрозуміло, що тонкий поет-імажист, Олдінгтон усе ж таки будує свій роман за тими принципами, які Стівен Спендер окреслює як «*prose method*», відмовляючись від «цілісно-поетичного роману».

Так чим же вирізняється роман Гільди Дуліттл і чому його можна назвати імажистським? Коли роман тільки вийшов, рецензенти одразу «вловили» його головну особливість. Наведемо лише один, але типовий, приклад. Чарлз Томлінсон (поет (sic!) пише, що «тотальна слабкість книжки – це її резонуюча суб'єктивність. Нікому не пояснюють витoki мотивів героїв. Вам тільки пропонують сприймати на віру просте нервово збентеження, без будь-якої розумної оцінки його причин та наслідків». І далі: «життя в богомному Лондоні, його події, позбавлене притаманих йому психологічних чи етичних рамок (мадригалізоване?), залишається дивно невиразним...» [9]. Тут маємо сказати про те, що «мадригалізація», про яку говорить Томлінсон, це назва «Мадригал», на якій наполягала сама Г.Д. як на єдиній для свого роману, та, що залишилась тільки її уточненням з поради редакторів.

Роман Г.Д. – це лірична оповідь. "Lyric narrative" як термін нараторології – це тема окремої дискусії, з якої вже написані цікаві сучасні роботи, переважно американських вчених, починаючи з роботи Ральфа Фрідмана [2], яка була піонерською для визначення піджанру. Характеризуючи його як «гібридний», такий, що «використовує роман аби наблизитись до функції поезії», вчений відзначає його як «парадоксальне занурення наративу в образність та портретування», з яких автор «відтворює світ роману як метафоричне видіння, картину чи музикальне втілення почуття» [2, с.1].

Але, перш за усе, нас цікавить очевидна парадигматична відмінність, на яку вказує вже С'юзен Фрідман: на відміну від традиційного наративу, ліричний має не горизонтальну, а вертикальну структуру. Він зосереджений не на сюжеті, не на лінійному розгортанні оповіді у часі чи просторі, а на «оповіді»-трансформації героя.

Цим героєм в романі Г.Д. постає Джулія Ештон, що розповідає історію свого шлюбу з Рейфом/Олдінгтоном, складних відносинах з Ріко/Лоренсом та іншими персонажами. Головною «інтригою» і своєрідним «двигуном» сюжету є намагання розібратися в кризі своєї власної особистості, знайти вихід з інтелектуального й емоційного тупика, в якому вона опинилася. Внутрішня фокалізація реалізується в переважанні майже протягом усього роману невластивої прямої мови героїні.

Джулія – «нова» жінка-митець, що теоретично сповідує «нові» відносини між чоловіком і жінкою, в основі яких лежать духовне єднання і сексуальна свобода. Чому «теоретично», тому що в романі вона постає в той момент свого життя, коли і те, й інше, щонайменше, поставлені під сумнів: “...as the war crept, as it absorbed everything, the thing that bound body and soul together seemed threatened...” («...війна підкрадалася, вона всмоктувала усе, і, здавалося, загрожувала усьому, що пов’язує душу й тіло») [3, с.68].

Відгомін Великої війни – в затемнених вікнах на Мекленбург-сквер, де Ештони знімають квартиру, звуках повітряних нальотів та періодичних поверненнях Рейфа у звільнення, безкінечним його рефреном «Ось закінчиться війна...». І її реплікою «А війни немає кінця».

Немає кінця втратам. Вона втратила дитину в перший тиждень війни. Вона втратила статевий потяг через страх нової вагітності, яка, як їй сказали, може закінчитися новою катастрофою. Вона втратила чоловіка, що відкрито зраджує їй з Беллою в кімнаті поверхом вище та подекуди навіть у подружньому ліжку [3, с. 117]. Він став незнайомцем, «анти-Рейфом»: “I love you, Rafe, but stay away, don’t come back; don’t, for God’s sake, take that book now off the shelf, don’t turn now and be Rafe; stay away, don’t mangle my emotions any more.” «Я люблю тебе, Рейфе, але, будь ласка, тримайся від мене подалі, не приїзди; і заради Бога, не знімай ту книгу з полиці, тримайся від мене подалі, не бентеж мою душу» [3, с. 46].

І нарешті вона втратила бажання писати.

Вже віддалившись на безпечну відстань від лондонської болючої реальності в Корнволі, куди запросив її Ван, Джулія згортає попередню оповідь до двох сторінок «бріфлі», їдко згадуючи усіх і кожного поіменно, нещадно вимальовуючи загальний план своєї «хвороби» й «одужання». Тут, на відміну від Лондона – “Oh, the earth is real! Live things spring up here, even from the very dead old, old stones. Far away, she had left a toy-house, further away, a theatre” «О, земля нестемна! Усе живе виприскує тут, навіть із геть мертвих старих-старих каменів. Далеко-далеко позаду залишила вона ляльковий будинок, і ще далі – театр» [3, с. 150].

Але поетика імажизму, як ми зазначили вище, – це пошук і знаходження зразків, патернів, які утворюють паратаксіс (*juxtaposition*), тобто взаємодіють як сурядні. Впродовж усього роману ці «шаблони» перетворюються на образ, надійно забезпечуючи картину, емоцію чи ідею. Тут можна згадати ще знаменитий «об’єктний корелят» Еліота (вважаю, саме так, а не «об’єктивний», як його зазвичай перекладають). Саме через такі «шаблони» розкривається складний світ Джулії, стратегічно підкреслений пролептичними та аналептичними порушеннями лінійного часу.

Ось Рейф, спочатку він святий Антоній, бо на ньому халат з верблюжої вовни, підперезаний плетеним шнуром, він «її Антоній» [3, с. 17, 22, 49, 66], а потім вже наверху з Беллою він – «не той Рейф. У нього немає халата з верблюжої вовни» [3, с. 57]. Неодноразово підкреслюється, що цей «надсексуальний офіцер у відпустці» «занадто огрядний як для грецької статуї», скоріше, «зразок періоду пізнього Риму»: “His body was harder, he was as they say well set-up, his head was bronze on the less bronze shoulders, he was perfectly proportioned, a little heavy but a late-Roman, rather than Greek image, that walked about a room, himself with no clothes on” [3, с. 47].

В той же час про чотири зустрічі з Ріко/Лоренсом протягом роману: «Перед нею стояло його бліде лице, ахейська борідка, його пронизливо-блакитні очі на випаленому сонцем обличчі, – голова Орфея, відділена від тулуба». І за контрастом з Рейфом: «Він стояв перед нею, як живий, – жива голова на плечах. Ніколи вона не уявляла його у вигляді римського бюсту на малюнку чи бронзової статуї легіонера у холодній залі римської скульптури періоду пізніх Помпей» [3, с. 51].

Вперше він постає як «худючий та блідий, майже каліка, сухотник, вогненно-руда борода та блакитні очі» [3, с. 77]. Остання зустріч – Христос з Фламандської галереї, з попелясто-сірою бородою.

Часом процес пошуку цього об’єктного кореляту унаочнюється через у тому числі синтаксичні маркери: «З підведеними, трохи косоокими очима, в зеленому платті, з вищипаними «у ниточку» бровами – чим не вусики метелика? – Белла виглядала як якась екзотична істота. Батерфляй? Рідкісний метелик? Блискучий жук, з твердими надкрилами, – ось хто така наша Белла, і плаття її зелене – суцільнометалева оболонка» [3, с. 96]. Екзотична, войовнича, блискуча Белла, її антипод і наступниця у ліжку Рейфа, адже він каже Джулії: “I love you but I desire l’autre” [3, с. 56]. А Джулія змиряється, бо знає все про майбутнє їхнього кохання, знає, що «вона вже мертва, а на них це ще чекає» [Ibid].

Але імажизм в романі оприявнений не тільки в характеристиці персонажів, але й у більш складних «рівняннях». Для внутрішньої кризи героїні теж є «шаблон». Опис обридлої лондонської кімнати («замерзлий вівтар»), яка є свідком її приниження та болю, в якій неможливо побути на самоті, захарашеної меблями, брудним посудом, цигарками, із щільно закритими шторами (повторене тричі «сама підшивала»), полками з книгами, що падають під час бомбардувань дається нав’язливо-неодноразово. Хіба ми можемо уявити, що ця кімната, майже смітник, знаходиться в тому самому Блумзбері, «образ» якого асоціюється із зовсім іншим, високим естетським буттям?

А ще є імажистський корелят часу – це армійський годинник Рейфа, в якому він ножем пробив дірку, ремінець майже врізався в її зап’ясток: “Now the watch weighed her wrist to her

chest, weighed a weight on her chest. The watch was a stone weighing her there. [...] The wrist-watch was a stone, scarab weighing her to this bed» («Часи здавили зап'ясток, прикували до грудей, лягли важкістю на серце. Вони, як камінь, тягнуть її вниз». Ще: «Так, годинник прикував її до цього ложа: він – ланцюг, камінь, скарабей») [3; с. 36, 38, 39 і т. д.]. І ось вони з'єднуються, й ідеальний імажистський хронотоп знайдено: «Навіщо? Навіщо обманювати себе, повторюючи «це моя кімната, моя постіль?» Адже ти знаєш, що ані кімната, ані дім тобі не належать! Кімната – це прохідна, і ми в ній – залітні птахи, перелітні птахи: залетіли, посиділи, далі полетіли, крильцем змахнули та розбили декілька кришталевих рядків, що повисли у повітрі після прочитаних вголос «Гесперид», – хіба ні? **Слова набули форми, склалися у крихкий, ясний та чіткий малюнок, подібно до сіточки-клітки на циферблаті подарованого ним годинника. Годинник як був, так і залишився, а ось час інший. Розлетілися вщент місяці, дні. Перервався зв'язок. Більше вона не обманювалася**» [3, с. 50, 51]. Кімнату вона радо залишить за першої ж нагоди, навіть якщо задля цього їй доведеться вийти на вулицю у небезпеку повітряного нальоту [3, с.170]. В кінці роману Джулія «впустить» читача у свій новий світ – кімнату в Корнволі, схожу для неї на картину «Кімната Вінсента». Екфразис картини Ван Гога теж імажистський: домінують лише дві деталі – одежа на вішалці та старі черевики. Ця кімната майже пуста, саме у цій пустоті вона може нарешті писати.

Складні стосунки Джулії з Ріко/Лоренсом теж мають свій імажистський корелят – це сцена, в якій Джулія хоче перевести їх глибокий платонічний зв'язок у чуттєвий план і до якої вона не раз повертається у спогадах. Ріко, її «духовний чоловік», якось сказав їй: «Ти там навіки, наша любов написана кров'ю» (*“You are there for all eternity, our love is written in blood”*). І ось вона нарешті внутрішньо вільна від Рейфа і може відповісти на кохання Ріко. Але отримує відмову: «вона простягнула руку. Її рука доторкнулася до його рукава. Він здригнувся, він ніби відсахнувся, утік, як поранений звір, в цьому було щось неприборкане ... Але ж учора, сидячи там, з Ельзою навпроти, він палав [глядаючи] на неї; ті слова висікли вогняний слід у крові... Та лише дотик до руки примусив його здригнутися, пораненого, як поранений, як поранений ягуар».. Ця сцена (таке собі *“Noli me tangere”*) буде прокручуватися неодноразово в пам'яті-свідомості Джулії в пошуках відповіді, неодноразово буде Ріко поставати то ягуаром, то мустангом, то леопардом. Аж поки у фіналі роману, прямій мові листа до Ріко/Лоренса, якого ніколи не буде відправлено, він перетвориться на Ван Гога: *“I know that*

the genius is there. I could only qualify or differentiate you from the others, by saying you should write as Vincent van Gogh painted” («Я знаю, що геній поряд. Я можу тільки оцінити та виокремити тебе з-поміж інших, сказавши, що ти маєш писати, як Ван Гог малював» [3, с. 183].

Це, як зазначив Геррі Мур, автор біографії Лоренса «Жрець кохання: Життя Девіда Герберта Лоренса», через фізичну схожість та психологічну й митецьку подібність, стає лейтмотивом роману Г.Д. та надає нових цікавих штрихів легенді Лоренса» [7]. Ці штрихи у сприйнятті Джулії включають і неодноразове бачення його в ролі рудобородого Сатира з зубами звіра, хижака з рогом достатку [3, с. 132].

Попри усі минулі негаразди, «заміщену» сексуальність їх стосунків (*“He was ashes and snow, he was as tired as she was”*), вони віднини визначені тим, що Ріко сказав їй наступного ранку після епізоду з рукавом: «Ти співала уві сні. Я прокинувся і зрозумів, що плачу». Це останні слова роману. І лише це варто пам'ятати з їх протистояння.

Інтертекст роману настільки різноманітний та великий, що має стати предметом окремого дослідження. Роман починається епіграфом – скороченим варіантом вірша англійського поета-кавалера, молодшого сучасника Шекспіра Роберта Герріка «До Антеї, яка могла наказати йому будь-що» (*“To Anthea, Who May Command Him Any Thing”*). Звернемо увагу на Антею як персонаж грецької міфології і зазначимо, що серед двох однаково важливих для імажистів художніх джерел – античної та східної поезії – для Г.Д. перша була завжди найважливішою. Ну і звичайно Сапфо була для Гільди Дуліттл тою, ким був Гомер для Павнда чи Данте для Еліота. Феміністична критика (Diana Collocott, Erin D. Carlson, Sashi Nair) давно говорить про окремий «сапфічний модернізм», поєднуючи імена Гільди Дуліттл, В. Вулф, Г. Стайн та інших. У цьому контексті зазначимо, що стосунки Джулія-Ріко складні, і Г.Д. не спрощує їх до простого протистояння «жінка – чоловік» (якими б амбівалентно-заплутаними не були ідеї Лоренса, як ми знаємо з усіх його романів, починаючи з «Синів та коханців» і до «Коханця леді Чаттерлі»). **Взаємодія Джулії та Ріко становлять більш складне «рівняння», їх не двоє, а четверо, адже в кожному живе не тільки людина, а й митець :** *“He was willing to die for what he believed, would die probably. But that was his problem. It was the man's problem, the man-artist. There was also the woman, not only the great mother-goddess that he worshipped, but the woman gifted as a man, with the same, with other problems. Each two people, making four people. As she and Rafe had been in the beginning”* [3, с. 136]. «Проблеми такі ж та інші», але Ріко не розуміє цього, штучно викреслюючи сексуальність з цього рівняння, – і саме тут корінь його поразки, що зруйнувала їх зв'язок.

Ми пам'ятаємо заперечення Павндома принципу «метронома» або неприйняття терміну «гармонія» щодо поезії. Не така відома його аналогія зі звуком органу – «у кращих віршах є свого роду слід звуку, що залишається у вухах слухача, діючи більш-менш схоже на орган (organ-base)». Саме цей слід, залишок (residue) створюється тотальною естетикою повтору знайдених патернів, – кімната і годинник, безперервні чаювання, халат, римські статуї і Антоній, поранений звір, мустанг, леопард, ягуар і Ван Гог, неодноразово повторюваний з різною повнотою перший рядок оди Кітса “*season of mists and mellow fruitfulness*” («сезон туманів і стиглості плодів») і так далі. Кожен з цих образів-патернів покликаний існувати окремо в своїх власних межах, жоден з них не претендує на «символічне» домінування чи метафоричне узагальнення. Усі однаково важливі для створення картини. Усі однаково окремі, настільки, що їх можна і треба легко розгледіти.

Звичайно, в поезії роману Г.Д. можна виокремити парадигматичні для модерністської прози риси: відкрита форма, фрагментарність, інтертекстуальність, колажування, елементи «поточку свідомості» та ін. Але саме тут унаочнюється відмінність імажистської поезики роману Г.Д. від «Місіс Деловой» В. Вулф, з яким його часто порівнюють. Вона – в окремішності (шість разів згадуваного в романі) «годинника», артефакту з сіткою його циферблата та боєм в руці від туго затягнутого ремінця, – і **бою Біг Бена**, який «збирає до купи», «втягує в себе» увесь роман Вулф як метафора часу і символ плину кожного життя, різних життів (що мало бути реалізовано у першій назві роману «Години»), англійською ця відмінність разюче помітна у корені-серцевині слова-змісту – *the watch and the hours*, «годинник» і «години» як парадигматична відмінність. У прозі Г.Д. «не працює» протиставлення лірики і роману, про яке говорить Ортега-і-Гассет у «Думках про роман»: «Поет може рушати в путь, прихопивши з собою ліру, тим часом романіст мусить нариштувати цілу валку, немов мандрівний цирк чи плем'я кочовиків. Він тягне на спині *atrezzo*² цілого світу» [1, с. 301]. Імажист, і поет, і прозаїк, орієнтований саме на реквізит, що, як бачимо, зумовлює й інший модус ліричної оповіді.

На початку статті наведено цитату з варіації Г.Д. на тему 36-го фрагменту Сапфо. З нього збереглися лише два оригінальних рядки: *I know not what to do: My mind is divided*. Так, Сапфо тут говорить про природу своєї сексуальності. Це теж є у Г.Д. (її друг Зигмунд Фройд назвав Г.Д. “*perfect bi*”), але Гільда Дуліттл розширює зміст до внутрішнього конфлікту духовного і тілесного, митця і жінки, яка має знайти

внутрішню рівновагу, щоб продовжувати жити і писати: *«My mind is quite divided;/ My minds hesitate;/ So perfect matched/ I know not what to do.// Each strives with each.:/ As two white wrestlers,/ Standing for a match,/ Ready to turn and clutch,/ Yet never shake/ Muscle or nerve or tendon;/ So my mind waits/ To grapple with my mind -/ Yet I am quiet,/ I would seem at rest.//»* [4, с. 167] (Мій розум дійсно розділений;/ Мої думки запинаються/ Такі зразково збалансовані/ Я не знаю, що робити./ одна бореться з іншою:/ Як два білих борці,/ Що встали до бою,/ Готові повернутися і схватитися,/ Проте не ворухнуть/ Жодним м'язом чи нервом чи сухожиллям;/ Так мій розум чекає/ Щоб зчепитися з моїм розумом – / Але я спокійна,/ Я маю здаватися незворушною/).

Підсумовуючи, нагадаю, що сама Гільда Дуліттл наполягала на назві «Мадригал» як єдиній для свого роману. Тож, «Скажи мені жити» Г.Д. – це автомадригал, і в ньому немає ані самозамилування, ані самознищення. Є ліричний портрет людини на тлі інших, на тлі часу, на тлі великої світової трагедії й особистої драми. Цей досвід для імажиста має бути локальним, «огороженим», щоб стати правдивим, має бути детально-зосередженим, фізичним, а не метафізичним. Як у ранньому, ідеально-імажистському вірші Г.Д.:

The Pool (1915)

Are you alive?

I touch you.

You quiver like a sea-fish.

I cover you with my net.

What are you—banded one? [5, с. 56]

Ставок

Ти жива?

Я торкаюсь до тебе.

Ти тріпочеш, як морська риба.

Я накриваю тебе своєю сіткою.

Хто ти – облямована?

Дозволимо собі ще раз нагадати про образ імажизму Павнда як категоричний імператив «суперпозиції»: він є змістоутворюючим для роману Гільди Дуліттл – «нашарування» війни й миру, кохання і зради, кохання і відмови, духовного єднання і тілесного відчуження, страждання і сподівання. Імажистська поезика роману не дозволяє зробити з цього сплав, метафору – ані світу, ані історії, ані часу, ані особистості. Це було б надто легко для героїні, вона, Г.Д., імажист, знає, що далеко не завжди образ можна нівелювати чи гіперболізувати, щоб забути або перетворити на далеке враження чи абстракцію. Питання «хто ти?» залишається відкритим, та й «облямованість», обмеженість – це невід'ємна складова буття.

І в цьому є гіркота і печаль, але в той же час і надія на суб'єктивно-правдиве пізнання себе і життя через мистецтво.

²Реквізит (*im.*)

Список використаної літератури

1. Ортега-і-Гасет, Х. Думки про роман // Ортега-і-Гасет, Х. Вибрані твори. Пер. з ісп. В. Сахна. К.: Основи, 1994. С. 273-305.
2. Freedman R. The Lyrical Novel: Studies in Herman Hesse, Andre Gide, and Virginia Woolf. Princeton University Press, 1963. 310 p.
3. H.D. Bid Me to Live. A Madrigal. N.Y. :Black Swan Books Ltd., 1983. 211 p.
4. H.D. Collected Poems 1912-1944; [ed. by Louis L. Martz]/ N.Y.: New Directions, 1983. 629 p.
5. Korg J. Imagism // A Companion to Twentieth-Century Poetry; [ed. by Neil Roberts]. Blackwell Publishing Ltd, 2003. Pp. 127-137.
6. The Norton Anthology of Modern Poetry; [ed. by R. Ellmann and R. O'Clair]. 2nd ed. N.Y.; Lnd.: W.W.Norton & Co., 1988. 1865 p.
7. Moore H. T. The Priest of Love: A Life of David Herbert Lawrence. The Penguin Books, 1974. 697 p.
8. Spender S. The Struggle of the Modern. The University of California Press, 1963. 266 p.
9. Tomlinson, Charles. Two Englands. // Poetry. October, 1961. P.54-56. <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/browse?volume=99&issue=1&page=61>
10. Wagner L.W. "The Sun Also Rises": One Debt to Imagism // The Journal of Narrative Technique. Vol. 2. No. 2 (May, 1972). P.88-98.

Надійшла до редакції 17 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 17 жовтня 2024 р.

References

1. Ortega-i-Gasset, H. (1994). Doomyky pro roman// Ortega-i-Gasset, H. Vybrani tvory. Per. z isp. V. Sahna. K.: Osnovy. P. 273-305.
2. Freedman R. (1963). The Lyrical Novel: Studies in Herman Hesse, Andre Gide, and Virginia Woolf. Princeton University Press. 310 p.
3. H.D. (1983). Bid Me to Live. A Madrigal. Black Swan Books Ltd. 211 p.
4. H.D. (1983). Collected Poems 1912-1944; [ed. by Louis L. Martz]. N.Y.: New Directions. 629 p.
5. Korg J. (2003). Imagism // A Companion to Twentieth-Century Poetry; [ed. by Neil Roberts]. Blackwell Publishing Ltd. P. 127-137.
6. The Norton Anthology of Modern Poetry; (1988) [ed. by R. Ellmann and R. O'Clair]. 2nd ed. N.Y.- Lnd.: W.W.Norton & Co. 1865 p.
7. Moore H. T. (1974). The Priest of Love: A Life of David Herbert Lawrence. The Penguin Books. 697 p.
8. Spender S. (1963). The Struggle of the Modern. The University of California Press. 266 p.
9. Tomlinson, Charles. (1961) Two Englands. // Poetry. October, 1961. P.54-56. <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/browse? Volume =99&issue=1&page=61>
10. Wagner L.W. (1972). "The Sun Also Rises": One Debt to Imagism // The Journal of Narrative Technique. Vol. 2. No. 2 (May, 1972). P.88- 98.

Submitted September 17, 2024.

Accepted October 17, 2024.

Yevheniya Chernokova, Doctor of Philology, Professor of the Department of the History of Foreign Literature and Classical Philology of V.N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: yeschernokova@karazin.ua

Imagist Novel's Poetics: "Bid Me to Live" by H.D.

During its formative years, Imagism hasn't left any profound theory as far as the criteria for producing new prose. Since then the problem has been under-studied and calls for more in-depth analysis. The paper aims at examining the paradigmatic features of the Imagist lyric narrative of "poetic novel" (S. Spender) taking H.D.'s "Bid Me to Live. Madrigal" as a model. It is emphasized that it is *roman à clef* where behind all significant characters are historical prototypes, the main ones of which are Julia Ashton (Hilda Doolittle), Rafe (Richard Aldington) and Rico (D.H. Lawrence). Open form and fragmentation, intertextuality and collaging, "stream of conscience" elements and time shifts et al – a lot of modernist novel's features can be found in H.D.'s novel. But unique Imagist poetic techniques for prose are being pointed out in front of the in-famous Modernist prose texts – V. Woolf's "Mrs Dalloway" and R. Aldington's "Death of a Hero". Narrative's "vertical structure" (S. Friedman), typical for a lyric novel, focuses on the narrative-transformation of heroine at the moment of her deepest personal crisis both in the life of a woman and an artist against the catastrophic background of the First World War. The novel's poetics analysis proves that author's narrative strategy lies in searching and finding imagistic correlates of individual images, descriptions and whole scenes-situations. Often, the search process is specifically coming out in order to attract the reader's attention to it, and the most important images-patterns-situations are repeatedly reiterated. This is the basis of H.D.'s lyric narrative, a kind of Imagist self-madrigal. The poetics of the Imagism prose, adopted from the Imagism poetry, is a search and finding of patterns in their juxtaposition, that interact as coordinating. Throughout the novel, these "patterns" are being transformed into images, reliably providing pictures, emotions, or ideas. The difficult world of Julia opens up exactly via such "patterns", strategically underlined with proleptic and analeptic violations of linear time.

Key words: Imagism, Modernism, Sapphic Modernism, lyric novel, roman à clef, self-madrigal, image-pattern, objective correlative.

Мовознавство

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-09
УДК 811.124/14

Переклад античних творів протягом перших двох років повномасштабного вторгнення Росії в Україну

Святослав Зубченко

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри класичної філології,
Львівський національний університет імені І. Франка;
(вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна);
e-mail: svjatic_zu@meta.ua*

У статті здійснена спроба систематизації всіх україномовних перекладів з латинської та давньогрецької мов, які вийшли друком в українських видавництвах у перші два роки повномасштабної війни Російської федерації проти України (період з 24.02.2022 по 24.02.2024). Запропоноване дослідження дозволяє збагнути актуальний стан книжкового ринку, місце в ньому перекладів античних класиків, а в перспективі – з'ясувати вплив екзистенційної війни на видавничі й культурні процеси в Україні, спрогнозувати потенційні проблеми та виклики, з якими зітхнеться ця галузь, окреслити можливі шляхи їхнього подолання.

Мета статті – систематизувати та зафіксувати тенденції в галузі перекладу з класичних мов у перші два роки повномасштабної агресії Російської федерації проти України. Мета роботи зумовила розв'язання низки конкретних завдань, суть та послідовність яких зумовлені логікою дослідження: 1) з'ясувати стан видавничого ринку на першому та другому році повномасштабного вторгнення; 2) проаналізувати схильності до читання українських громадян (кількість прочитаних книжок на рік, місце придбання нових книг, мова читання, найпопулярніші жанри; 3) сформулювати уявлення про українського перекладача цього періоду (проблематика релокації, дохід, найпопулярніші мови для перекладу); 4) систематизувати видані у 2022-2024 роках переклади з латинської та старогрецької мов, видавництва, які ними опікувалися та когорта перекладачів і перекладачок, що працювали з класичним матеріалом.

Насамперед за допомогою методу кількісного аналізу та статистичних методів у статті визначено найпродуктивніших перекладачів, зібрано інформацію про видавництва, які займалися у цей час античним матеріалом, а також окреслено проблеми й тенденції літературно-перекладацької справи в Україні відповідно до найактуальніших розвідок і опитувань. Зокрема вдалося встановити, що у період з 2022 по 2024 роки видавництва більше перевидавали старі переклади (подеколи зі змінами й доповненнями), ніж публікували переклад того чи іншого класичного твору вперше. Так само підсвічена тенденція до зменшення кількості активних видавців античної класики (з їхньою переважною концентрацією на заході України) разом зі збереженням того самого переліку активних перекладачів з давньогрецької та латинської (серед яких чільне місце займає А. О. Содомора). Стаття гармоніює з попередніми напрацюваннями дослідників у галузі бібліографії, історії перекладу та класичної філології, продовжуючи їх, доповнюючи та певною мірою уточнюючи.

Ключові слова: класичні мови, переклад, російсько-українська війна, український книжковий ринок, видавництво.

Максим Стріха, перекладач і перекладознавець, неодноразово повторює, що при початку майже всіх нових європейських літератур стояв переклад. Насамперед – переклад народною мовою Святого Письма, згодом – переклад найвідоміших сюжетів античної літератури [9, с. 7]. Перекладне античне слово й загалом античні мотиви сприяли формуванню й сучасної української нації, починаючи від переспіву «Енеїди» Вергілія Іваном Котляревським до появи цілої плеяди перекладачів з класичних мов, серед яких

М. К. Зеров, П. Ніщинський, Борис Тен, Й. У. Кобів, А.І. Білецький, А.О. Содомора та багато інших.

Однак на відміну від інших європейських культур, переклад українською багаторазово зазнавав заборон, насамперед від державних органів Російської імперії та СРСР, позаяк наявність україномовного перекладу спростовувала міф про «один народ» чи українську мову, як діалект російської. З часу відновлення Україною незалежності наш перекладацький ринок рухався самостійно і все більше інтегрувався у європейський. Зокрема, ще і 2001 році

Фабрична Я. Г. писала, що ринок перекладацьких послуг в Україні є частиною світового ринку мовних послуг із викликами та вимогами, які створюються глобальними процесами та стрімким розвитком цифрових технологій [10, с. 81]. Схожої думки дотримувалася у 2021 році Притиченко Г. В. [7]. Утім 24 лютого 2022 року спадкоємиця СРСР Російська Федерація докорінно змінила ці тенденції, розпочавши геноцид української нації з метою знищення її права на існування. Тотальне винищення передбачало й зникнення української мови, а отже й україномовного перекладу. Лише спротив українського народу дав можливість два роки після повномасштабного вторгнення говорити про український переклад античних творів за цей період.

Поточне дослідження продовжує аналіз перекладацьких процесів в Україні, пов'язаних з творами Античної доби [3], щоб не тільки зрозуміти наявні тенденції на книжковому ринку, але й допомогти актуалізувати вимоги до підготовки майбутніх фахівців на відділеннях класичної філології, адже зі слів Пилипчук М. Л., показником вищої освіти загалом є ступінь орієнтованості освітніх програм на ринок праці [6, с. 62]. Бо опитування до повномасштабного вторгнення демонстрували явну відмінність у поглядах викладачів ЗВО та представників перекладацького ринку на компетенції сучасного перекладача. З точки зору викладачів, найголовнішими були професійна гнучкість на наявність диплому, натомість представники галузі оцінювали ті якості доволі низько [2, с. 449].

Проаналізувавши стан видавничого ринку в Україні в перші два роки повномасштабної війни, вдалося окреслити чіткі тенденції.

Під час першого року повномасштабної війни українським видавництвам вдалося зберегти свою діяльність, хоч і в менших обсягах. Водночас уже на другому році повномасштабного вторгнення фіксуємо значне зростання реєстрації нових видавництв (180 у 2022 році, 270 у 2023 році). Поступово відроджується й проведення книжкових офлайн-подій та ярмарків (у 2023 році пройшов не тільки «Книжковий Арсенал», але й повністю нові події, як от «Kyiv Book Fest» «Kyiv Book Weekend»). Суттєво сприяло збереженню українського книжкового ринку прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення обмежень на ввезення та розповсюдження видавничої продукції, що стосується держави-агресора, Республіки Білорусь, тимчасово окупованої території України» від 19 червня 2022 року, хоч і підписаного президентом В. Зеленським з певним зволіканням.

Змінився й український читач. Відповідно до «Аналітичного звіту за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження в межах проєкту «Підтримка промоції читання в Україні» [11] зросла частка тих, хто читає від 5 до 12 книжок на рік (зростання на 5%, якщо порівнювати з 2020), так і тих, хто не прочитав жодної книжки (2018 – 37% респондентів, 2020 – 38%, 2023 – 49%). Простежуємо незначне зменшення тих, хто читає значну кількість книжок на рік (від 13 до 24 книжок на рік у 2023 читало на 1% менше читачів, ніж у 2020) і доволі відчутне (на 14% у порівнянні з 2020 роком) зменшення частки тих, хто читає від одної до чотирьох книжок на рік [11, с. 19].

Очевидно, що через погіршення фінансового становища й зміни пріоритетів, кількість покупців нових книжок впала, якщо порівнювати з 2020 роком. Нові книжки у 2023 році придбали лише 19% респондентів, що на 5% менше, ніж у 2020 році [11, с. 22]. Водночас 41% читачів купував книжки у книгарнях [11, с. 22], а на другому році повномасштабного вторгнення відкрилося п'ятдесят нових книгарень [4].

Та чи не найбільшим досягненням на другому році війни стало різке збільшення аудиторії, яка читає українською мовою (на 22%, якщо порівнювати з 2020) та зменшення частки тих, кому «все одно» (на 5%, якщо порівнювати з 2020) [6, с. 31].

Під час повномасштабної війни одним з найбільших викликів для літературної галузі в Україні стала нестача перекладачів. Зокрема видавництво «Vivat» основною проблемою 2023 року вважає пошук професійних перекладачів для роботи з перекладними назвами [4].

Щорічне дослідження ГО «Translators in Action» підтверджує таку тенденцію, відзначаючи, що близько третини опитаних перекладачів і перекладачок після повномасштабного вторгнення вимушені були переїхати з постійного місця проживання, 70% з них виїхали за кордон. Щоправда, у 2023 році половина з тих, хто змінював місце проживання після 24.02.22 повернулася назад [5]. Серед опитаних фахівців галузі перекладу зростає частка тих, хто за рік не переклав жодної книжки (у 2022 – 1,9%, у 2023 – 9% опитаних) [5]. Водночас у перший рік повномасштабної агресії респонденти відзначали зменшення кількості оплачуваних замовлень на переклад (60,4%), а вже в 2023 про зменшення замовлень говорили лише 14,9% опитаних, при цьому 44,8% відзначали навпаки збільшення замовлень (у 2022 році таких було всього 11,3%) [5]. Вперше за останні чотири роки у 2023 частки тих, хто вважає письмовий переклад основним джерелом доходу (44,8%) поступилася тим, хто стверджує протилежне (55,2%). Ще в 2022 році статистична картина була дзеркальною (56,6%\43,4%) [5].

Основні мови, з яких перекладають українські перекладачі й перекладачі, залишилися під час перших двох років війни незмінними: англійська (2022 – 59,7%\2023 – 60,3%) та німецька (2022 – 12,3%\2023 – 12,3%). Серед інших мов, з яких переважно перекладали протягом перших двох років повномасштабної війни називають італійську, чеську, російську, польську, українську, французьку [5].

Як і до 24.02.22 латинська та давньогрецька мови чільних позицій не займали.

За два роки повномасштабного вторгнення зросла кількість зареєстрованих перекладачів з латинської та давньогрецької у «Базі українських книжкових перекладачів та перекладачок». Станом на кінець літа 2022 року там було всього троє перекладачів з латинської та жодного з давньогрецької. Станом на 9 січня 2024 року фіксуємо п'ять анкет перекладачів з латинської та стільки ж анкет перекладачів з давньогрецької. Звісно, «База» наповнена лише анкетами, які українські перекладачі чи перекладачки вносять туди добровільно, проте навіть такі нерепрезентативні дані підштовхують до оптимістичних висновків [1]. Водночас не можна не згадати безпосередні втрати війни, зокрема вбивство російськими агресорами 5 березня 2022 року у місті Буча перекладача творів Аристотеля, Ксенофонта, Тацита і Юстиніана Олександра Кислюка [8].

Водночас класичні твори у 2023 році займають п'яту позицію, поступаючись сучасним романам, фантастиці та фентезі, книжкам з психології та саморозвитку, історичній літературі [11, с. 31]. Українські книжкові перекладачі теж відзначають, що найбільше за два роки повномасштабного вторгнення перекладали саме художню прозу (2022 – 73,6%\2023 – 80,6%). Щоправда, така тенденцію фіксували й у попередні роки (2020 – 74%\2021 – 75%).

У 2022 році світ побачив 8 україномовних перекладів античних авторів. З давньогрецької Назар Ващишин уперше переклав «Правдиву історію» Лукіана, а також перевидання дочекався переклад Петра Ніщинського Гомерової «Одіссеї» та Платонові «Діалоги» у перекладі Йосипа Кобіва та Юрія Мушака. Олексій Панич переклав з давньогрецької

«Метафізику» Аристотеля для видавництва «Темрога». З латинської Андрій Содомора та Назар Ващишин уперше переклали «Героїди» Овідія, Володимир Литвинов – «Нотатки про війну з галлами» Цезаря, а Наталя Яковенко перші п'ять книг «Від заснування міста» Тита Лівія. У цьому ж році вийшло перевидання «Моральних листів до Луцилія» у перекладі Андрія Содомори. З 8 опублікованих перекладів 5 вийшли у львівському видавництві «Апріорі», по одному в харківському «Фоліо» та київських «Laurus» і «Темрога».

Рік 2023 попри появу аж 15 перекладів античної класики все ж став роком перевидань. Водночас «перевиданням» деякі переклади можна назвати лише умовно, позаяк Андрій Содомора щоразу переглядає свій переклад, подеколи змінюючи до невпізнання. Так само, скажімо, трагедії Еврипіда зараховуємо до перевидань, позаяк вони вже з'являлися українською раніше. Водночас до збірки від видавництва «Апріорі» увійшли також деякі трагедії, перекладені вперше. З повністю нових перекладів фіксуємо продовження роботи Наталі Яковенко над перекладом з латинської «Від заснування міста» Тита Лівія (вийшли книги VI-X), а також переклад Павла Содомори з давньогрецької діалогів Платона «Менон» і «Кратилл». Серед перевиданих авторів фігурують Овідій, Гомер, Сенека, Светоній, Цицерон, Аврелій і Аристотель. Загалом у 2023 році фіксуємо видання 9 перекладів з латинської та 6 з давньогрецької. Серед видавництв активні чотири: львівське «Апріорі» (8 видань), харківське «Фоліо» (5 видань), київські «Laurus» та «Новий Акрополь» (по одному виданню).

Проведений аналіз показав тенденцію до збільшення кількості перекладів на другому році повномасштабного вторгнення з уточненням, що йдеться переважно про перевидання. Серед видавництв пальма першості належить львівському видавництву «Апріорі», за яким іде харківське «Фоліо» (в аналізі перекладів за 2014-2022 ми фіксували таку саму тенденцію). Водночас відзначаємо появу серед видавців античних творів київського видавництва «Laurus» при відносному зменшенні активних гравців у цій царині. Серед найактивніших перекладачів, які перекладали вперше за останні два роки відзначаємо Андрія Содомору в співпраці з Назаром Ващишином, Наталю Яковенко та Володимира Литвинова.

Список використаної літератури

1. Ukrainian Book Translators Base. URL: <https://litcentr.in.ua/dir/> (дата звернення 9.01.2024).
2. Бондаренко О. Профіль письмового перекладача (професійні компетенції очима вишів та індустрії). *Наукові записки ЦДПУ*. № 165, 2018 С. 447-453.
3. Зубченко С.В. Переклад творів античних авторів від Революції Гідності до повномасштабного вторгнення Росії. *Молодий вчений*. №7, 2022. С. 62-65. DOI: <https://10.32839/2304-5809/2022-7-107-13>

4. Книжковий 2023: Пів року без російських книжок, з новими книгарнями та в пошуках кадрів. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/knyzhkovyj-2023-piv-roku-bez-rosijskykh-knyzhok-z-novymy-knyharniamy-ta-v-poshukakh-kadriv/> (дата звернення 01.02.2024)
5. Опитування книжкових перекладачів і перекладачок 2023. *Translators in Action*. URL: https://docs.google.com/document/d/1xFZoi0zV9qQwUf5_vCZwRauAhRkb7vwW7tyJoVR6sfI/edit (дата звернення 01.02.2024).
6. Пилипчук М.Л. Аналіз ринку перекладацьких послуг як основа професійної підготовки студентів-перекладачів в умовах інноваційної професійної діяльності. *Вісник нац. авіаційного ун-ту. Серія: Педагогіка, психологія*, № 17, 61-69. DOI: [https://10.18372/2411-264X.2\(17\).15025](https://10.18372/2411-264X.2(17).15025)
7. Притиченко Г.В. Сучасні тенденції у перекладознавстві та їх вплив на роботу перекладача. *Молодий вчений*. №12, 2021. С. 222-225. DOI: 10.32839/2304-5809/2021-12-100-45.
8. Російські окупанти розстріляли перекладача Аристотеля і Томи Аквінського. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/rosijski-okupanty-rozstrilialy-perekladacha-aristotelia-i-tomy-akvinskoho/> (дата звернення 01.02.2024).
9. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націтворенням. Київ : Факт-Наш час, 2006. 344 с.
10. Фабрична Я.Г. Ринок перекладацьких послуг: аналітичний огляд тенденцій, структури, вимог до фахівців з письмового перекладу. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна*. №94, 2021, С. 79-86. DOI: <https://10.26565/2227-8877-2021-94-12>
11. Юзва Л., Шуренкова А. Аналітичний звіт за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження в межах проєкту «Підтримка промоції читання в Україні» від 3 липня 2023 року. Київ : InfoSapiens, 2023. 53 с.

Надійшла до редакції 08 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 08 жовтня 2024 р.

References

1. Ukrainian Book Translators Base. URL: <https://litcentr.in.ua/dir/> (accessed 9.01.2024).
2. O. Bondarenko. Profile of a written translator (professional competences through the eyes of universities and industry). *Scientific notes of the Central State University*. №165, 2018, pp. 447-453.
3. Zubchenko S.V. Translation of the works of ancient authors from the Revolution of Dignity to the full-scale invasion of Russia. *A young scientist*. №7, 2022, pp. 62-65. DOI: 10.32839/2304-5809/2022-7-107-13.
4. Book-year 2023: Half a year without Russian books, with new bookstores and in search of personnel. *Chytomo*. URL: <https://chytomo.com/knyzhkovyj-2023-piv-roku-bez-rosijskykh-knyzhok-z-novymy-knyharniamy-ta-v-poshukakh-kadriv/> (accessed 01.02.2024)
5. Survey of book-translators 2023. *Translators in Action*. URL: https://docs.google.com/document/d/1xFZoi0zV9qQwUf5_vCZwRauAhRkb7vwW7tyJoVR6sfI/edit (accessed 01.02.2024).
6. Pylypchuk M.L. Analysis of the market of translation services as a basis for the professional training of translation students in the conditions of innovative professional activity. *Bulletin of the National Aviation University. Series: Pedagogy, psychology*, №17, 61-69. DOI: 10.18372/2411-264X.2(17).15025
7. Prytychenko G.V. Modern trends in translation studies and their influence on the translator's work. *A young scientist*. №12, 2021. P. 222-225. DOI: 10.32839/2304-5809/2021-12-100-45.
8. The Russian occupiers killed the translator of Aristotle and Thomas Aquinas *Chytomo*. URL: <https://chytomo.com/rosijski-okupanty-rozstrilialy-perekladacha-aristotelia-i-tomy-akvinskoho/> (accessed 01.02.2024).
9. Strikha M. Ukrainian literary translation: between literature and nation-building. Kyiv : Fakt-Nash Chas, 2006. 344 p.
10. Fabrychna Y.G. Market of translation services: analytical review of trends, structure, requirements for translation specialists. *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin*. №94, 2021, p. 79-86. DOI: 10.26565/2227-8877-2021-94-12
11. Yuzva L., Shurenkova A. Analytical report based on the results of an all-Ukrainian sociological survey within the framework of the project "Support for the promotion of reading in Ukraine" dated July 3, 2023. Kyiv : InfoSapiens, 2023. 53 с.

Submitted September 08, 2024.

Accepted October 08, 2024.

Svyatoslav Zubchenko, candidate of philological sciences, associate professor of the department of classical philology of the I. Franko Lviv National University (Universityetska St., 1, Lviv, 79000, Ukraine); e-mail: svjatic_zu@meta.ua

Translation of Ancient Works During the First Two Years of the Full-scale Russian Invasion of Ukraine

The article attempts to systematize all Ukrainian-language translations from Latin and Ancient Greek that were published in Ukrainian publishing houses during the first two years of the full-scale war of the Russian Federation against Ukraine (from February 24, 2022, to February 24, 2024). The proposed research allows for an understanding of the current state of the book market, the place of translations of ancient classics within it, and, in the long term, to clarify the impact of the existential war on publishing and cultural processes in Ukraine, to forecast potential problems and challenges that this sector will face, and to outline possible ways to overcome them.

The aim of the article is to systematize and record trends in the field of translation from classical languages during the first two years of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The goal of the work determined the solution of a number of specific tasks, the essence and sequence of which are determined by the logic of the research: 1) to find out the state of the publishing market in the first and second year of the full-scale invasion; 2) to analyze the reading tendencies of Ukrainian citizens (number of books read per year, place of purchase of new books, language of reading, most popular genres; 3) to form an idea about the Ukrainian translator of this period (problems of relocation, income, the most popular languages for translation); 4) to systematize the translations from Latin and ancient Greek published in 2022-2024, the publishers who took care of them and the cohort of translators who worked with classical material.

The article identifies the most productive translators, collects information about publishing houses that dealt with ancient material during this time, and outlines the problems and trends in the literary and translation field in Ukraine in accordance with the most relevant studies and surveys.

In particular, it was found that between 2022 and 2024, publishing houses reissued more old translations (sometimes with changes and additions) than published translations of classical works for the first time. A trend towards a decrease in the number of active publishers of ancient classics (predominantly concentrated in western Ukraine) was also highlighted, along with the maintenance of the same list of active translators from Ancient Greek and Latin (among whom A.O. Sodomora holds a prominent place). The article harmonizes with previous research efforts in the fields of bibliography, translation history, and classical philology, continuing, supplementing, and to some extent clarifying them.

Keywords: classical languages, translation, Russian-Ukrainian war, Ukrainian book market, publishing.

Потенціал дистанційного навчання в межах курсу «Історія лінгвістичних учень»

Сергій Лук'яненко

*кандидат філологічних наук,
кафедра загального та прикладного мовознавства філологічного факультету,
доцент закладу вищої освіти,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи, 4, Харків, Україна);
e-mail: sergey.s.lukyanenko@gmail.com*

Трансформація освітнього простору на початку XXI століття передбачає подальше вдосконалення навчальних дисциплін та компетентностей студентів. Нові можливості для цього надає система дистанційного навчання (СДН) Moodle.

Метою статті є формування сценаріїв використання потенціалу СДН Moodle на прикладі дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень».

Реалізація потенціалу СДН пов'язана зі структуруванням навчальної інформації, аналізом завдань і змісту конкретної дисципліни. Призначення спецкурсу «Історія лінгвістичних учень» полягає в ознайомленні філологів із еволюцією лінгвістичної науки. Специфіка дистанційного курсу передбачає розміщення навчального та інформаційного контенту в кількох блоках (частинах). Основну увагу приділено змістовній частині, базовими елементами якої виступають «Лекція», «Семинарське заняття», «Основний форум» та «Додатковий форум». Лекційна інформація супроводжується додатковими джерелами: презентаціями, відео-роліками, науковими публікаціями тощо. Самостійна робота та поточний контроль організовані в межах семінарських занять і форумів. Семінарські заняття відбуваються в аудиторному та/або заочному форматах. Специфічним компонентом СДН виступають форуми, участь у яких передбачає створення есе за певним аспектом теми. В основних форумах на обговорення виноситься кілька «базових» аспектів; додаткові стосуються проблематики, кваліфікованої як факультативна. Формування автономності студентів передбачає участь у вдосконаленні курсу під керівництвом викладача-модератора. Зазначена діяльність включає: створення презентацій, аргументований аналіз презентацій одногрупників, обговорення аналізу презентацій та внесення доцільних коректив. У такий спосіб відбувається непряма робота з максимально можливим діапазоном тематики.

Курс має потенціал вдосконалення в напрямку організації семінарів і форумів, а також моніторингу контенту, використовуваного студентами. Набутий досвід можна використати при створенні та вдосконаленні дистанційних курсів інших дисциплін лінгвістичного циклу вищої філологічної освіти.

Ключові слова: система дистанційного навчання Moodle, дистанційний курс, історія лінгвістики, компетентності, автономність, презентація, форум.

Вступ. Визначальною особливістю сучасної системи вищої освіти є масове впровадження інформаційних технологій, одним із напрямків якого виступає дистанційне навчання. Система дистанційного навчання (СДН) Moodle надає широкий спектр можливостей для реалізації потенціалу навчальних дисциплін завдяки створенню дистанційних курсів. Це стосується й таких дисциплін з тривалою традицією викладання, як «Історія лінгвістичних учень».

Постановка проблеми. Суттєвою проблемою, що виникає при підготовці студентів-філологів, стає протиріччя між загальними настановами стосовно інформатизації вищої освіти та недостатнім рівнем практичного застосування інформаційно-комунікативних технологій. Особливо актуальності вона набуває в контексті фактично обов'язкового впровадження СДН Moodle в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники підкреслюють важливість СДН Moodle для організації та оптимізації освітнього процесу. Це відбувається в межах дистанційних курсів, причому йдеться як про нові дисципліни, так і про ті, що викладаються в традиційному (аудиторному) форматі. Специфіка дистанційної освіти, на наш погляд, особливо актуальна на другому (магістерському) рівні: такі студенти нерідко суміщають навчання з роботою, здобувають освіту паралельно в кількох закладах, беруть участь у програмах академічної мобільності тощо. Крім того, за спостереженням О. Білоус, студенти, що закінчили коледжі або отримують другу вищу освіту (за сучасних умов також випускники бакалаврату – прим. наша) мають достатню ступінь самоорганізації та високу мотивацію до навчання [1, с. 3]. Можливим шляхом вирішення зазначених та інших проблемних ситуацій вважаємо створення дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень» в СДН Moodle.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні аспекти організації дистанційної освіти, створення дистанційних курсів і ключових компетентностей знайшли висвітлення в роботах О. Білоус та Т. Говорун, Л. Воронець, О. Малихіна, Н. Морзе та А. Кочаряна, Р. Попова, І. Сіняговської, Ю. Триус, І. Герасименко, В. Франчук, В. Чумак, Х. Яшук та інших дослідників. Однак змушені констатувати фактичну відсутність публікацій стосовно дистанційного курсу з історії лінгвістики (з рівними варіантами назви), а також розвитку пов'язаних із ним компетентностей. Саме тому питання потребує всебічного дослідження в теоретичному та практичному аспектах.

Метою статті є вивчення потенціалу СДН Moodle при формуванні та застосуванні в навчальному процесі дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень». Актуальним є також моделювання можливих сценаріїв розвитку автономності студентів спеціалізації «035.10 прикладна лінгвістика», що вивчають цю дисципліну. Окремі елементи зазначених сценаріїв частково апробовані під час викладацької діяльності автора зі студентами філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Теоретичні основи дослідження. Для реалізації мети дослідження вважаємо за потрібне здійснити стислий огляд потенціалу СДН Moodle протягом останніх 10–15 років, у тому числі в контексті розвитку дистанційної форми освіти. За спостереженням В. Чумака, зробленим ще на початку 2010-х років, вітчизняні науковці (Бугайова Н. М., Комісарова О. Ю., Машбиць Ю. І., Смульсон М. Л. та ін.) характеризують дистанційне навчання як таке, в якому «...має місце поєднання інформаційних (інформаційно-комп'ютерних) технологій навчання із комунікаційними...» [10, с. 163]. Саме в СДН «... студенти можуть отримати доступ до навчальних матеріалів у будь-який час та в будь-якому місці» [9, с. 6]. В деяких студіях використання в навчальному процесі закладів вищої освіти (ЗВО) інформаційно-комунікаційних технологій пов'язано із більш загальним поняттям «електронного освітнього середовища (ЕОС)», що залежить від персонального освітнього середовища студента та викладача [4, с. 29–30]. Останнє Н. Морзе та А. Кочарян характеризують як «сукупність інформаційних ресурсів, що використовується тим, хто навчається (студентом), і тим, хто навчає (викладачем), для самостійного управління своїм навчанням, постановки навчальних цілей, стимулювання навчальної активності, розвитку особистісних здібностей і потреб, пошуку й опрацювання інформаційних даних і матеріалів, комунікації і

співпраці» [4, с. 30]. Серед завдань дистанційного навчання також відзначимо окреслене Х. Яшук «створення додаткових можливостей для спілкування педагогічних (науково-педагогічних) працівників зі студентами...», яке відбувається «в межах активного творчого засвоєння програми навчання» [11]. В контексті мети дослідження особливу увагу звертаємо на забезпечення студентів «електронними навчальними ресурсами для самостійного опрацювання» та «завданнями для самостійного виконання» [1, с. 1].

Однією з провідних технологій дистанційного навчання є система Moodle. Аббревіатура Moodle розшифровується як «Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment», що в перекладі означає «модульне об'єктно-орієнтоване динамічне середовище навчання». За даними С. Прахової вже станом на 2020 рік «більшість вищих навчальних закладів України організує систему дистанційного навчання саме через платформу Moodle...» [7, с. 263]. Серед переваг для викладачів особливо хотілося б відзначити такі опції: 1) «мати у структурованій формі навчально-методичне забезпечення дисципліни»; 2) «мати зручний інструмент для обліку та контролю навчальної діяльності студентів»; 3) «швидко і зручно змінювати, розширювати, доповнювати та корегувати навчально-методичні матеріали дисципліни» [9, с. 9]. Все сказане розглядаємо як теоретичну основу дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень»; роль кожного аспекту буде конкретизовано в процесі його створення та налаштування.

Реалізація потенціалу СДН Moodle в парадигмі дистанційних курсів може стосуватися багатьох аспектів та компетентностей. Для студентів-магістрантів важливим вважаємо формування пізнавальної самостійності та розвитку їхньої автономності. Постановка питання стосовно цих компетентностей має певну історію: згідно з аналітичним оглядом І. Сіняговської, здійсненим ще на початку 2010-х років, «в останні десятиліття розширено коло досліджень, предметом яких є формування пізнавальної самостійності студента вищого навчального закладу...» [8, с. 12]. Вказані та подібні навички наявні й серед загальних та фахових компетентностей, а також програмних результатів навчання, визначених в освітньо-професійній програмі «Прикладна лінгвістика та англійська мова» другого (магістерського) рівня [5]. Для створення моделі системи розвитку автономності студентів Р. Попов пропонує виконати певні організаційно-дидактичні умови: 1) дидактичне структурування змісту навчальної інформації для її автономного засвоєння студентами; 2) застосування міжпредметних зв'язків різних типів; 3) комплементарність форм автономної та позаавтономної діяльності [6, с. 183]. Вважаємо за потрібне конкретизувати їхнє змістове наповнення та аспекти практичної реалізації.

Дидактичне структурування інформації, згідно концепції Л. Воронець, включає такі базові компоненти: 1) «формування змістового блоку навчального курсу на основі врахування завдань і вимог ... освітньо-кваліфікаційних програм»; 2) «структурування змістового блоку навчального курсу з використанням модульного принципу, який передбачає визначення обсягу логічно-закінченої дози навчального матеріалу та використання комплексу видів навчальних занять для його якісного засвоєння»; 3) «визначення рівня освоєння студентами кожної логічно закінченої частини курсу за принципом уніфіковано-ідентифікаційного діагностування» [2, с. 10–11]. Особливі акценти на структуруванні навчальної інформації, на думку Р. Попова, характерні для «знанцевої парадигми професійної підготовки», в межах якої основою «...освітнього процесу вважалося засвоєння знань...» [6, с. 185]. За спостереженням сучасних науковців, «...позитивний ефект навчання взагалі й професійної підготовки зокрема ... досягається, як правило, не тільки і не стільки за рахунок засвоєння самих теоретичних знань, а досвіду самоорганізації, подолання перешкод, які створювались у ході навчальної діяльності...» [6, с. 185–186]. Основним завданням педагога для створення умов стимулювання професійної активності стає «робота над логічною структурою навчальної інформації в автономній навчальній діяльності» [6, с. 186]. Причина полягає в тому, що «отримані від викладача логічні схеми навчальної інформації надають стрункости, полегшують її вивчення, організують процес аналізу проблеми» [6, С. 186]. Отже, одним із основних векторів для викладачів, що забезпечують стимулювання автономності студентів, є визначення структури, яка буде найбільш ефективною для досягнення висунутих завдань. Формування та структурування змістового блоку дисципліни, як і визначення аспектів освоєння студентами кожної його частини, виступає пропедевтичним етапом, реалізацію якого закріплено за викладачем.

Істотною організаційно-дидактичною умовою формування навчальної автономності є встановлення міждисциплінарних зв'язків між різними мовними дисциплінами. Це положення станом на сьогодні належить, швидше, до аксіоматичних: за словами О. Цивкунової (2002 р.), «...навчальна автономність студента не визначається сумою знань, умінь і навичок в кожній окремо взятій навчальній дисципліні; вона визначається тією єдністю, яку утворюють у свідомості студента вміння і знання міждисциплінарного характеру...» [Цитуємо за: 6, с. 186]. У контексті сказаного актуальним вважаємо висновок Р. Попова стосовно важливої ролі дидактичного синтезу та кореляції: «сама ця умова сприяє формуванню широкоєрудованої

людини з розвинутим асоціативним мисленням, здатної нетрадиційно підходити до розв'язання різноманітних проблем» [6, с. 186]. Зауважимо, що зазначені пропозиції представлені у загальних та фахових компетентностях освітньо-професійної програми «Прикладна лінгвістика та англійська мова» другого (магістерського), а також укладеної на її основі автором цієї розвідки робочої програми навчальної дисципліни «Історія лінгвістичних учень». Розглянута умова формування автономності потребує помітних зусиль з боку студентів.

Ще однією важливою умовою розвитку автономності студентів виступає комплементарність (взаємопроникнення і взаємодоповнення) форм автономної та позаавтономної діяльності. Комплементарність, за спостереженням Р. Попова, «знаходить повне втілення завдяки застосуванню інформаційно-комунікаційних засобів», саме вони в інтернет-середовищі створюють найбільш сприятливий фон для розвитку автономності [6, с. 187–188]. Припускаємо, що йдеться про певну загальну тенденцію, помічену дослідниками 5–10 років тому й актуальну дотепер. Наприклад, серед завдань, що стоять перед університетами в контексті трансформації освіти, О. Малихін так само виділяє уміння «...працювати з інформаційно-комунікаційними технологіями (ІКТ) та ефективно їх використовувати у своїй професійній діяльності» [3, с. 113].

Розглянуті організаційно-дидактичні умови релевантні й стосовно дистанційного курсу «Історії лінгвістичних учень», створеного автором в СДН Moodle. Слід підкреслити, що завдання розвитку пізнавальної діяльності та автономності студентів другого (магістерського) рівня відбувається в парадигмі різнопланового активування потенціалу цієї дисципліни.

Результати дослідження. Структурування навчальної інформації при створенні дистанційного курсу відбувається на основі аналізу завдань та змісту конкретної дисципліни. Для студентів другого (магістерського) рівня спеціальності «035.10 прикладна лінгвістика» «Історія лінгвістичних учень» викладається у форматі окремого спецкурсу, що виглядає досить логічним: важко уявити справжнього магістра (потенційного науковця) без базового розуміння історії власної науки. Крім того, згідно з даними освітньо-професійної програми «Прикладна лінгвістика та англійська мова» магістерського рівня за 2023 рік, перші три фахові компетенції (ФК) безпосередньо пов'язані з базовими завданнями цієї дисципліни [5]. В межах курсу відбувається ознайомлення студентів-філологів з еволюцією мовознавства від перших засвідчених випадків до початку XXI століття. Аналізуються аспекти лінгвістичної проблематики конкретного історичного періоду, дається характеристика досягнень видатних науковців і провідних напрямків, згадуються методи і прийоми дослідження мови тощо.

Важливим завданням вивчення дисципліни є також огляд взаємозв'язків між особливостями розвитку лінгвістичної науки та аспектами соціально-політичного, культурного, наукового, економічного та іншого контексту певної епохи. Вивчення історії лінгвістичної думки відбувається також у форматі ознайомлення з фактами життєвого шляху та наукової діяльності дослідників мови, оскільки кожна пропозиція, концепція, теорія нерозривно пов'язана з особистістю автора. Обставини становлення їхнього світогляду, наукова біографія, перипетії творчих пошуків стають важливими факторами комплексного осмислення й усвідомлення аспектів еволюції мовознавчої науки.

Створення дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень» відбувається на основі базових параметрів освітньо-професійної програми, навчального плану та робочого навчального плану. Загальний обсяг – 120 годин, з яких на самостійну роботу відведено 88 годин. Курс, в основному, лекційний (28 годин), а на практичні (семінарські) заняття відведено лише 4 години. Вивчення дисципліни завершується заліком. Організація дистанційного навчання передбачає, що загальні відомості, теоретичну інформацію, плани семінарських занять, матеріали поточного та підсумкового контролю, завдання для самостійної роботи тощо студенти отримують зі сторінок сайту відповідно до структури курсу. Структура нашого дистанційного курсу виглядає таким чином. Вступна (інструктивна) частина містить загальну інформацію ознайомчого характеру і включає елементи, призначення яких виявляється в самій назві: «Титульна сторінка», «Анотація», «Сценарій», «Інформаційний форум», «Консультації з курсу», реалізовані у форматі чату (відбуваються щотижня у визначений час), та ін. Основна частина курсу складається з 3 розділів, в межах яких наявні: 1) 16 тем, що відповідають лекційним парам або їхнім частинам; 2) 2 теми семінарських занять; 3) 12 основних та 16 додаткових форумів. Блок підсумкового залікового контролю у тестовому форматі вміщено наприкінці курсу після основної частини. Вважаємо за потрібне здійснити стислий огляд кожного виду навчальної діяльності в контексті вирішення завдань дослідження.

Лекції. Сучасна організація дистанційної освіти передбачає комбіноване вивчення теоретичного матеріалу: власне під час лекції у форматі відеоконференції на платформі Zoom, а також самостійно за допомогою базових текстів лекцій та рекомендованих додаткових матеріалів. При створенні лекцій в межах дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень» використано наступні елементи та

ресурси системи Moodle: «Секція», «Сторінка», «Посилання», «Папка», «Файл». Кожну лекцію розміщено, як правило, в окремій секції відповідно до тематичного плану. Лекція складається зі сторінок (тем) та додаткових засобів для самостійної роботи студентів: гіперпосилань у тексті лекції, презентацій, відео-роликів, наукових джерел тощо. Дистанційний формат організації лекційного навчання порівняно з аудиторним надає чимало нових можливостей: «віртуальний курс лекцій дозволяє за власним розсудом студента розтягти або скоротити навчання, в будь-який момент зробити паузу в роботі, доповнити матеріал лекції інформацією з інших Інтернет-ресурсів, або звернутися до викладача за консультацією» [1, с. 1]. Вважаємо за потрібне зауважити, що планування та реалізація цього виду роботи помітно ускладнюється комплексом проблемних моментів. Одним із них є невідповідність між кількістю лекційних годин та змістовим обсягом більшості тем, що унеможливує повноцінний якісний виклад навчального матеріалу в аудиторному форматі. Іншою проблемою стає помітне нівелювання зусиль старанних студентів щодо аудиторного засвоєння та конспектування основного лекційного матеріалу в разі його «механічного» дублювання на сторінках дистанційного курсу. Можливим виходом із ситуації вважаємо самостійну роботу всієї групи з додатковими матеріалами, об'єктивний контроль наявності та/або якості якої заплановано в межах основних і додаткових форумів. Важливим допоміжним засобом представлення навчального матеріалу стає презентація: відбувається комбінований вплив текстової, графічної, мультимедійної тощо інформації. Створення презентацій доцільно доручити студентам у контексті розвитку їхньої автономності; детальніше пропозицію буде розглянуто в підпункті «Самостійна робота».

Семінари та форуми. Семінарські заняття та форуми в межах дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень» виступають засобом поточного контролю. Зауважимо, що семінари виступають активною формою навчальної роботи і в межах «традиційної» освіти. Перевагою СДН, у тому числі, Moodle, на думку Х. Ящук, є можливість їхнього проведення в синхронному та асинхронному режимах. Синхронні семінари являють собою різновид аудиторних занять, оскільки проводяться за допомогою відеоконференцій та форумів у режимі он-лайн. У такому форматі викладач може керувати ходом дискусії, однак необхідність одночасної присутності учасників семінару залишається серйозною проблемою. В асинхронному режимі можливе застосування заочних електронних дискусій на форумі, де студенти висловлюються в зручній для кожного час. Викладач оцінює засвоєння матеріалу за критеріями активності, якості контенту та грамотності учасників. Характерно, що Х. Ящук

вважає текстовий форум також «компромісним варіантом синхронних семінарів», оскільки «він дозволяє вести обговорення з максимальним ступенем інтерактивності» [11]. Зважаючи на висновки дослідниці та спираючись на власні міркування, підкреслимо: форум є засобом реалізації потенціалу навчальної дисципліни, а також розвитку автономності студентів, їхньої здатності до самостійної роботи, практики аргументованої дискусії тощо. Таким чином, семінарське заняття нашого дистанційного курсу організовано в комбінованому форматі: дискусія на відеоконференції та очно-заочний форум. Робота на семінарському занятті оцінюється в 15 балів: дискусія 2–10 балів, форум 2–5 балів.

Форум як структурний елемент стає новим актуальним засобом у межах дистанційного курсу. Кожна лекція, як правило, супроводжується основним форумом, в межах якого на обговорення виносяться кілька «базових» аспектів теми. Основні форуми відсутні в лекціях, тематика яких виносяться на семінарські заняття. Після нього розташовано додатковий форум, що стосується «неосновних», варіативних аспектів тематики. Участь у форумі передбачає написання есе за певним аспектом теми; воно оцінюється за визначеними критеріями в діапазоні від 2 до 5 балів. Кожен студент повинен за власним вибором взяти участь в обговоренні 6 тем основних форумів, отримавши за семестр від 12 до 30 балів. Участь у додаткових форумах здійснюється бажаними підвищити свій результат; типологія завдань та система оцінювання – ті самі, що й у межах основного форуму. Оптимальним вважаємо обмеження кількості додаткових форумів до 5, що означає отримання від 10 до 25 балів. З метою максимального забезпечення реалізації антиплагіатних настанов, передбачено щорічне оновлення тематики форумів. Розглянемо схему організації роботи форумів на прикладі теми «Виникнення та становлення лінгвістичних традицій у Стародавньому світі». Вона починається зі знайомства з індійською лінгвістичною традицією; засвоєння матеріалу відбувається на основі відеолекції, стислого конспекту, розміщеного в дистанційному курсі на тій самій сторінці, а також самостійної роботи студентів з основною рекомендованою літературою. Для огляду античного мовознавства доцільно використати потенціал основного форуму. Його темами можуть бути, наприклад, «Дискусії «класичного» періоду щодо основ номінативної діяльності», «Мовознавча проблематика в роботах Аристотеля», «Логіко-граматичний підхід до мови представників школи стоїків» тощо. В межах теми також передбачено ознайомлення студентів із китайською лінгвістикою; засвоєння цього матеріалу виносяться на додатковий форум, запланований у заочному форматі.

Специфіка додаткового форуму полягає в: 1) загальному визначенні тематики обговорення, що уможливорює творчу реалізацію студентів; 2) можливості використання альтернативних джерел, які, за умов належної якості, додаються до списку, а студенти отримують стимулюючі бали.

Самостійна робота. Форматом практичної реалізації розвитку автономності студентів може бути участь у створенні та вдосконаленні дистанційного курсу під керівництвом викладача-модератора. За висновками Р. Попова, «включення в автономну навчальну діяльність ... ціннісно орієнтованих вправ, творчих робіт, базованих на механізмах вибору, когнітивних завдань-ситуацій ... забезпечує досягнення позитивного результату у формуванні автономності» [6, с. 186]. Ще одним аргументом на користь обраного вектору вважаємо міркування І. Сіняговської, яка звертала увагу на «інтенсифікацію самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів» [8, с. 16]. Важливим аспектом такої діяльності є завдання зі створення презентацій до визначених тем або їхніх аспектів. Ці презентації після певного рецензування й доопрацювання розміщуються на сторінці дистанційного курсу в якості дійсних навчальних матеріалів. Створення презентації виступає еквівалентом участі в кількох форумах (як правило, в 2–3, в окремих випадках – 4), що стане вагомим додатковим стимулом.

Ще одним суттєвим аспектом розвитку автономності студентів вважаємо: 1) аналіз презентацій, створених однокласниками; 2) подальше обговорення аналізу на семінарських заняттях та/або форумах у заочному форматі. Кожен студент у форматі аудиторної чи позааудиторної дискусії повинен дати розгорнуту письмову характеристику напрацювань своїх колег. Модератором дискусії виступає викладач. Таким чином, кожен студент, навіть зосередившись на виконанні власного завдання (презентації), має ознайомитись із результатами своїх колег, об'єктивно проаналізувати їх, вказати на переваги й недоліки, запропонувати шляхи покращення результатів тощо. Тим самим досягається ефект «занурення» до максимально можливого діапазону тематики дисципліни, своєрідної особистісної причетності, що стає одним із найкращих методів засвоєння матеріалу. Схвалюється також доопрацювання презентації в результаті творчого аналізу отриманих пропозицій і зауважень. Аналіз презентацій та активна участь в організованій дискусії оцінюються за тими самими критеріями, що й участь у форумах. Всі зазначені види діяльності дають можливість суттєво покращити результат за семестр, отримавши максимальну кількість балів із запланованих 60. Алгоритм виправлення оцінки дозволяє: 1) позбавити суб'єктивності відповідь на питання «Що потрібно зробити щоб підвищити оцінку (кількість балів)?»; 2) організувати засвоєння різноманітної додаткової інформації з історії розвитку лінгвістичної науки;

3) допомогти набуту позитивний досвід виходу із складних ситуацій.

Підсумковий контроль. Протягом останнього часу стандартною вимогою для підсумкового контролю стає виділення 40 балів із загальної кількості 100, а також проведення заліку в СДН Moodle. Вважаємо за доцільне використати вже звичний тестовий формат типу есе, сформувавши білети на два питання по 20 балів. Досвід, отриманий протягом семестру, сприятиме досягненню кращих результатів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Резюмуючи вищевикладене, дійшли висновку, що розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій надає можливості для суттєвих коректив форми, методів та, частково, змісту філологічної освіти у ЗВО. Внаслідок застосування засобів СДН Moodle при створенні дистанційного курсу «Історія лінгвістичних учень» відбувається різноаспектне активування потенціалу цієї дисципліни, в тому числі відносно «класичних» форм організації

навчального процесу. Результатом запровадження визначених схем і різновидів діяльності стає засвоєння навчального матеріалу під загальним керівництвом викладача-модератора з паралельним розвитком таких важливих для другого (магістерського) рівня компетентностей, як самостійність та автономність. При моделюванні навчального процесу максимально враховано специфічні потреби вказаної студентської аудиторії.

Зважаючи на складність розглянутого питання, подальшого дослідження потребує система організації та оцінювання роботи в дискусіях на семінарах і форумах. До проблемних моментів також відносимо моніторинг викладачем якості та інших характеристик контенту, «здобутого» в Інтернеті. Курс потребує доповнення та доопрацювання, але вже на даному етапі окреслюються перспективні напрямки й аспекти залучення технологій дистанційної освіти. Вважаємо за можливе поширення набутого досвіду при створенні та/або вдосконаленні дистанційних курсів інших дисциплін лінгвістичного циклу вищої філологічної освіти.

Список використаної літератури

1. Білоус О. А., Говорун Т. П. Особливості впровадження дистанційних технологій в навчальний процес у вищій школі // Дистанционное образование XXI века: проблемы, опыт, перспективы: сб. науч. ст. Междунар. науч.-практич. конфер. 2012. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/30037/1/stbelgorod.pdf> (дата звернення: 29.07.2024)
2. Воронець Л. П. Дидактичні основи формування навчального курсу у вищих закладах освіти III–IV рівнів акредитації: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.01.09 «Теорія навчання». Кривий Ріг, 2009. 20 с.
3. Малихін О. В., Карпюк В. А. Методика застосування ІКТ у процесі формування лінгвокраїнознавчої компетентності студентів-філологів // Інформаційні технології і засоби навчання. 2018. Т. 68, № 6. С. 112–124. URL: <https://doi.org/10.33407/itlt.v68i6.2171> (дата звернення: 27.07.2024)
4. Морзе Н. В., Кочарян А. Б. Модель стандарту ІКТ-компетентності викладачів університету в контексті підвищення якості освіти // Інформаційні технології і засоби навчання. 2014. Т. 43, Вип. 5, С. 27–39. URL: <http://elibray.kubg.edu.ua/6198> (дата звернення: 28.07.2024)
5. Освітньо-професійна програма «Прикладна лінгвістика та англійська мова», 2023. URL: https://philology.karazin.ua/wp-content/uploads/2023/07/OPP_mag_22_23_prikladna_linguistika.pdf (дата звернення: 20.07.2024)
6. Попов Р. А. Сукупність організаційно-дидактичних умов реалізації моделі системи розвитку автономності студентів // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Сер. Педагогіка і психологія. Педагогічні науки. 2019. № 1 (17). С. 183–189. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2019/1/24.pdf> (дата звернення: 25.07.2024)
7. Прахова С. А., Даценко О. А., Семенов К. А. Дистанційне навчання у просторі сучасних освітніх систем: психологічний контекст // Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. 2020. № 2. С. 260–264. URL: <https://repo.dma.dp.ua/7417/1/31.pdf> (дата звернення: 30.07.2024)
8. Сіяговська І. Ю. Формування пізнавальної самостійності студентів педагогічного університету у процесі навчання іноземної мови: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Кривий Ріг, 2011. 21 с.
9. Триус Ю. В., Герасименко І. В., Франчук В. М. Система електронного навчання ВНЗ на базі MOODLE: Методичний посібник // За ред. Ю. В. Триуса. Черкаси, 2012. 220 с.
10. Чумак В. В. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у процес розв'язування студентами ВНЗ психологічних задач // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. Том 8. Психологічна теорія і технологія навчання. Випуск 8. С. 161–171. URL: https://newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/2012_8/st14.pdf (дата звернення: 25.07.2024)
11. Яшук Х. Дистанційне навчання як процес створення освітньої продукції // Актуальні проблеми автоматизації та управління: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих учених та студентів. Луцьк, 2024. URL: http://av.lntu.edu.ua/attachments/article/332/3_Yashchuk.pdf (дата звернення: 30.07.2024)

Надійшла до редакції 23 серпня 2024 р.

Прийнята до друку 25 вересня 2024 р.

References

1. Bilous O. A., Govorun T. P. (2012) *Peculiarities of the implementation of remote technologies in the educational process in higher education*. Distance education of the 21st century: problems, experience, prospects: collection of scientific articles of the International Scientific and Practical Conference. 2012. Retrieved from <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/30037/1/stbelgorod.pdf> (access date: 07/29/2024) [in Ukrainian]
2. Voronets L. P. (2009) *Didactic foundations of training course formation in higher education institutions of III-IV levels of accreditation* (Author's review. thesis ... candidate ped. Sciences: specialist 13.01.09 "Learning theory") Kryvyi Rih. [in Ukrainian]
3. Malikhin O. V., Karpyuk V. A. (2018) Methodology of using ICT in the process of formation of linguo-regional studies competence of philology students. *Information technologies and means of education*. 68(6), 112-124. Retrieved from <https://doi.org/10.33407/itd.v68i6.2171> (access date: 07/27/2024) [in Ukrainian]
4. Morse N. V., Kocharyan A. B. (2014) The model of the standard of ICT competence of university teachers in the context of improving the quality of education. *Information technologies and means of education*. 43(5), 27-39. Retrieved from <http://elibrary.kubg.edu.ua/6198> (access date: 07/28/2024) [in Ukrainian]
5. Educational and professional program "Applied linguistics and the English language" (2023). Retrieved from https://philology.karazin.ua/wp-content/uploads/2023/07/OPP_mag_22_23_prikladna_linguistik.pdf (access date: 07/20/2024) [in Ukrainian]
6. Popov R. A. (2019) The set of organizational and didactic conditions for the implementation of the student autonomy development system model. *Bulletin of the Alfred Nobel University. Ser. Pedagogy and psychology. Pedagogical sciences*. 1(17), 183-189. Retrieved from <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2019/1/24.pdf> (access date: 07/25/2024) [in Ukrainian]
7. Prakhova S. A., & Datsenko O. A., & Semenov K. A. (2020) Distance learning in the space of modern educational systems: psychological context. *Bulletin of Alfred Nobel University. Series: Pedagogy and psychology*. 2, 260-264. Retrieved from <https://repo.dma.dp.ua/7417/1/31.pdf> (access date: 07/30/2024) [in Ukrainian]
8. Sinyagovska I. Yu. (2011) *Formation of cognitive independence of students of a pedagogical university in the process of learning a foreign language*: author's abstract. thesis ... candidate ped. Sciences: 13.00.09. Kryvyi Rih. [in Ukrainian]
9. Trius Yu. V., & Gerasimenko I. V., & Franchuk V. M. (2012) MOODLE-based university e-learning system: Methodical guide. Ed. Yu. V. Tryus. Cherkasy. [in Ukrainian]
10. Chumak V. V. (2012) Implementation of information and communication technologies in the process of solving psychological problems by university students. *Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Zhytomyr: Publication of ZhDU named after I. Franka. Volume 8. Psychological theory and teaching technology. Issue 8.*, 161-171. Retrieved from https://newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/2012_8/st14.pdf (access date: 07/25/2024) [in Ukrainian]
11. Yashchuk H. (2024) Distance learning as a process of creating educational products. *Actual problems of automation and management: Materials of the international scientific and practical Internet conference of young scientists and students. Lutsk*. Retrieved from http://av.lntu.edu.ua/attachments/article/332/3_Yashchuk.pdf (access date: 07/30/2024) [in Ukrainian]

Submitted August 23, 2024.

Accepted September 25, 2024.

Sergiy Lukyanenko, Candidate of Philological Sciences, Department of General and Applied Linguistics of the Faculty of Philology, Associate Professor of a higher education institution of V.N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: sergey.s.lukyanenko@gmail.com

The Potential of Distance Learning within the Course "History of Linguistic Studies"

The transformation of the educational space at the beginning of the 21st century involves the further improvement of academic disciplines and students' competencies. The distance learning system (DLS) Moodle provides new opportunities for this.

The purpose of the article is the formation of scenarios for using the potential of the DLS Moodle using the example of the distance learning course "History of Linguistic Studies".

The realization of the potential of DLS is related to the structuring of educational information, the analysis of tasks and the content of a specific discipline. The purpose of the special course "History of Linguistic Studies" is to acquaint philologists with the evolution of linguistic science. The specificity of the distance course provides for the placement of educational and informational content in several blocks (parts). The main attention is paid to the substantive part, the basic elements of which are "Lecture", "Seminar session", "Main Forum" and "Additional Forum". Lecture information is accompanied by additional sources: presentations, videos, scientific publications, etc. Independent work and ongoing control are organized within seminar classes and forums. Seminar classes take place in classroom and/or correspondence formats. A specific component of DLS are forums, participation in which involves creating an essay on a certain aspect of the topic. In the main forums, several "basic" aspects are brought up for discussion; additional ones relate to issues qualified as optional. The formation of student autonomy involves participation in improving the course under the guidance of a teacher-moderator. This activity includes: creation of presentations, reasoned analysis of presentations of fellow students, discussion of the analysis of presentations and making appropriate corrections. In this way, indirect work takes place with the maximum possible range of topics.

The course has potential for improvement in the direction of organizing seminars and forums, as well as monitoring the content used by students. The acquired experience can be used in the creation and improvement of distance courses in other disciplines of the linguistic cycle of higher philological education.

Keywords: distance learning system Moodle, distance course, history of linguistics, competences, autonomy, presentations, forums.

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-11
УДК 811.16'373.6:398.2

Можливі взаємозв'язки праслов'янського концепту «дурень» із ритуалом ініціації та чарівними казками

Олена Маслій

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії зарубіжної літератури і класичної філології,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи, 4, Харків, Україна);
e-mail: e.v.masliy@karazin.ua; http://orcid.org/0000-0002-9306-1819*

Метою низки публікацій, другою з яких є ця стаття, є дослідження феномену концептуальної пам'яті як різновиду колективної пам'яті й пам'яті культури та способу акумулювання важливих сенсів.

Теорія концептуальної пам'яті перегукується з лінгвістичною теорією етимологічної (або культурної) пам'яті слова, яка зосереджується на зв'язках етимологічних та історичних проєкцій мовної одиниці з її сучасною семантикою. Як видається, такі саме зв'язки можна побачити між первісними й давніми значеннями слів і тими концептами, які ними вербалізуються в подальшому, прослідкувати, як сама мова й культура зберігають універсальні та самобутні смисли.

Задля ілюстрації теорії концептуальної пам'яті демонструються взаємозв'язки гіпотетичного праслов'янського концепту «дурень», який реконструйовано у попередній роботі, із ритуалом ініціації та чарівними казками. За нашою гіпотезою, стародавній концепт «дурень» відбиває особливості ритуалу посвячення та номінує самого ініціанта. Про це свідчать збіги ядерних і периферійних концептуальних смислів із ключовими моментами обряду ініціації. У подальшому обряд фіксується в ініціальних мітах і в інших текстах культури, наприклад чарівних казках.

У нових соціальних реаліях казка поступово втрачає розуміння магічних сенсів ритуалу та відображає спрощену й переосмислену розповідь про ініціацію, у якій концепт «дурень» корелює, перш за все, з відповідним персонажем. Концептуальні смисли поступово набувають вигляд набору рис головного казкового героя, а «казковий фон», що відбиває особливості первісного ритуалу, перестає сприйматися як той, що має відношення до концепту.

Ключові слова: колективна пам'ять, культурна пам'ять, концептуальна пам'ять, праслов'янський концепт «дурень», теорія етимологічної (культурної) пам'яті слова, ритуал ініціації, чарівна казка.

Постановка проблеми. У сучасній гуманітарній науці різноаспектно вивчається феномен культурної пам'яті як різновид пам'яті колективної, спосіб акумулювання важливих сенсів і напрацювання нових. Відомою лінгвістичною теорією, що досліджує зв'язки етимологічних та історичних проєкцій мовної одиниці з її сучасною семантикою, є теорія етимологічної (або культурної) пам'яті слова. У попередній роботі ми реконструювали гіпотетичний праслов'янський концепт «дурень» і, побачивши схожість, припустили його кореляцію з деякими культурними феноменами. Тож наступні публікації будуть спробами дослідження й репрезентації наявності культурної пам'яті концепту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні мовні штудії, присвячені вивченню культурної пам'яті мовних одиниць (роботи Ж. Колевої-Златевої, Л. Даниленко, С. Любимової, Д. Сизонова, Е. Веремчука та ін. [12; 10; 11; 25; 18; 5]) мають серйозне філологічне підґрунтя у вигляді робіт Ю. Апресяна, В. Телія, О. Яковлевої [1; 19; 24].

Але, очевидно, можна побачити такі ж зв'язки між первісними й давніми значеннями

слів і тими концептами, що ними вербалізуються в подальшому; простежити, як мова й культура зберігають універсальні та специфічні смисли. **Метою** цієї розвідки є докладна презентація можливих взаємозв'язків праслов'янського концепту «дурень» із ритуалом ініціації та чарівними казками. За нашими спостереженнями, на сьогодні означена проблематика ще не була об'єктом вивчення науковців. Цим обумовлюється актуальність роботи.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо можливу кореляцію мовного, етнографічного та фольклорного матеріалу.

Як уже повідомлялось, припустивши, що праслов'янська лексика з коренем **-dur-* описує деякий прадавній феномен, та враховуючи «...факт існування майже монолітної культури аж до кінця I тис. н. е.», а також тісні мовні й культурні зв'язки слов'янських племен [8, с. 79], ми відтворили гіпотетичний праслов'янський концепт «дурень». Загальнослов'янський мовний матеріал, який розглядався, реконструйовано на базі багатьох східно- та західнослов'янських мов та діалектів: російської (у тому числі церковнослов'янської), української, білоруської, болгарської, словенської, чеської, польської, сербохорватської, словацької,

словенської, латвійської, естонської [23, с. 160–163], але саме російського мовного та діалектного матеріалу статистично набагато більше. Отже, повноту сприйняття концепту отримуємо, поєднавши відомості різних мов та діалектів.

Для наочності порівняння наведемо опис структури реконструйованого концепту «дурень».

Ядро концепту формують значення: 'сумасшествие, помешательство, бешенство', 'затмение, умопомрачение'; 'дурачество, блажь, сумасбродство', 'шалости, проказы', 'дурак, глупец', 'гной', 'сердитый, злой человек', 'впадать в задумчивость, оцепеневать, делаться отрешенным'.

Ближня периферія включає значення: 'плохой, негодный для употребления'; 'вызывать, испытывать отвращение'; 'истлевший, сгнивший, непригодный'; 'сбивать с толку, обманывать, дурачить'; 'нездоровый, больной'; 'нехороший, обладающий отрицательными свойствами'; 'пугливый, дикий', 'преследовать, гнать(ся)'.

Дальня периферія складається з одиничних номінацій проявів:

-хворобливості / хвороби: 'горячка, бессознательное состояние, бред', 'сибирская язва, сибирка'; 'угар'; 'отекает, распухает'; 'гнетущий';

-порушення норми (сталих уявлень) / табу / межі: 'некрасивый', 'быстро, буйно расти', 'делать что-то запрещенное, ненужное и т.п.; трогать, касаться чего-либо запретного, недозволенного и т.п.', 'выступать из берегов, разливаются (о реке)', 'очень большой, огромный, крупный', 'громко кричат'; 'чужой', 'жінка, яка гуляє';

-прагматичної некорисності / безглуздості: 'сильно расти, не созревая, не давая плодов', 'лежащий рядом с золотосным песком слой песка, не содержащий золота';

-когнітивної неповноцінності / нерозвинутості: Дурной, Дурень (докладніше див.: [14, с. 86–91]).

Згадаймо, що розглянута праслов'янська лексика належить до стародавніх часів, за найпоширенішими уявленнями, 3-го–1-го тисячоліття до н. е. – 6 ст. н. е.

Існує небагато відомостей про мітологію давніх слов'ян (особливо періоду загальнослов'янської єдності) через відсутність у них власної писемності і дуже фрагментарну представленість у більш пізніх письмових джерелах. Але ми знаємо, що засади язичницького світогляду слов'янських народів склали аніматичні, анемічні вірування, поклоніння культу предків та уявлення про духів, демонів і магію; що у II тис. до н. е. картина світу слов'ян включала підземний світ, світ померлих, образ верховного бога-

громовержця, основних та менших богів, а до кінця I тис. до н. е. підґрунтя слов'янської мітології вже було сформоване [8].

Одним із найпоширеніших ритуалів давнього світу, який впроваджував первісну мітологію в життя, був ритуал ініціації, оскільки пов'язував звичайну людину з потойбічним світом духів, померлих предків та магії, надаючи їй «надзвичайних здібностей». Відомо, що «ІНІЦІАЦІЯ (від лат. *initiatio* – здійснення таїнств) – комплекс дій, в основному обрядових, за допомогою яких здійснюється і формально закріплюється зміна соціального статусу індивіда, відбувається включення його в певне замкнуте об'єднання; придбання ним особливих знань, а також функцій або повноважень» [22, с. 175].

Незважаючи на стародавність обрядів ініціації, вони, належачи до групи обрядів переходу, у видозміненій формі існували протягом багатьох століть. Так, Василь Балушок пише: «В українців доіндустр. епохи I. виявлені в середовищі багатьох соц.-профес. груп: феодал.-служилої знаті, цех. ремісників, запороз. козаків, селян, кобзарів-лірників, жебраків, школярів та студентів, чаклунів і відьом; а також ініціат. ритуали введення на посаду – князя у Київ. Русі, кошового отамана на Запороз. Січі, дяків у селах. Існували в українців і жін. І. (посвячення в члени дівоц. громади)» [2].

Ритуал ініціації здійснювався за тричленною схемою: відокремлення, порубіжний період, реінкорпорація до колективу. Друга фаза ритуалу, так звана лімінальна, включала етап ритуальної смерті й випробувань. Здається, що саме з нею пов'язано більшість смислів праслов'янського концепту «дурень». Найжорстокіші випробування, які в численних випадках насправді призводили до смерті ініціантів, спостерігалися у стародавніх суспільствах родового соціального устрою¹. Відлуння цих традиційних випробувань збереглися і в пізніший час, наприклад, у Київській Русі при посвяченні в дружинники та згодом у Запорізькі козаки; під час ініціацій у ремісний цех; у селянських (парубоцьких та косарських) і кобзарсько-лірницьких ініціаціях [2].

До речі, елементи ініціації збереглися й у сучасному житті. Наприклад, армійська служба вважається формою юнацької ініціації в масштабі суспільства. Крім того, відгомін ритуалу побутує «у деяких, переважно маргінал., соц. групах, мафіоз. організаціях та колоніях для злочинців, «вуличних» молодіж. об'єднаннях, серед духов. еліти» [2].

Проводячи історичні паралелі, крізь призму цього ритуалу можна побачити й «особливе» ставлення Російської імперії до «братів менших». Українські дослідники вважають: «Разюча подібність із фіз. і морал. випробуваннями ініційованих під час лімінал. фази наявна

¹С дані про те, що навіть у 21 столітті у нелегальних школах для ініціації, наприклад у ПАР, юнаки масово гинуть або залишаються інвалідами, див., наприклад [15].

у репресіях, голодоморах та ін. випробуваннях нашого суспільства в роки соціалізму» [2].

Існування в житті людських спільнот різних часів і соціальних форматів сталих форм ініціального механізму та його окремих епізодів свідчить про «архетиповість» цього механізму та його суспільну значущість.

Напевно, саме тому обряди ініціації знайшли своє опосередковане відображення в мітах та чарівних казках. Цей докладно описаний зв'язок між живими ритуалами та текстами, у яких вони відбиваються з різною повнотою реалістичності та переосмислення (див., наприклад, про зв'язок ритуалу з мітом: [21]; ритуалу з казкою: [16; 9, с. 63–65]), сприймаємо як вірогідний аргумент на користь кореляції між реконструйованим нами концептом та обрядами ініціації. Так, уважається, що «казка зберегла сліди дуже багатьох обрядів і звичаїв: багато мотивів тільки через зіставлення з обрядами отримують своє генетичне пояснення». Причому вбачаються такі форми їхнього співвіднесення: пряма відповідність, переосмислення обряду казкою, звернення обряду, тобто набуття в казці протилежного змісту та значення [16, с. 23–24]. Володимир Пропп припускає, що в чарівній казці відбивається саме обряд посвячення юнацтва при настанні статевої зрілості [16, с. 53, 56]. Герой казки – не мрець, а живий чи шаман, який проникає в царство мертвих [16, с. 60], тобто порушує табу, наявне для інших, непосвячених членів спільноти, *межу* між двома світами [9, с. 74]. Порушувати табу або *межу* – смисли праслов'янського концепту «дурень» (далі СКД), які пов'язані з самою сутністю ритуалу ініціації: здолати *межу* між світами, набути магічних навичок, стати досконалим у своїх уміннях.

Згадаймо про те, що один із ключових героїв ініціальних казок – саме Іван Дурень та його текстові репрезентанти – Ємеля-дурник, Незнайка, Іван Запичник, Іван Попелов, Іван Затрубник, Князь Печуринський, Матюша Попельний та інші (див. докладніше: [13, с. 116–120]). В українських ініціальних казках герой на ім'я Дурень також присутній («Летючий корабель», «Царевич-Дурень», «Царівна-жаба», є й герої з іншими іменами, наприклад Котигорошко), але в українській культурі, він, вочевидь, не став її своєрідним символом.

До речі, зауважмо, що власні імена *Дурной*, *Дурень* (**durъnъ*(*ъ*)) з'явилися у 15 столітті в давньоруській мові [23, с. 163]. Цей факт корелює із порівняно пізнім проникненням в чарівно-фантастичну казку образу Івана Дурня. Ураховуючи, що йдеться саме про ініціальні казки, зрозуміло, що Дурень – це той, хто не пройшов посвяту (див., наприклад: [9, с. 63]). Але, беручи до уваги, що деякі конструктивні елементи казок цього циклу формувалися ще в кумулятивних казках періоду мезоліту [9, с. 60],

припускаємо нашарування декількох етимологічних мотивацій.

Одна з них може бути пов'язана з первісною традицією називати людину ритуальним непривабливим ім'ям, яке магічно надає функцію захисту від недобрих сил, від поганого ока тощо². В алтайських народів задля цього використовувалося багато імен (Бакту – гидотник; Чичкак – понос; Шахта – сміття), серед яких зустрічаємо і Генек – дурень [7, с. 73].

Друга версія узгоджується саме з обрядами ініціації, відбитими в тотемічній мітології. В. Балушок пише: «Відомо, що в архаїчну епоху ініціації індоєвропейських народів, зокрема і слов'ян, містили ритуальне переродження ініційованих на вовків»³. «В пізніх ініціаціях ряду слов'янських народів зберігся звичай називати посвячуваних “вовками”» [4, с. 143], які перетворювалися знову на людей завдяки завершальним ритуалам ініціації – реінкорпорації юнаків-«вовків» у суспільство (див. докладно [4, с. 123–194]. Окрім того, «в усіх слов'янських народів побутувало повір'я, що вовки поїдають злих духів, демонів і чортів» [4, с. 138]. Цікаво, у цьому зв'язку, що за давньою традицією евфемістичних найменувань звірів, на яких полювали мисливці⁴ і прізвиська яких відбиті в ініціальних казках, вовка називали сірим дурнем (цапа – кудлатим дурнем) [3, с. 24–25]. Тож ім'я Дурень могли давати неофітові як евфемістичну назву тотема-захисника (опікуна)⁵.

Не можна нехтувати і третьою, напевно більш пізньою, версією, за якою це власне ім'я походить від відповідного прізвиська, яке акцентувало увагу на тих чи інших якостях людини – божевільлі, нерозумності, хворобливості тощо. Так, на думку дослідника, включення прикладки Дурень у княжі імена може указувати на властивості характеру (скаженість або лютість) цих статусних громадян: «...виходячи з документів XV–XVII ст., “дурак” є складовою частиною власних княжих імен: “Князь Федір Семенович Дурак Кемський”, “Князь Іван Іванович Бородатий Дурак Засекін”, “московський дяк Дурак Мішурін”, а також прізвищ Дуров, Дураков» [20, с. 44].

²Така традиція зафіксована етнографами в насельників острова Калімантан, у малих народів Західної Індії, в алтайських народів, киргизів тощо.

³Мотив перевертництва, пов'язаний із давнім мітом, знайшов відображення «без істотних змін» у фольклорі (казках, легендах), давньоруському епосі «Слово про похід Ігорів», билинах (про Волха Всеславича), див.: [3, С. 57].

⁴А первісні обряди ініціації виникли саме в період існування доземлеробських (мисливських) суспільств, див.: [16, С. 56; 9, С. 62].

⁵Оскільки люди вірили в магічну владу імені, давні імена пов'язували із рідним символом-словом або з назвою тотема-захисника (опікуна) – назвами родового Божества, гір, річок і т. п., див. докладніше: [7, С. 72–73].

Проводячи концептуальні, ритуальні та казкові паралелі, перш за все констатуємо, що первісні обряди ініціації вміщували, зокрема, найстрашніші тортури та катування: дію вогню, здирання шкіри, нанесення глибоких ран з метою викликати рубці, які потім вважалися знаками пройденого посвячення, відрубання пальцю (пальців), вибивання зубів, розтин спини від шиї вниз, пропускання під шкіру спини та грудей ремнів, за які хлопчиків підвішували, втирання в рани перцю, побої [16, с. 75–76, 82, 84]. У фольклорному тексті майже все це знаходить своє відображення, але без обґрунтування сенсу вказаних дій, наявного в обряді, казкові жорстокості набувають інших, профанних, поясень, наприклад, через людоджерство та злість баби-яги: Яга «схватила толкач, начала бить Усыннюшку; біла, біла, под лавку забила, со спины ремень вырезала, поела все дочиста и уехала» (Аф. 141). «Вдруг едет старый дед в ступе толкачом подпирается... За него берется, крючком да в ступу — толк-толк! Снял у него со спины полосу до самых плечей, взял поволою натер да под пол бросил...» (Аф. 139)⁶.

Усі ці випробування мали сприяти головній меті ініціації: смерті малої, дурної, нерозумної людини та воскресінню іншої – дорослої, розумної, обізнаної, посвяченої. «Головна частина церемонії полягала в умертвінні та воскресінні того, кого посвячували, який таким чином набував магічної сили» [16, с. 87].

Можна визначити зіставлення найважливішого елементу ритуалу – тимчасової смерті зі ще одним ядерним СКД: *упадати в задумливість, заціпеніти*, за яким вбачаються як стани трансу, ритуального сну, наркотичного сп'яніння, втрати свідомості, так і відчуття ініціантом своєї справжньої смерті.

Що стосується казкового тексту, то, на думку вчених, «казка здебільшого відображає уявлення про смерть» [16, с. 53], точніше «процес уявлень про смерть, викладений у його розвитку» [16, с. 32]. Причому це відбиття «просочує» різні епізоди фольклорного тексту: відправлення героя в країну мертвих, його реального умертвіння та воскресіння, зустрічі з бабою-ягою – амбівалентною героїнею, яка, з одного боку, ототожнюється з мерцем, що охороняє вхід до царства мертвих, а з іншого – символізує тотемного предка тваринної природи⁷ та безпосередньо пов'язується з обрядом посвячення, який так само включає тимчасове вмирання ініціанта, тощо [16, с. 53; 9, с. 101].

⁶Тут і далі казки та етнографічні джерела цитуються за виданням: [16, С. 88].

⁷Тому, власне, хатинка баби-яги в обряді має форму тварини, у міті – це сама тварина або та ж хатинка з вираженими зооморфними рисами, у казці – хатинка на «курчячих ніжках», див.: [16, С. 61].

Дослідники ритуалів посвячення вважають, що обрядові жорстокості мали привчити до абсолютного послуху старшим, загартувати воїнів. Але, на думку В. Проппа, тортури, які продовжувалися дуже довго (іноді тижнями), супроводжуючись голодом, спрагою, темрявою, жахом, мали «відбити розум», викликати тимчасове скажене божевілля (уважалося, що момент безумства був моментом вселення духу, настання одержимості, шаленства, оскраженіння), а також втрату пам'яті, стан, який посвячуваний уважав смертю, чому сприяли й різні отруйні, наркотичні напої [16, с. 89, 127; 4, с. 64, 147] – можлива паралель із СКД *непридатний для вживання*. Припускаємо, що в казці цей стан відповідає особливому стану героя, в якому він підключається до вищої мудрості, набуваючи магічної сили.

Очевидно, що ключовий момент ритуалу ініціації збігається з ядерними СКД: неофіт із *дурня, нерозумного*, яким був до участі в посвяченні, а також *чужого; некорисного; безплідного* – поки не інкорпорованого в колектив, через стани *божевілля, схиленості, оскраженіння / шаленства; дуру, дуроцив, дуріння, навіженства, безглуздя, пустоцив, витівок, пестоцив*⁸, тобто змінену свідомість / тимчасову смерть стає носієм магічних здібностей.

У казці божевілля також трапляється, але дуже рідко: «А сама без ума вроде доспелась» (Ж. ст. с. 380). «Вередилась – обезумела» (Оич. 45). «А если выслушаешь ты их три часа, не выигрышша из ума – получишь гусли самопевцы даром, выиграешша – голова долой... Солдат не мог выслушать четверти часа и выигрался из ума: значит безумным стал» (З. В. 1) [16, с. 90]. У фольклорному тексті божевілля пов'язується з видовищем розрубаних тіл тому, що однією з форм ритуальної тимчасової смерті був розтин людини або розрубання, розшматування людського тіла, що відіграє величезну роль у дуже багатьох релігіях, мітах і казках.

Під час обрядового розтину змінювали органи ініціанта, щось вводили (маленьку змію, кристали) або вилучали (змій). Це додавало йому магічних здібностей, що в етнографії та казковому тексті ототожнюються з помічником (особистим духом-охоронцем) [4, с. 147; 16, с. 117], якого викликали, пробуджували за допомогою необхідного стану свідомості та інших засобів⁹. Імовірно, з цим пов'язана наявність СКД *будити*. Хоча має право на існування й інша версія: пробудити від тимчасового або смертельного сну потрібно самого ініціанта, який, повертаючись із країни мертвих, перетворюється на нову людину.

⁸Питання виникає щодо смислів *пустоци, витівки, пестоци*, але, як видається, саме вони перетинаються із концептуальними смислами *грати* (про них нижче).

⁹Наприклад, за допомогою спаленого волосся, пісень, танців, заклинань – магічних способів залучення духу, див. [16, С. 179, 186].

Тимчасова смерть через розрубання могла бути символічною, тобто живий неофіт при тямі повинен був взаємодіяти з мертвими, порубаними тілами – лежати або проповзати під ними чи йти через них. Як видається, СКД *обманювати* може збігатися з елементами імітації в ритуалі, а також грою як формою взаємодії за певними правилами¹⁰.

У реальності магічні здібності склалися із знання обрядів, ритуалів племені, мітичних і релігійних уявлень, мисливських прийомів, правил і вимог побуту, ігор, вистав, танців, а найголовніше – набуття практичних умінь впливати на уявний світ природи за допомогою магії [16, с. 56]. У казкових текстах (наприклад, «Хитра наука») – це уміння перетворюватися на тварин, розуміти крик птахів і взагалі бути упорядником світу, що ставить на місце сонце, прискорює врожай, володіє стихіями: «Отдали они его учиться на разные языки к одному мудрецу аль тоже знающему человеку, чтоб повсячески знал – птица ли запоет, лошадь ли заржет, овца ли заблеет; ну, словом, чтоб все знал!» (Аф. 252). «Отдай мне его колдовать» (3. П. 57). «А он волшебную имел великую силу и хитрость; знал такую силу, что не то что было, а знал, что вперед будет» (Худ. 19) [16, с. 103].

Зі стрімким набуттям магічної сили героєм міту чи казки пов'язуємо СКД *швидко зростати, перевищувати міру, великих розмірів*. Ось як про це оповідають казкові тексти: «Дед и бросил мальчика в печь – там он всяко вертелся. Дед вынул его из печки и спрашивает: “Чего знаешь ли?” – “Нет, ничего не знаю” (трижды; печь накаляется докрасна). “Ну, теперь, научился ли чему?” – “Больше твоего знаю, дедушко”, – ответил мальчик. Ученье окончено, дед лесовой и заказал батьку, чтоб он приходил за сыном» (См. 72). «“Нет, еще не отдам. Я его еще варить стану в котле”. Расклат огнище, поставил котел, сына как сцапал, бросил в этот котел. Тот выскочил невредимым. В другой раз бросил, тоже невредимо. “Будет ли уже?” – “Нет, еще разок... Ты теперь больше меня знаешь, так будет”» (3. В. 30) [16, с. 103].

Ще одна паралель виникає з важливим СКД *грати*. «Релігійні обряди часто перетворюються на ігри» (цит. по: [16, с. 106], наприклад, гра в піжмурки з ведмедем у лісовій хатинці може бути відображенням ритуальних танців. За визначенням Йогана Гейзінги, «...людська культура постала і розвивається в грі та як гра», що, у свою чергу, виступає як «... особливий вид діяльності, як “значуща форма” та як соціальна функція», тому будь-який прояв культури, у тому числі мова, міти, ритуали, на думку дослідника, «у душі чистої гри» [6, с. 5, 10, 11].

У казках фактично теж розігрується чітка драматургія. Сама будова чарівної казки

відбиває певну виставу, організовану послідовністю дій героїв, яка і становить сюжет фольклорного тексту – його «морфологію» [Пор.: 17]. Крім того, кожний окремих епізод створено за відомими правилами стосунків між героями. Наприклад, хатинка баби-яги – це сторожова застава між світом мертвих та живих, тому Дурень не може оминати її, а повинен, володіючи давніми заклинаннями, повернути та зайти в неї [16, с. 59, 62]. На питання Яги: «Дело пытаешь или от дела летаешь?» герой, за внутрішніми законами казкового тексту, не має відповідати, а перш за все повинен домогтися їжі: «Чего кричишь? Ты прежде напой-накорми, в баню своди, да после про вести и спрашивай» (Аф. 105) [16, с. 66]. Тому, пам'ятаючи, що «...саме цей елемент забави і визначає сутність гри» [6, с. 9], припускаємо: СКД *пустоці, витівки, пестощі*, а також можлива імітація як різновид обману (див. посилання 8, 10), пов'язані із самим феноменом гри.

Цікаво й показово, що в одній із казок ритуальна вистава у лісовому домі фактично називається «бісовою комедійною виставою». Це визначення безпосередньо корелює з концептуальним смислом *злий дух* та описаними вище уявленнями про момент одержимості під час ритуалу: «Потом бесы зачали все комеди приставляти. У бесов испрошли все комеди. – “Давай, солдат, приставляй ты: у нас все вышли”» (3. В. 40) [16, с. 106].

У ритуальних випробуваннях «поряд із перенесенням болю часто було потрібне подолання відрази»; у хлопчиках збуджували огиду, вони мали пити сечу свого вчителя тощо; їх садили в яму з гноєм і водою, обсіпали випороженнями тварин [16, с. 77–78]. Цей фрагмент ініціації співвідноситься з СКД *викликати, відчувати огиду*, який відображається й у казках: «Сам-с-нокоть взял Усыню богатыря, принял ево трепать; до того его ухайкал, и под лавку запехнул, а писчу у них нагадил/ только в роде ополоски оставил» (3. П. 22) [16, с. 89].

До речі, СКД *підступний* у контексті ритуалу може асоціюватися з неочікуваною важкістю випробувань або справжньою підступністю тих, хто проводив посвячення. Масмо таке етнографічне свідчення про ініціацію в Океанії: «...розпалюють величезний вогонь. Чоловіки наказують неофітам присісти до нього. Самі чоловіки розсаджуються в кілька тісних рядів позаду них. Раптом вони схоплюють хлопчиків, які нічого не підозрюють, і тримають їх біля вогню, доки не буде спалено все волосся на тілі, причому багато хто отримує опіки. Ніякі крики не допомагають» [26, s. 25] (цит. по: [16, с. 100]). У казці «бросил мальчика в печь», «сына как сцапал» тощо.

До інших значень праслов'янського концепту, що мають паралелі зі станами ініціанта під час лімінальної фази ритуалу, віднесемо також СКД: *сердита, зла людина; полохливий, дикий; гнітючий; негативний; некрасивий, зіпсоване, старе; хворіти;*

¹⁰Про це нижче.

назва хвороби; гній; гарячка, марення; чад; набрякати. Пригадаймо, що герой чарівних казок на початку завжди «низький герой»: убраний в лахміття, у брудній одежі, у золі або попелі, фізично хворий або потворний.

Цікаве пояснення може отримати СКД *той, хто щось любить*. Припускаємо, що він корелює зі сталим уявленням первісної свідомості про смерть-викрадача – пізнішу форму поглядів на смерть, яка настає саме тому, що хтось викрав душу чи одну із душ померлого [16, с. 248]. Спочатку цей мотив був закономірно пов'язаний із тотемом племені, тобто смерть мала тваринний образ, потім уважали, що душу живої людини крав уже померлий предок в образі тварини [16, с. 249]. Уявляли, що померлим були притаманні два найсильніші інстинкти: голод (найдревніший) і статевий голод. «Божество чи інша істота обирає собі кохану й забирає її в царство смерті» [16, с. 251–252].

Паралель СКД *знати, знатися* із культурними текстами, на перший погляд, не зрозуміла, бо в обряді посвячуваній чарівній засіб просить (це корелює з СКД *випрошувати*) і він дається, повернення ініціанта з потойбіччя відбувається мирним шляхом, тобто за ним ніхто не женеться. Але в міті та казці, які живуть довше за обряд, відбувається звернення мотиву: дарування або нагородження замінюються викраденням чарівного предмету. На думку В. Проппа, це свідчить про зміну суспільного устрою та появу власницьких відносин, за яких володар не завжди охоче обдаровує героя і йому доводиться красти. Тому в етнографічних джерелах і у фольклорних текстах фіксується набутий мотив магічної втечі з царства мертвих («іншого царства», «тридесятого царства»), куди герой потрапляє як живий, викрадач та порушник, через те викликає гнів і гонитву господарів цієї країни [16, с. 350]. До того ж цей СКД може пов'язуватись із набутою здібністю ініційованого – здатністю відганяти хвороби та біди [16, с. 105].

Наступна «триєдина» паралель прослідковується з СКД *жінка, яка гуляє*. У текстах ритуалу та казки є епізоди, у яких мова йде про дівчину або жінку в чоловічому домі. Казка зберегла цю історію у видозміненому вигляді: жінка серед братів, розбійників завжди сестра. Проте етнографічні матеріали демонструють, що такі жінки слугували для чоловіків дружинами, причому як одному з них, так і всім одразу. Такий дошлюбний і тимчасовий різновид поліандрії був «узаконеним»: «Дівчата, які живуть у чоловічих домах, не зазнавали жодного презирства. Батьки навіть самі спонукали їх вступати туди... У цих домах зазвичай є одна або кілька незаміжніх дівчат, які часто є тимчасовою власністю молодих людей» [27, р. 165] (цит. по: [16, с. 122]). Цей груповий шлюб мав тенденцію

закінчитися шлюбом індивідуальним – або з одним із юнаків чоловічого дому через спільну дитину, або з іншим чоловіком із села. Тому це гіпотетичне припущення базується на таких можливих версіях паралелі: СКД *жінка, яка гуляє* або описує ту жінку, яка не схотіла повертатися з чоловічого дому в рідне селище та виходити заміж (при цьому її переставали поважати), або поведінку жінки в подібних поліандричних союзах, або презентує пізніше переосмислення та засудження подібної форми проміскуїтету.

Зрозуміло, що можуть бути й інші версії текстових паралелей, проте, на наш погляд, у контексті їхньої повноти, вони не суперечать висунутій гіпотезі, а розширюють її доказову базу.

Висновки. Зіставивши всі СКД із відомостями етнографічних джерел, що описують ритуали ініціації, та чарівних казок, бачимо повну кореляцію праслов'янського мовного матеріалу з даними цих текстів культури. Тож наша гіпотеза про те, що праслов'янський концепт відбиває в мові уявлення про первісну ініціацію, використовуючись як для опису особливостей ритуалу, так і для номінації самого ініціанта, знаходить своє підтвердження, безумовно, потребуючи подальших доказів.

Міти про ініціацію становлять табуїзовані, священні розповіді про ритуал, тому можна припустити їхню більш точну та докладну кореляцію з праслов'янським концептом, навіть без застосування номінації Дурень по відношенню до ініціанта. Казка подає той самий матеріал, але у нових соціальних реаліях. Зміни в соціальній обстановці пов'язані з удосконаленням знарядь праці, соціальним розшаруванням і падінням значення магії в житті спільноти. Із поступовою втратою магічних сенсів ритуалу втрачалася і його доцільність та профанізувалися розуміння та пояснення цих ритуальних дій. Тому казка відбиває спрощену та переосмислену розповідь про ініціацію, у якій концепт «дурень» корелює, перш за все, з відповідним персонажем. Така видозмінена нарація ілюструє відхід від ритуалу, переосмислення архаїчних рис як пов'язаних із «низьким» героєм і, фактично, момент перетворення езотеричної оповіді на казку [16, с. 360]. Тож зв'язок концепту з реаліями, що пов'язані з обрядом посвячення, стає вже неочевидним (відтворюючи іноді інверсію первісних сенсів¹¹), тому цей зв'язок потрібно реконструювати. У цьому випадку, ядро концепту становлять важливі риси казкового Дурня. На початку казки це характеристики, що створюють «низького» героя: незвичайна зовнішність,

¹¹Наприклад, переосмислення відомого мотиву впливу вогню, що в обрядах ініціації, символізував тимчасову смерть і переродження ініціанта, до якого поступово додавався мотив спалення як кінцевої смерті «профанної» людини. Потім через нерозуміння його сенсу цей мотив перетворюється на свою протилежність: діти, які спалюються, замінюються тим, хто їх спалює, див.: [16, С. 98].

знуцання з нього, зневага, неохайність, лінь, пасивність, парадоксальна поведінка, блаженність, юродивість, покірність, потім «проступає» його «висока сутність»: він має «приховану мудрість», пророче слово, вчиняє подвиги, руйнує субординації в системі соціальних відносин, стверджує ціннісні, ієрархічні відносини ... (докладніше про це див.: [13]); у кінці казки – герой, який досягає своєї мети, набуває влади, одружується тощо. Виглядає так, що частина СКД втрачає свою актуалізованість, стає незрозумілою або переосмислюється, а саме: *божевілля, схибленість, оскаженіння / шаленство; зіпсоване, старе; гарячка, марення, чад, набрякати, знітючий, злий дух, жінка, яка гуляє тощо.*

Тобто концептуальні смисли із сакральних поступово профанізуються; концептуальне ядро і периферія набувають вигляд набору рис головного казкового героя, «казковий фон», що відбиває особливості первісного ритуалу: баба-яга, хатинка на «курячих ніжках», ліс, випробування, тридесяте царство і подібне – уже не сприймається як той, що має відношення до концепту. Починає працювати оптична перспектива «фігура – фон». Фігура, на якій фокусується увага слухача, це ініціант із процесом його перетворення з недолугого на справжнього героя, а профанізована символіка сакрального тексту, втілена в сценарій казки, та інші казкові персонажі стають значущим фоном.

Список використаної літератури

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды, Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва: Языки русской культуры, 1995. 767 с.
2. Балушок В. Г. Ініціації // *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-12303> (дата звернення: 08.06.2024).
3. Балушок В. Г. Инициации древних славян (попытка реконструкции) // *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4. С. 57–66.
4. Балушок В. Г. Обряды ініціацій українців та давніх слов'ян. Львів; Нью-Йорк, 1998. 220 с.
5. Веремчук Е. Етимологічна вмотивованість вербалізаторів англійськомовної етичної категорії *duty* / обов'язок // *Львівський філологічний часопис*. 2020. № 8. С. 34–39. DOI: <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.5>
6. Гейзінга Й. Homo Ludens. Київ: Основи, 1994. 250 с.
7. Губерначук С. С. Прадавність української мови. Київ: Четверта хвиля, 2010. 352 с.
8. Гейштор А. Слов'янська міфологія. Київ: Кліо, 2024. 416 с.
9. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору, Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 310 с.
10. Даниленко Л. Український пантелик та його рецепція у слов'янських мовах (до походження фразеологізму збити з пантелику) // *Slavia Orientalis*, 2020. Т. LXIX, NR 2. С. 319–335. DOI: <https://doi.org/10.24425/slo.2020.133664>
11. Даниленко Л. І. Культурна пам'ять слова: навч. посіб. (чеською мовою). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 224 с.
12. Колева-Златева Ж. Этимологическая память как вспомогательный критерий в этимологическом опыте (Заметки семантической реконструкции названной правой стороны, восходящей к и.-е.*deks) // *Славика*. Дебрецен, 2013. № XLII. С. 149–163. Debrecen.
13. Маслій Е. В. Некоторые типологические черты образа юродивого и их реализация в русских народных сказках // *Вісн. Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2005. Вип. 46. С. 116–120.
14. Маслій О. В. Реконструкція образного складника та структури концепту дурень за даними праслов'янського лексичного фонду // *Вісн. Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2022. Вип. 91. С. 86–91. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2022-91>
15. Після церемонії посвяти в чоловіки в ПАР померли 26 хлопчиків. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/3389056-pislia-tseremonii-posviaty-v-choloviky-v-par-pomerly-26-khlopchykiv> (дата звернення: 10.06.2024).
16. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1986. 368 с.
17. Пропп В. Я. Морфология сказки. Ленинград: Academia, 1928. 150 с.
18. Сизонов Д. Ю. Фразеологізм та культурна пам'ять: система кореляцій у медіа // *Культура слова*. 2022. № 96. С. 82–92. DOI: <https://doi.org/10.37919/0201-419X.2022.96.6>
19. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
20. Темченко А. І. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. Черкаси: ІнтролігаТОР, 2015. 112 с.
21. Фрээр Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Москва: Изд-во политической литературы, 1986. 704 с.
22. Шапар В. Б. Ініціація // *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
23. *Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд)*, Вып. 5 (*dělo – *dъrъzъlъ) / под. ред. О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1978. 233 с.
24. Яковлева Е. С. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова // *Вопросы языкознания*. 1999. № 3. С. 92–107.
25. Lyubimova S. Etymological Memory of a Word in Designating Sociocultural Stereotype//*East European Journal of Psycholinguistics*, 2017. № 4(1). P. 140–149. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.821718>

26. Nevermann H. Masken und Geheimbünde in Mélanésien. Berlin, 1933.
27. Webster H. Primitive secret societies. New York, 1908.

Надійшла до редакції 11 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 15 жовтня 2024 р.

References

1. *26 boys die after manhood ceremony in South Africa*. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/3389056-pisliatseremonii-posviaty-v-choloviky-v-par-pomerly-26-khlopchykiv> (date of application: 10.06.2024) [in Ukrainian].
2. Apresyan, Yu. D. (1995). Selected works (Volume II). *Integral description of the language and systematic lexicography*. Moscow: Languages of Russian Culture [in Russian].
3. Balushok, V. G. (1993). Initiations of the ancient Slavs (an attempt at reconstruction). *Ethnographic Review*, 4, 57–66 URL: <https://esu.com.ua/article-12303> (date of application: 08.06.2024) [in Russian].
4. Balushok, V. H. (1998). *Rites of initiation of Ukrainians and ancient Slavs*. Lviv–New York [in Ukrainian].
5. Balushok, V. H. (2011). Initiations. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: Institute of Encyclopaedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
6. Danylenko, L. (2020). Ukrainian confusion and its reception in Slavic languages (on the origin of the phraseology to confuse). *Slavia Orientalis*. T. LXIX, NR 2, 319–335. DOI: <https://doi.org/10.24425/slo.2020.133664> [in Ukrainian].
7. Danylenko, L. I. (2017). *Cultural memory of the word: a textbook*. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House [in Czech].
8. Davydiuk, V. F. (2005). *Primitive mythology of Ukrainian folklore*. Lutsk: Volyn regional printing house [in Ukrainian].
9. Fraser, D. D. (1983). *The Golden Branch: A Study of Magic and Religion*. Moscow: Political Literature Publishing House [in Russian].
10. Geishtor, A. (2024). *Slavic mythology*. Kyiv: Clio [in Ukrainian].
11. Heisinga, J. (1994). *Homo Ludens*. Kyiv: Basics [in Ukrainian].
12. Hubernachuk, S. S. (2010). *The antiquity of the Ukrainian language*. Kyiv: Fourth Wave [in Ukrainian].
13. Koleva-Zlateva, J. (2013). Etymological memory as an auxiliary criterion in etymological experience (Notes on the semantic reconstruction of the named right side dating back to indo-e. *deks). *Slavika – Slavika*, XLII, 149–163. Debrecen [in Russian].
14. Lyubimova, S. (2017). Etymological Memory of a Word in Designating Sociocultural Stereotype. *East European Journal of Psycholinguistics*. 4 (1), 140–149. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.821718> [in English].
15. Masliy, E. V. (2005). Some typological features of the image of Holy fool and their realisation in Russian folk tales. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Philology*, issue 46, 116–120 [in Russian].
16. Masliy, O. V. (2022). Reconstruction of the figurative component and structure of the concept of fool according to the Proto-Slavic vocabulary. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Philology*, issue 91, 86–91 DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2022-91> [in Ukrainian].
17. Nevermann, H. (1933). *Masken und Geheimbünde in Mélanésien*. Berlin [in German].
18. Propp, V. Ya. (1928). *Morphology of the fairy tale*. Leningrad: Academia [in Russian].
19. Propp, V. Ya. (1986). *Historical roots of the magic fairy tale*. Leningrad: Leningrad University Publishing House [in Russian].
20. Shapar, V. B. (2007). Initiation. *Modern explanatory psychological dictionary*. Kharkiv: Flag [in Ukrainian].
21. Sizonov, D. Y. (2022). Phraseologism and cultural memory: system of correlations in the media. *Culture of the word*, 96, 82–92. DOI: <https://doi.org/10.37919/0201-419X.2022.96.6> [in Ukrainian].
22. Telia, V. N. (1996). *Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects*. Moscow: Languages of Russian Culture [in Russian].
23. Temchenko, A. I. (2015). *Traditional mantic practices: archaic sign system*. Cherkasy: IntroligaTOP [in Ukrainian].
24. Trubachev, O. N. (edit.) (1978). *Etymological Dictionary of Slavic Languages (Proto-Slavic lexical fund)*. (Issue 5 (*dĕlo – *dъrъlъ)). Moscow: Science [in Russian].
25. Veremchuk, E. (2020). Etymological motivation of verbalisers of the English ethical category duty / obligation. *Lviv Philological Journal*, 8, P. 34–39. DOI: <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.5> [in Ukrainian].
26. Webster, H. (1908). *Primitive secret societies*. New York [in English].
27. Yakovleva, E. S. (1999). On the notion of ‘cultural memory’ as applied to the semantics of a word. *Questions of linguistics*, 3, 92–107 [in Russian].

Submitted September 11, 2024.

Accepted October 15, 2024.

Olena Masliy, candidate of philological sciences, associate professor/docent department of history of foreign literature and classical philology, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, 61022, Maidan Svoboda, 4); e-mail: e.v.masliy@karazin.ua; <http://orcid.org/0000-0002-9306-1819>

Possible Interrelations of the Proto-slavic Concept of "Fool" with Initiation Rites and Magic Fairy Tales

In a series of publications, the second of which is this article, the author attempts to explore the phenomenon of conceptual memory as a type of collective memory and cultural memory, as well as a way of accumulating significant meanings.

The theory of conceptual memory resonates with the linguistic theory of etymological (or cultural) memory of the words, which investigates the connections between the etymological and historical projections of a linguistic unit and its modern semantics. It seems that such connections can be observed between the original and ancient meanings of words and the concepts that they subsequently verbalize, tracing how language and culture preserve universal and unique meanings.

To illustrate the theory of conceptual memory, the article demonstrates the interconnections of the hypothetical Proto-Slavic concept of "fool", reconstructed in a previous work, with the initiation ritual and fairy tales. According to our hypothesis, the ancient concept of "fool" reflects the features of the initiation ritual and denotes the initiate himself. This is evidenced by the overlap of core and peripheral conceptual meanings with key moments of the initiation rite. Over time, the ritual is captured in initiation myths and other cultural texts, such as fairy tales.

In new social realities, the tale gradually loses the understanding of its magical meanings of the ritual and presents a simplified and reinterpreted narrative of initiation, in which the concept of "fool" correlates primarily with the corresponding character. The conceptual meanings gradually take the form of a set of traits of the main fairy-tale hero, and the "fairy-tale background," which reflects the features of the original ritual, ceases to be perceived as related to the concept.

Keywords: collective memory, cultural memory, conceptual memory, Proto-Slavic concept of "fool," theory of etymological (cultural) memory of words, initiation ritual, fairy tale.

Багатозначність темпорального прислівника JAM у латинській мові

Наталія Панчишин

асистент кафедри класичної філології,
Львівський національний університет імені Івана Франка;
(вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна);
e-mail: zjanysja@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-6348-2949>

Одним з важливих видів семантичних відношень у лексико-семантичній системі мов є полісемія. Дослідження полісемії в латинській мові є надзвичайно актуальним, оскільки допомагає зрозуміти походження і розвиток полісемії в європейських мовах, які виникли на її основі.

Явище полісемії (багатозначності) привертало і привертає увагу вчених протягом століть: від теоретичних засад до практичних застосувань.

Попри значну кількість розвідок, присвячених даній проблемі, недостатньо досліджуваною залишається полісемія у латинській мові, зокрема темпоральної лексики.

Мета цієї статті – з'ясувати багатозначність прислівника JAM, як одного з часто вживаних слів у темпоральній лексичній на матеріалі твору «Сатирикон» Гая Петронія Арбітра, виявити його лексичне значення залежно від вживаного часу у реченнях, а також дослідити поєднання з іншими словами.

Дослідження показало, що JAM вживається з всіма часами, набуваючи різного значення відповідно до контексту. З майбутнім часом: «зараз», «негайно», «скоро», виражаючи близьке майбутнє; «відразу», «тоді», вказуючи на порядок дій. З теперішнім часом: «вже», «в цей час», «тепер», «зараз», «щойно», «на цей момент», позначаючи дію, що на противагу минулому або майбутньому відбувається у момент мовлення. З минулим часом: «вже», підкреслюючи завершеність дії в минулому або її швидке настання; «вже давно», «дуже давно» для віддаленості у минулому часі; «вже», «до цього часу», «дотепер» як продовження минулого; «трохи раніше», «щойно», «вже», вказуючи на попередність дії; «вже ні», «більше ні» із запереченням не, нес, поп, підкреслюючи завершення якоїсь дії або стану.

Найчастіше JAM вживається із минулим часом (65%), з теперішнім часом (23%), а з майбутнім (12%).

Попри численні дослідження, полісемія все ще залишається складним об'єктом для наукового аналізу. Однією з основних проблем є визначення критеріїв розмежування між різними значеннями слова. Перспективним у латинській мові вважається використання великих корпусів текстів, що дозволить отримати статистичні дані про розподіл і використання різних значень слова.

Ключові слова: полісемія, багатозначне слово, лексико-семантична система, темпоральна лексика, прислівник jam.

Постановка проблеми. У сучасному глобальному світі, де швидкий розвиток технологій, науки, культури призводить до постійної появи нових термінів та понять, де контакт між мовами сприяє запозиченню лексичних одиниць та зміні їхніх значень, необхідним є описувати та інтегрувати нові лексеми в наявну лексико-семантичну систему кожної мови.

Видатний український мовознавець О. Потебня, ідеї якого про лексико-семантичну систему мови мали значний вплив на розвиток сучасної лінгвістики, закликав науковців вивчати семантичні відношення, оскільки поняття внутрішньої форми слова є важливим для розуміння процесів утворення значень і їхньої динаміки. Одним з важливих видів семантичних відношень є полісемія, вивчення якої дозволяє глибше зрозуміти, як функціонує мова, і як вона відбиває зміни в суспільстві та культурі. Вивчення полісемії в латинській мові є надзвичайно актуальним, оскільки її вплив

на сучасні романські мови є неоціненним. Дослідження латинської лексики допомагає глибше розуміти етимологію слів у цих мовах та їх походження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище полісемії (багатозначності) вивчалось протягом століть. Одним з перших, хто звернув увагу на неоднозначність слів і спробував класифікувати різні типи значень був Арістотель. Послідовником став Порфірій, який розвинув арістотелівські ідеї про категорії та предмети. У сучасному мовознавстві вагомий вклад у дослідження багатозначності слова внесли Ф. де Соссюр (вивчення структури лінгвістики, включаючи й полісемію), Р. Якобсон (полісемія як один з основних механізмів мовної творчості), Р. Ленгер (семантика і полісемія), Е. Вільсон (теорія лексичної семантики, в якій важливе місце відводиться полісемії), Дж. Лакофф (роль метафор і метонімії в утворенні полісемії), О. Потебня (полісемія, зокрема, поняття внутрішньої форми слова), О. Співак (дослідження семантики слова і

полісемії), О. Тараненко (когнітивні аспекти полісемії). Сьогодні активно продовжується дослідження багатозначності слова в різних аспектах: від теоретичних засад до практичних застосувань.

Попри значну кількість розвідок, присвячених даній проблемі, недостатньо досліджуваною залишається полісемія у латинській мові, зокрема темпоральної лексики.

Мета цієї статті – з'ясувати багатозначність прислівника JAM, як одного з часто вживаних слів у темпоральній лексиці на основі твору «Сатирикон» Гая Петронія Арбітра, виявити його лексичне значення залежно від вживаного часу у реченнях, а також дослідити поєднання з іншими словами.

Виклад основного матеріалу. Полісемія є мовною універсалією в системі європейських мов. Однак, існують різні думки щодо розуміння явища полісемії та її ролі у мові. Серед них можна виділити два напрямки – заперечення та визнання існування багатозначності слова. Одні дослідники, які заперечують існування полісемії, наполягають на тому, що кожне нове значення є окремим словом, інші вважають, що всі значення полісемантичного слова в синхронії об'єднані єдиним загальним значенням, тим самим вилучаючи полісемію із вивчення про мову. Є ще третій підхід ігнорування явища полісемії, який полягає в неправильному розумінні ролі контексту у виявленні значення. Вважається, що контекст знімає полісемію і сприяє виявленню одного зі значень, наявних у слова. Більшість же лінгвістів, що визнають її існування, зазначають, що багатозначному слову властиві кілька реальних значень уже в мовній системі [4, с. 22-23].

У даній статті ми дотримуємось погляду, що «полісемія створює стрижень усього семантичного аналізу» [13, с.117] і є важливим засобом організації лексичного складу мови. За основу беремо загальне визначення, що «полісемія – це наявність в одного і того самого слова кількох лексичних значень; багатозначність» [1, с. 1034; 5, с.76, 12], а також ширше визначення А. Загнітка: «полісемія – багатозначність слова, наявність різних лексичних значень у тому самому слові, здатність слова позначати різні явища дійсності. Багатозначним слово стає тоді, коли різні його значення постають відомими усім мовцям, набувають закріплення у тлумачних словниках. У мовознавстві – семантичний спосіб поповнення словника через розвиток слів нових значень» [2, с. 73].

Основою полісемії є зв'язаність значень слова: всі його значення спираються на загальне, стрижневе, яке спрямоване на предмети, явища, дії, якості дійсності й відбиває їх суспільне

розуміння. Це значення є семантичною опорою багатозначного слова, всі інші значення прямо або опосередковано пов'язані із ним. Основне (первинне) значення в слові звичайно називають прямим за характером номінації, інші ж – похідними (вторинними), характеризуючи їх за походженням [4, с. 25-26]. Похідні номінації також виконують номінативну функцію в мові, але вони спрямовані не безпосередньо на предмет, а усвідомлюються через прямиє номінативне.

Кожне окреме значення полісемантичного слова називається лексико-семантичним варіантом. Кількість значень слова не є постійною одиницею. У процесі розвитку мови кількість варіантів може збільшуватись, і, навпаки, окремі значення можуть втрачатись.

За характером організації лексико-семантичного варіанту в багатозначному слові відзначають три основних типи полісемії: 1) радіальна (кожне похідне значення походить безпосередньо від основного); 2) ланцюжкова (кожне наступне значення є похідним від найближчого); 3) радіально-ланцюжкова (змішаний тип).

Полісемія притаманна як словам, так і морфемам, вона властива також і конструктивним об'єктам. Багатозначність характеризує переважну більшість слів. «Однакова матеріальна, звукова оболонка «одягає» різний зміст, визнаються явищем багатозначності, полісемії слова» [6, с. 93].

Дуже важливо розрізнити лексичне значення слова у мовленні та його семантичну структуру в мові. Значення у мовленні контекстуальне.

Вищезгаданий доробок науковців дозволив дослідити багатозначність прислівника JAM, який у латинській мові належить до темпоральної лексики, на основі праці Гая Петронія Арбітра «Сатирикон».

За даними етимологічних словників прислівник JAM має значення «зараз, вже». Походить від кореня *iam, яке виникло з *-am. Оскільки значення прислівників на *-am було «наскільки, щодо», то *iam означало «наскільки це мислиться» > «зараз» [10]. Можливо, JAM (зараз iam) є від вказівного займенника is ea id. JAM, здається, є стародавньою формою eam [8]. Чарльтон Т. Льюїс вказує, що слово походить від diam, застарілої форми diem, від основи ja [9].

Для точного розуміння значення JAM було взято словник латинських синонімів. Даний словник подає такий синонімічний ряд: Jam – «вже, навіть зараз, негайно», Jam - jam – «дуже скоро» (позначає більшу швидкість, ніж jam), Jam nunc – «тільки що, в цю хвилину» (говориться про теперішній час), Jam primum – «в першу чергу», Jam tum – «в той час» та Jam inde – «відтоді» [11, с. 293].

Вартим уваги є те, що Чарльтон Т. Льюїс подає дані синоніми як підсилену форму прислівника JAM.

Проаналізовано 139 прикладів вживання JAM. З них було відібрано 101 випадок, де JAM набуває різного лексичного значення залежно від вживаного часу:

1) З майбутнім часом:

(а) «зараз», «негайно», «скоро», позначаючи дію, що наближається безпосередньо зараз. Тобто виражає близьке майбутнє. Також може мати значення «вже», якщо потрібно підкреслити, що дія відбудеться раніше, ніж очікувалося. (9 прикладів)

Iam scies patrem tuum mercedes perdidisse... (Petr. Sat. 58) – «Зараз дізнаєшся, що твій батько витратив гроші на навчання...»

Ecce iam ratem fluctus evertet, ecce iam amplexus amantium iratum dividet mare (Petr. Sat. 114) – «Дивись! Хвиля починає уже перекидати судно. Дивись! Уже скоро гнівне море вирве закоханих з обіймів»

(б) «відразу», «тоді», вказуючи на порядок дій. У сурядних речення, де вжито декілька дієслів у майбутньому часі, досліджуваний прислівник підкреслює, що одна майбутня дія безпосередньо слідує за іншою дією. (3 приклади)

Eamus in forum et pecunias mutuemur: iam scies hoc ferrum fidem habere. (Petr. Sat. 58) – «Підемо на форум і почнемо гроші позичати. Побачиш тоді, що цьому залізу більше повірять»

2) З теперішнім часом:

(а) «вже», «в цей час», «тепер», «зараз», «щойно», «на цей момент», позначаючи дію, що на противагу минулому або майбутньому відбувається у момент мовлення. (21 приклад)

Immo iam nescio quid tacitis cogitationibus deus agit. (Petr. Sat. 126) – «Справді, я на цей момент не знаю, що Бог робить зі своїми мовчазними думками».

(б) «саме зараз», «в цей самий час» у поєднанні із *nunc* (зараз, тепер): *iam nunc*. (2 приклади)

Et haec ideo omnia publico, ut familia mea iam nunc sic me amet tanquam mortuum. (Petr. Sat. 71) – «Усе це повідомляю, щоб мої раби любили мене саме тепер, як мертвого»

3) З минулим часом:

(а) «вже», підкреслюючи завершеність дії в минулому або її швидке настання. Вказує на те, що дія відбулася раніше очікуваного моменту або до іншої дії. (46 прикладів)

З дієсловами доконаного виду: JAM підкреслює, що дія повністю завершена.

...scito iam capitis perisse partem. (Petr. Sat. 109) – «...знай, що частина голови твоєї вже померла»

З дієсловами недоконаного виду: JAM може вказувати на тривалу дію, яка почалася в минулому і триває до певного моменту.

Orbem iam totum victor Romanus habebat... (Petr. Sat. 119) – «Римський завойовник вже володів усім світом...»

(б) «(вже) давно», «дуже давно» у поєднанні з іншими прислівниками *diu* (довго), *dudum* (перед тим), *pridem* (раніше), *olim* (колись), *tum* (тоді). Позначає події, які відбулися в далекому минулому, тобто в часі, що значно віддалений від теперішнього моменту. (8 прикладів)

Et ideo iam dudum nihil super illum posui, ne genesim meam premerem. (Petr. Sat. 39) – «Тому я давно вже нічого на це не кладу, щоб не обтяжувати своєї долі»

...risum iam diu compressum etiam indecenter effudit. (Petr. Sat. 58) – «...вибухнув непристойним сміхом, який давно душив його»

Iam pridem nullo perfundimus ora cruore... (Petr. Sat. 120) – «Давно вже ми не лили кров на губах...»

(в) «вже», «до цього часу», «дотепер» як продовження минулого зі числівниками чи словами, що вказують на час. (3 приклади)

Ignoscite mihi, inquit, amici, multis iam diebus venter mihi non respondit. (Petr. Sat. 47) – «Вибачте мені, каже, друзі, але в мене вже кілька днів негаразди зі шлунком»

(г) «трохи раніше», «щойно», «вже», вказуючи на попередність дії відносно іншої минулої дії. (5 прикладів)

Iam Giton mirabili forma exarmaverat nautas coeperatque etiam sine voce saevientes rogare... (Petr. Sat. 105) – «Уже Гітон дивовижною красою своєю обеззброїв жорстоких моряків і почав без слів благувати їх про милість...»

(д) «вже ні», «більше ні» із запереченням *ne*, *nes*, *non* і використовується для того, щоб підкреслити завершення якоїсь дії або стану. Передає ідею, що після цього нічого подібного більше не буде. (4 приклади)

Nec iam poteram, quod modo conficere libebat. (Petr. Sat. 132) – «І я більше не міг робити те, що він просто хотів»

Висновки. Проаналізувавши вище сказане, можна констатувати, що полісемія, як одне з найскладніших явищ лексикології, залишається предметом дослідження багатьох лінгвістів. Її багатогранність і здатність збагачувати мову роблять її невіддільною частиною мовної системи. Полісемія є природним явищем для будь-якої мови, яка свідчить про її динамічність. Багатозначність виконує важливі комунікативні функції, дозволяючи економити мовні засоби, створювати образність і виразність мовлення.

Прислівник JAM – це яскравий приклад слова, яке демонструє явище полісемії в латинській мові. Попри свою короткість, це слово має кілька значень, які тісно пов'язані між собою, але водночас відрізняються нюансами.

Основні значення прислівника JAM: 1) виражає близьке майбутнє; 2) вказує на дію, що відбувається у момент мовлення; 3) позначає завершення дії в минулому часі; 4) сигналізує про початок дії в минулому, але з акцентом на те, що ця дія триває в теперішньому часі; 5) є вказівником на послідовність дій у часі. Найчастіше JAM

вживається із минулим часом (65%), з теперішнім часом (23%), а з майбутнім (12%).

Незважаючи на численні дослідження, полісемія все ще залишається складним об'єктом для наукового аналізу. Перспективним

у латинській мові вважається використання великих корпусів текстів, що дозволить отримати статистичні дані про розподіл і використання різних значень слова.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. Бусел. В.Т. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття та терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 3. 426 с.
3. Клименко Н. Б. Лексична полісемія в українських східноstepових говірках. *Лінгвістичні студії*. 2021. Вип. 41. С. 266-275. DOI: <https://10.31558/1815-3070.2021.41.27>
4. Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти. Харків: Основа, 2008. 272 с.
5. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; ред. кол.: Білодід І.К. (гол.), Бурячок А.А., Винник В.О. та ін. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. 723 с.
6. Сога Л. В. Полісемія як мовна універсалия в системі європейських мов. *Педагогічні науки*. 2016. Т. 4, № 25. С. 90-103.
7. Таран А.А. Полісемія як ознака динаміки мови. *Мовознавчий вісник*. 2022. Вип. 33. С. 118-124. DOI: <https://10.31651/2226-4388-2022-33-118-124>
8. An Etymological Dictionary of the Latin Language by Francis Edward Jackson Valpy. 1828. URL: https://books.google.com.ua/books?id=m2QSAAAIAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
9. Charlton T. L., Short Ch. A Latin Dictionary. Oxford: Clarendon Press. 1879. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059>
10. Etymological Dictionary Of Latin by Michiel de Vaan. 2008. URL: <https://archive.org/details/de-vaan-michiel-etymological-dictionary-of-latin/page/291/mode/2up>
11. Latin Synonyms: With Their Different Significations: and Examples Taken from the Best Latin Authors by M. J. B. Gardin Dumesnil. London. 1819. 583 p. URL: <https://play.google.com/store/books/details?id=CJ5FAQAAMAAJ&rdid=book-CJ5FAQAAMAAJ&rdot=1>
12. Polysemy. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/polysemy>
13. Ullmann, S. The principles of semantics. Glasgow: Jackson, Son and Co., 1951. 212 p.

Надійшла до редакції 09 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 10 жовтня 2024 р.

References

1. Busel, V. T. (Ed.) (2005). *A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*. Kyiv; Irpin: VTF Perun [in Ukrainian].
2. Zahnitko, A.P. (2012). *Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and Terms*. (Vol. 3). Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
3. Klymenko, N. B. (2021). Lexical polysemy in Ukrainian Eastern Steppe dialects. *Linguistic studies*, 41, 266-275. DOI: <https://10.31558/1815-3070.2021.41.27> [in Ukrainian].
4. Lysychenko, L. A. (2008). *Ambiguity in the lexico-semantic system: structural, semantic, cognitive aspects*. Kharkiv: Osнова [in Ukrainian].
5. Bilodid, I.K., Buriachok, A.A., & Vynnyk, V.O. (1976). *Dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1-11). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Soha L. V. (2016) Polysemy as a linguistic universal in the system of European languages. *Pedagogical Sciences*, 4 (25), 90-103 [in Ukrainian].
7. Taran A.A. (2022). Polysemy as a sign of language dynamics. *Linguistic Bulletin*, 33, 118-124. DOI: <https://10.31651/2226-4388-2022-33-118-124> [in Ukrainian].
8. Valpy, F. E. J. (1828). *An Etymological Dictionary of the Latin Language*. Retrieved from URL: https://books.google.com.ua/books?id=m2QSAAAIAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
9. Charlton, T. L., Short, Ch. (1879). *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press. Retrieved from URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059>
10. Michiel de Vaan. (2008). *Etymological Dictionary Of Latin*. Retrieved from URL: <https://archive.org/details/de-vaan-michiel-etymological-dictionary-of-latin/page/291/mode/2up>
11. Dumesnil, M. J. B. G. (1819). *Latin Synonyms: With Their Different Significations: and Examples Taken from the Best Latin Authors*. London. Retrieved from URL: <https://play.google.com/store/books/details?id=CJ5FAQAAMAAJ&rdid=book-CJ5FAQAAMAAJ&rdot=1>

12. Polysemy. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/polysemy>
13. Ullmann, S. (1951) *The principles of semantics*. Glasgow: Jackson, Son and Co.[in English].

Submitted September 09, 2024.

Accepted October 10, 2024.

Nataliia Panchyshyn, Assistant at the Department of Classical Philology, Ivan Franko National University of Lviv (1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine); e-mail: zjanysja@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-6348-2949>

Polysemy of the Temporal Adverb JAM in Latin

One of the most important types of semantic relations in the lexical and semantic system of languages is polysemy. The study of polysemy in Latin is extremely relevant, as it helps to understand the origin and development of polysemy in European languages that based on it.

The phenomenon of polysemy has attracted and paid the attention of scholars for centuries: from theoretical foundations to practical applications. Despite the considerable number of studies devoted to this problem, polysemy in Latin, in particular temporal vocabulary, remains insufficiently studied.

The purpose of this article is to find out the polysemy of the adverb JAM as one of the most frequently used words in the temporal vocabulary on the basis of the work "Satyricon" by Gaius Petronius Arbiter, to identify its lexical meaning depending on the tense used in the sentences, and to study its combination with other words.

The study showed that JAM is used with all tenses, acquiring different meanings according to the context. With the future tense: *now, immediately, soon*, expressing the near future; *immediately, then*, indicating the order of actions. With the present tense: *already, at this time, now, just, at the moment*, indicating an action that, as opposed to the past or future, is taking place at the moment of speech. With the past tense: *already*, emphasising the completion of an action in the past or its imminent occurrence; *long ago* for remoteness in the past tense; *already, up to now, until now* as a continuation of the past; *a little earlier, just now, already*, indicating the precedence of the action; *no longer* with the negation *ne, nec, non*, emphasising the completion of an action or state.

Most often, JAM is used with the past tense (65%), the present tense (23%), and the future tense (12%).

Despite numerous studies, polysemy still remains a complex subject for scientific analysis. One of the main problems is determining the criteria for distinguishing between different meanings of a word. In Latin, the use of large corpora of texts is considered promising, which will allow us to obtain statistical data on the distribution and use of different word meanings.

Keywords: polysemy, polysemous word, lexical and semantic system, temporal vocabulary, adverb jam.

Д. М. Овсяннико-Куликовський як ортолог: когнітивно-еволюційне висвітлення

Сергій Попов

*доктор філологічних наук,
професор кафедри загального і прикладного мовознавства,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(4, майдан Свободи, Харків, 61022, Україна);
e-mail: s.leon.popov@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3257-6245>*

Статтю присвячено когнітивно-еволюційному висвітленню переконань Д. М. Овсяннико-Куликовського як ортолога, який висловив свої ортологічні переконання й стосовно норм синтаксичного узгодження ад'єктивів з однорідними членами речення – іменниками. Можливість такого узгодження у множині вчений категорично заперечив, незважаючи на те що в узусі таке узгодження навіть у XVIII столітті вже було достатньо поширеним як логічне узгодження ад'єктива у множині з більш ніж одним іменником.

У статті доводиться, що, захищаючи нелогічне узгодження таких ад'єктивів в однині, вчений демонструє поверхнєве сприйняття такого узгодження як необхідного лише з урахуванням одного, найближчого у синтагмі постпозитивного іменника. Розкриваються основні положення когнітивно-еволюційної теорії мови, сутність якої передбачає алгоритм «сприйняття → логічність мислення → логічність мови» та одним з центральних понять якої є поняття поверхнєвості сприйняття як орієнтації на найближчі, найпомітніші ознаки явищ, категоризація за якими частіш за все є хибною.

Звертається увага на те, що аргументи вченого проти можливості розглядуваного узгодження в множині характеризуються невиправданими для наукового стилю емоційністю, ненауковістю та зневагою до протилежних переконань як журналістів його часу, так і відомих лінгвістів – як його попередників, так і сучасників. Підкреслюється, що така позиція Д. М. Овсяннико-Куликовського є аргументом до смаку, тобто одного з двох найслабших аргументів в теорії аргументації, який у лінгвістиці може застосуватись лише для характеристики стилістичних явищ, якими розглядуване узгодження не є.

У статті робиться висновок про те, що, заперечуючи можливість такого узгодження, Д. М. Овсяннико-Куликовський був вельми консервативним ортологом, який, керуючись поверхнєвим сприйняттям, нехтував мовними фактами узусу, журналістів та інших лінгвістів. Оскільки він мав і має своїх послідовників, посібники яких перевидаються досі, можна говорити про існування в російськомовній ортології антимовно-еволюційної консервативної партії, що для російського соціуму в цілому можна визнати цілком природнім.

Ключові слова: Д. М. Овсяннико-Куликовський, синтаксис російської мови, синтаксичне узгодження, ад'єктив, іменник, когнітивно-еволюційна теорія мови, поверхнєве сприйняття, теорія аргументації.

Як добре відомо, наукова діяльність Д. М. Овсяннико-Куликовського була достатньо різноманітною, в тому числі якоюсь мірою й ортологічною, бо у своїх наукових працях він час від часу висловлював свої погляди на норми російської мови. Оскільки Д. М. Овсяннико-Куликовський присвячував багато уваги російському синтаксису, саме тут і спостерігаються його висловлювання, що нас цікавлять: висловлювання щодо російськомовної норми синтаксичного узгодження ад'єктивів з однорідними членами речення – іменниками.

Метою цієї статті є розгляд ортологічного переконання Д. М. Овсяннико-Куликовського щодо вказаної норми з урахуванням відповідності такого переконання російськомовному узусу його часів, наслідків цього переконання для сучасної російськомовної ортології і в руслі когнітивно-еволюційної теорії мови.

Розгляд цього питання необхідно почати з того, що в своїй концепції синтаксису

Д. М. Овсяннико-Куликовський розрізняв узгодження, під яким розумів «граматичне наслідування» (*мой дом, моего дома*) і «відповідність (паралелізм) у числі» (*эти дома, эти дома продаются*). Вчений констатував, що у такій відповідності немає граматичного наслідування, через що він і називав це явище просто відповідністю [5, с. 27-28]. Зрозуміло, що в сучасному синтаксисі те, що Д. М. Овсяннико-Куликовський розрізняв як зазначені узгодження і відповідність, розрізняються як граматичне узгодження та семантичне узгодження, але щодо цього дорікати Дмитру Миколайовичу, який писав це більше ста років тому, можна навряд чи.

Але далі у тому ж керівництві він пише, що ще ясніше така відповідність, тобто, сучасною термінологією, семантичне узгодження, спостерігається «у тих випадках, коли при двох або більше іменниках в однині ми ставимо дієслово у множині: «дивань, одно кресло, стоць и шкафь составляли все убранство комнатъ». Тут дієслово,

власне кажучи, не узгоджується з іменниками, а тільки відповідає формою множини на той факт, що тут не одне, а кілька іменників. Прикметники так “відповідати” не можуть; не можна сказати: «мои старые дивань, комодь, столъ...» (в прикладі вченого ми бачимо не тільки прикметник, а й особовий займенник, через що ми і вважаємо, що він мав на увазі ад’єктиви в цілому). І до цих слів автор дає виноску: «У сучасному друці часто доводиться зустрічати висловлювання на кшталт: „Я давно не видаць моїх брата и сестру”. Це не по-російськи і ріже вуха» [5, с. 28-29].

Сучасний узус російської мови дозволяє переконатися в тому, що семантичне узгодження у числі з однорідними членами речення – іменниками вже не одне століття є цілком нормативним у випадках застосування якісних прикметників і особових займенників (*Там она купила недорогое стол и стул; Вчера я встретил моих брата и сестру*) та – з перемінним успіхом – у випадках застосування відносних прикметників (*английские автомобиль и катер, але русский язык и литература*), тут найбільший супротив логічному узгодженню чинять, ясна річ, найчастотніші варіанти.

Така зміна норм синтаксичного узгодження поступово відбувається разом з когнітивною еволюцією носіїв мов, що дозволяє зрозуміти когнітивно-еволюційна теорія мови [7]. Ця теорія доводить, що якість мови залежить від якості мислення, яка у свою чергу залежить від якості сприйняття. Якість сприйняття може мати три ступеня: синкретичне сприйняття, поверхнєве сприйняття та альтернативне сприйняття.

Синкретичне сприйняття – це невідокремлення себе від оточуючого світу або чогось іншого від того, що його оточує. Найчастіше воно спостерігається у первісних людей та будь-яких малих дітей – згідно з відомою гіпотезою Л. С. Виготського про ідентичність біологічного та когнітивно-мовного розвитку в онтогенезі та філогенезі (з кожним роком ця гіпотеза набуває все більше підтвержень).

Альтернативне сприйняття – це перцептивна норма. Нормальним є щось обирати з усіх наявних альтернатив. Але людство в онтогенезі та філогенезі навчається сприймати ці альтернативи лише поступово.

Перший і третій ступені сприйняття, синкретизм і альтернативність, відомі у психології здавна. Прояви поверхнєвого сприйняття в когнітивній психології описані, але саме поняття поверхнєвого сприйняття як середнього ступеня між ними запроваджується когнітивно-еволюційною теорією мови, і саме поверхнєве сприйняття поступово долається в досліджуваному тут синтаксичному узгодженні. Продемонструємо, що саме під таким сприйняттям розуміється.

Відомі представники когнітивної психології після проведення ними великої кількості експериментів наголошують на тому, що під час сприйняття будь-чого першою завжди сприймається енергія стимулу, яка характеризується більшою силою. В таких випадках важливою є й відстань до стимулу: якщо різні стимули мають однакову силу енергії, першим сприймається стимул просторово ближчий (див., наприклад, [10, с. 100]).

Пересвідчитись у цьому дозволяють відомості про зорове сприйняття у дітей дошкільного віку: його характеризують нестійкість, фрагментарність, побіжність і блукання погляду, завдяки яким сприйняття стає випадковим. Це доводить відомий експеримент, проведений славетним онтопсихологом Жаном Піаже разом із помічницею Ганною Шемінською. Дві однакової форми судини діти 4-5 років наповнюють однаковою кількістю намистин. Коли вміст однієї з цих судин перед очима дітей пересипається до третьої судини, вищої та тоншої за дві однакові попередні, дітей запитують, чи змінилася при цьому пересипанні кількість намистинок. Абсолютно всі діти відповідають, що у новій судині кількість намистин змінилася: на думку одних дітей, намистин поменшало, бо нова судина є тоншою, на думку інших, – намистин побільшало, бо нова судина є вищою [6, с. 183-184].

За первісного сприйняття можна побачити ту ж саму орієнтацію на найближчу, випадкову ознаку, категоризація за якою частіш за все є хибною. Наведемо деякі з прикладів відомого етнографа та психолога Люсьєна Леві-Брюля: на переконання тубільців, незвичний головний убір і сутана місіонера викликали посуху, а прикріплені до пальми портрет британської королеви Вікторії викликав епідемію плевриту; коли тубільці побачили зображення тіні птаха на стіні, яку показав дослідник заради розваги, і потім вдало сходили на полювання, вони щоразу просили дослідника показувати цю тінь напередодні полювання, бо сприйняли її як щасливий знак; тубілець, який сховався на полювання та риболовлю невдало, повертався додому і ламав голову над тим, хто ж зачаклував його лук і сіті, раптом він побачив одноплемінника, який випадково проходив поруч, і миттєво вирішив, що чаклуном є саме цей одноплемінник; якщо у тубільців померла худоба, загинув урожай або у житло влучила блискавка, це може бути тільки одне: наслідки чаклунства поганої людини [13].

Достатньо відомим є експеримент з Рафаелем, колтушським шимпанзе, у якого закріпили певні умовні рефлекси: щоб взяти яблуко, яке лежало за спиртівкою, що горіла, йому потрібно було набрати до кухлю води з крану діжки та залити цією водою вогонь спиртівки. Одного дня Рафаеля посадили на пліт, що був на середині колтушського озера. На цьому ж плоту горіла спиртівка, за якою лежало яблуко, а за ними лежала жердина. Але знайома Рафаелю діжка води з краном була на іншому плоту, що був в кількох метрах

від першого. Щойно Рафаелю надали можливість діяти, він узяв кухоль, перекинув жердину на сусідній пліт, з ризиком впасти у воду перейшов по цій жердині на цей пліт, набрав з крана до кухля води і, з таким же ризиком повернувшись жердиною назад, загасив вогонь і отримав яблуко. Такий ризикований шлях, замість того щоб зачерпнути кухлем води з озера, він обрав тільки тому, що він до нього звик, а іншого шляху не сприйняв. Наступного разу знов за спиртівкою лежало яблуко, але води до баку не налили. Привчений тільки до одного шляху успіху, Рафаель не збагнув зачерпнути кухлем води за бортом і тому залити вогонь спиртівки не спромігся (про подібні випадки безальтернативної поведінки інших шимпанзе та інших мавп – див. [14; 15]).

Таке сприйняття ми називаємо поверхневим. І саме таке, поверхнєве, сприйняття демонструє Д. М. Овсяніко-Куликовський, коли заперечує можливість семантичного узгодження у числі ад'єктивів з однорідними членами речення – іменниками. Він наполягає на тому, що нормальними є сполучення *мой старый дивань, комодь, столъ* і речення *Я давно не видаць моего брата и сестру*, тобто демонструє гідним для узгодження лише найближчий до ад'єктива іменник, а другий або третій тощо іменник, який за логікою теж потребує узгодження, не сприймає.

В наведеній вище невеликій за обсягом виносці є ще дві речі, за які Д. М. Овсяніко-Куликовський вартий суттєвої наукової критики.

По-перше, аргумент «Це не по-російськи і ріже вухом» є і занадто для наукового стилю емоційним, і, особливо словосполучення «ріже вухом», абсолютно ненауковим. З точки зору теорії аргументації, це аргумент до смаку, який в лінгвістиці може застосовуватись лише в одному випадку: під час визначення стилістичних характеристик мовних одиниць, але наведені Д. М. Овсяніко-Куликовським приклади узгодження є стилістично нейтральними.

По-друге, фраза «У сучасному друці часто доводиться зустрічати висловлювання на кшталт» є свідченням того, що випадки логічного узгодження ад'єктивів у множині з однорідними членами речення – іменниками були в той час достатньо розповсюдженими, причому не на вулиці, а в ЗМІ, до яких таким чином Дмитро Миколайович висловлює велику неповагу.

Важливо пам'ятати, що в другій половині минулого століття навіть у російській ортології вже було визнано, що мовні норми лінгвістами не створюються, а фіксуються в узусі: хай би як вони в узусі не склалися, подобаються вони ортологам чи не подобаються, обов'язок лінгвіста – їх не критикувати, а фіксувати. Втім

тут ми маємо зауважити, що теоретично російські лінгвісти це визнають, але на практиці чинять цьому – часто навіть підсвідомий, погано контрольований розумом – супротив. Так, відомий російський соціолінгвіст Л. П. Крисін неодноразово давав інтерв'ю різним зацікавленим в лінгвістичних справах ЗМІ, в яких завжди підкреслював, що ортологи мовні норми мають не створювати, а фіксувати, але іноді, здається неконтрольовано, продукував аргументи на кшталт: «Але якщо всі люди раптом почнуть казати слова *процент, доцент* і *портфель* із наголосом на першому складі, а слова *документ* і *магазин* з наголосом на другому складі, то з цим потрібно ж буде щось робити!..». Це свідчить про те, що потайки він проти змін, які особисто йому не подобаються, й інколи ця таємничість через необережність таких висловлювань стає явною, створюючи у слухачів і читачів когнітивний дисонанс.

Ми не можемо критикувати Д. М. Овсяніко-Куликовського за те, що він не визнавав демократичність мовних норм в ті часи, коли ніхто з мовознавців їх не визнавав, але ми маємо його критикувати за зневагу до мовних фактів узусу та тодішніх ЗМІ. Журналісти – не селяни й не пролетаріат того часу, журналісти в усі часи – достатньо розвинуті мовні особистості.

Можна було б припустити, що за часів Д. М. Овсяніко-Куликовського семантичне узгодження в числі ад'єктивів з однорідними членами речення – іменниками заперечували всі лінгвісти. Але це не так. Навіть не тільки сучасники, а й попередники Дмитра Миколайовича, а саме М. В. Ломоносов, а згодом Ф. І. Буслаєв, В. І. Чернишов і О. О. Шахматов, констатували, що у російській мові ще з XVIII століття у розглядуваних тут сполученнях нерідкою є логічна множина ад'єктиву [4, с. 554; 2, с. 450; 11, с. 591-592; 12, с. 304]. Виявляється, що Дмитро Миколайович знехтував і єдиною думкою чотирьох дуже відомих колег, з якою він навряд чи не був знайомий.

Втім у своєму ортологічному консерватизмі Д. М. Овсяніко-Куликовський залишився не поодиноким. В нього знайшлися такі ж самі, консервативні та такі, що нехтують узусом та міркуваннями, які їм не подобаються просто на їх мовний смак, послідовників. Так, Д. Е. Розенталь, посилаючись саме на досліджуване тут нами емоційне висловлювання Д. М. Овсяніко-Куликовського, рекомендує форму однини ад'єктива в реченнях типу *Мой отец с матерью пришли* і посилається на тургенєвський приклад *Дикий гусь и утка прилетели первыми* [8, с. 220], а згодом вже послідовники Д. Е. Розенталя, а саме І. Б. Голуб, Г. Я. Солганік і Ю. А. Бельчиков, що рекомендацію просто репродукують [3, с. 384-385; 9, с. 202-203; 1, с. 273-274]. Засновник Національного корпусу російської мови В. О. Плуґян постійно говорить про те, що

ортологи мають користуватись цим корпусом, бо в ньому відбито потрібний їм для фіксації норм узус, але марно.

Для того щоб зрозуміти ставлення пересічних росіян, а також, що важливо, журналістів та працівників російських радіо та телебачення до ортології та ортологів, достатньо пригадати святковий вечір в Останкіно 1990 року, присвячений 90-річному ювілею Д. Е. Розенталя. На цьому заході журналісти та інші робітники телебачення заспівали відомому ортологу піддесливці частівки, в яких, зокрема, були такі слова: «Ты подарил *фольгу* нам и отменил *ракурс*» (раніше в цих словах спостерігалися варіанти з іншим наголосом). Як можна переконатися, в російському – далеко не люмпенському –

середовищі досі панує архаїчне переконання, що ортологи саме встановлюють мовні норми, а не фіксують їх в узусі. Інші коментарі тут зайві.

Таким чином, ми можемо дійти наступного висновку. Д. М. Овсяніко-Куликовський був вельми консервативним ортологом, який, керуючись поверхневим сприйняттям, нехтував мовними фактами узусу, журналістів та інших лінгвістів. Оскільки він мав і має своїх послідовників, посібники яких перевидаються досі, можна говорити про мимовільне створення ним в російськомовній ортології антимовноєволюційної, консервативної партії за повної під сучасну пору відсутності ортологів справжніх, еволюційних. Втім для російського соціуму будь-які консервативні, антиєволюційні явища можна визнати цілком природними.

Список використаної літератури

1. Бельчиков Ю. А. Практическая стилистика современного русского языка. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2008. 424 с.
2. Буслав Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва: Госуд. учебно-педагогическое изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. 623 с.
3. Голуб И. Б. Стилистика русского языка. 8-е изд. Москва: Айрис-пресс, 2007. 448 с.
4. Ломоносов М. В. Российская грамматика. *Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений*. Т. 7. Труды по филологии 1739–1758 гг. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952. С. 389-578.
5. Овсянико-Куликовский Д. Н. Руководство к изучению синтаксиса русского языка. Москва: Тип. Сытина, 1907. 237 с.
6. Пиаже Ж. Психология интеллекта. *Пиаже Ж. Избранные психологические труды*. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. Пер. с франц. Москва: Просвещение, 1969. С. 55–231.
7. Попов С. Л. Когнітивно-єволюційна теорія мови: обґрунтування. *Cognition, communication, discourse*. 2023. № 26. С. 123-139.
8. Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. 4-е изд., испр. Москва: Высшая школа, 1977. 316 с.
9. Солганик Г. Я. Практическая стилистика русского языка: учеб. пособие для студ. филол. и жур. фак. высш. учеб. заведений. 4-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2010. 304 с.
10. Солсо Р. Когнитивная психология. Пер. с англ. С. Комаров. 6-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 589 с.
11. Чернышев В. И. Правильность и чистота русской речи. Опыт русской стилистической грамматики. *Чернышев В. И. Избранные труды в 2-х т.* Сост. А. М. Иорданский, В. Г. Костомаров, И. Ф. Протченко. Т. 1. Вступит. статья акад. В. В. Виноградова. Москва: Просвещение, 1970. С. 443-641.
12. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Ленинград: Учпедгиз, 1941. 606 с.
13. Lévy-Bruhl L. Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive. Paris: F. Alcan. 1931. 293 p.
14. Pruett J. D. Evidence of cave use by savanna chimpanzees (*Pan troglodytes verus*) at Fongoli, Senegal: Implications for thermoregulatory behavior. *Primates*. 48(4). 2007. P. 316-319.
15. Read D. W. Working memory: A cognitive limit to non-human primate recursive thinking prior to hominid evolution. *Evolutionary Psychology*. 6. 2008. P. 676-714.

Надійшла до редакції 17 квітня 2024 р.

Прийнята до друку 27 травня 2024 р.

References

1. Belchikov Yu. A. (2008). Practical stylistics of the modern Russian language. M.: AST-PRESS KNIGA. 424 p. [in Russian]
2. Buslaev F. I. (1959). Historical grammar of the Russian language. M.: State. educational and pedagogical publishing house of the Ministry of Education of the RSFSR. 623 p. [in Russian]
3. Golub I. B. (2007). Stylistics of the Russian language. 8th ed. M.: Iris-press. 448 p. [in Russian]
4. Lomonosov M. V. (1952). *Russian grammar. Lomonosov M. V. Complete works*. V. 7. Works on philology 1739-1758. M.-L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. P. 389-578. [in Russian]
5. Ovsyaniko-Kulikovskiy D. N. (1907). A guide to studying the syntax of the Russian language. M.: Ed. Sytina. 237 p. [in Russian]

6. Piaget J. (1969). Psychology of intelligence. *Piaget J. Selected psychological works*. Psychology of intelligence. Genesis of number in a child. Logic and psychology. Transl. from French. M.: Education. P. 55-231. [in Russian]
7. Popov S. L. (2023). Cognitive-evolutionary theory of language: justification. *Cognition, communication, discourse*. No. 26. P. 123-139. [in Ukrainian]
8. Rosenthal D. E. (1977). Practical stylistics of the Russian language. 4th ed., rev. M.: Vyshcha shkola. 316 p. [in Russian]
9. Solganik G. Ya. (2010). Practical stylistics of the Russian language: textbook. aid for students filol. and zhur. fak. higher textbook establishments. 4th ed., erased. M.: Publishing center "Academy". 304 p. [in Russian]
10. Solso R. (2011). Cognitive psychology. Per. from English S. Komarov. 6th ed. St. Petersburg: Peter. 589 p.: ill. (Masters of Psychology). [in Russian]
11. Chernyshev V. I. (1970). Correctness and purity of Russian speech. Experience of Russian stylistic grammar. *Chernyshev V. I. Selected works in 2 volumes*. Comp. A. M. Iordansky, V. G. Kostomarov, I. F. Protchenko. V. 1. Enter. article by acad. V. V. Vinogradova. M.: Education. P. 443-641. [in Russian]
12. Shakhmatov A. A. (1941). Syntax of the Russian language. L.: Uchpedgiz. 606 p.
13. Lévy-Bruhl L. (1931). Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive. Paris: F. Alcan. 293 p. [in French]
14. Pruetz J. D. (2007). Evidence of cave use by savanna chimpanzees (*Pan troglodytes verus*) at Fongoli, Senegal: Implications for thermoregulatory behavior. *Primates*. 48(4). P. 316-319. [in English]
15. Read D. W. (2008). Working memory: A cognitive limit to non-human primate recursive thinking prior to hominid evolution. *Evolutionary Psychology*. 6. P. 676-714. [in English]

Submitted April 17, 2024.

Accepted May 27, 2024.

Sergiy Popov, Doctor of Philology, Professor of the Department of General and Applied Linguistics, V. N. Karazin Kharkiv National University, (4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: s.leon.popov@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3257-6245>

D. M. Ovsianyko-Kulikovskiy as an Orthologist: the Cognitive-evolutionary Coverage

The article is devoted to the cognitive-evolutionary coverage of D. M. Ovsianyko-Kulikovskiy's beliefs as an orthologist who expressed his orthological convictions regarding the norms of syntactic agreement of adjectives with homogeneous noun phrases. The scholar categorically denied the possibility of such agreement in the plural, despite the fact that in the eighteenth century such agreement was already quite common in usage as a logical agreement of the plural adjective with more than one noun.

The article proves that, defending the illogical agreement of such adjectives in the singular, the scientist demonstrates a superficial perception of such agreement as necessary only with regard to one, closest postpositive noun in the syntagm. The main provisions of the cognitive-evolutionary theory of language are revealed, the essence of which involves the algorithm "perception → logic of thinking → logic of language" and one of the central concepts of which is the concept of superficiality of perception as an orientation to the closest, most noticeable features of phenomena, the categorization of which is often erroneous.

Attention is drawn to the fact that the scientist's arguments against the possibility of the considered plural agreement are characterized by emotionality, unscientific nature and disregard for the opposite beliefs of both journalists and famous linguists - both his predecessors and contemporaries - unjustified for the scientific style. It is emphasized that such a position of D. M. Ovsianyko-Kulikovskiy is an argument to taste, i.e. one of the two weakest arguments in the theory of argumentation, which in linguistics can be used only to characterize stylistic phenomena, which the agreement under consideration is not.

The article concludes that, denying the possibility of such agreement, D. M. Ovsianyko-Kulikovskiy was a very conservative orthologist who, guided by superficial perception, neglected the linguistic facts of usage, journalists and other linguists. Since he had and still has his followers, whose books are still being reprinted, we can speak of the existence of an anti-language-evolutionary conservative party in Russian-language orthology, which can be recognized as quite natural for Russian society as a whole.

Key words: D. M. Ovsianyko-Kulikovskiy, syntax of the Russian language, syntactic agreement, adjective, noun, cognitive-evolutionary theory of language, surface perception, theory of argumentation.

Військова лексика як складова ідіостилю Ахілла Татія

Інеса Чакал

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри румунської та класичної філології,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича;
(вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна, 58012);
e-mail: inesa.chakal@gmail.com; https://orcid.org/0000-0001-9373-5986*

У статті зроблено спробу охарактеризувати військову лексику як невід'ємний складник ідіостилю Ахілла Татія, давньогрецького письменника II ст. н.е., автора одного з перших любовних романів, що дійшли до наших днів повністю, – «Левкіппа і Клітофонт».

Метою дослідження була класифікація, систематизація та аналіз особливостей лексики військової сфери, зафіксованої у тексті роману, що потребувало застосування аналітично-описового, структурного, кількісного методів. У структурі лексичної ідіоситими роману Ахілла Татія військова лексика займає особливе місце і охоплює 134 лексеми (706 слововживань).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі вперше здійснено системний аналіз лексики військової справи у творі «Левкіппа і Клітофонт»; військові лексеми-терміни класифіковано за лексико-семантичним критерієм на 10 тематичних груп, серед яких найбільшими виявилися «Військові дії, маневрування, тактика і стратегія», «Військова зброя та її використання», та «Збройний конфлікт»; диференційовано доміанти серед військової лексики (ό ληστής, ή ναῦς, ό στρατηγός, τό ξίφος, ό πόλεμος, τό βέλος, ό σίδηρος, ό βουκόλος, ό στρατιώτης), які вважаємо ключовими словами; простежено стилістично-функціональну роль окремих лексичних одиниць, що належать до аналізованих тематичних груп.

Серед лексем різних тематичних груп виявлено безеквівалентну лексику (τό ζῶμα, ό λοχαγός, ό λόχος, ό όπλίτης, ό παρατάτης, ό πελταστής, ό στρατηγός, ό βουκόλος, ή φάλαγξ), що служить для вираження військових понять, відсутніх в іншій культурі чи мові, та ряди спільнокорених слів (найоб'ємніший - 12 лексичних одиниць), які мають різне лексичне значення й належать до різних частин мови (ό στρατηγός, ό στρατιώτης, στρατιωτικός, ό συστράτηγος, ή στρατεία, τό στρατεύμα, ή στρατιά, τό στρατόπεδον, ό στρατός, συστρατεύομαι, στρατοπεδεύομαι, στρατεύομαι). Назви військових понять, об'єктів, явищ входять у структуру багатьох художніх образів (епітетів, порівнянь, оксиморонів, гіпербол, метафор, перифраз).

Висновки. Мілітарні терміни і лексеми, талановито використані Ахіллом Татієм, сповна виконують свою дефінітивно-номінативну функцію та здійснюють вплив на образну систему твору, таким чином творять неповторний ідіостиль письменника.

Ключові слова: військова лексика, тематична група, безеквівалентна лексика, ідіостиль, давньогрецький роман, Ахілл Татій.

Постановка проблеми. Функціонування термінів певної галузі у творах художньої літератури зумовлюється тим завданням, яке ставить перед собою письменник, його інтелектуальним рівнем, набутим досвідом, естетичними вподобаннями, майстерністю тощо.

Військова термінологія реалізується за допомогою лексичних одиниць, що називають поняття та явища сфери військової справи. Вона виступає елементом ширшого поняття «військова лексика», оскільки не завжди слова, що стосуються військової сфери, можуть відповідати визначенню «термін». Тобто під «військовою лексикою» розуміємо систему лексичних засобів (слова та словосполучення), що позначають різноманітні специфічні військові поняття, і пов'язані з військовою сферою діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Військова термінологіка у художньому творі останнім часом неодноразово ставала предметом дослідження українських мовознавців. Зокрема, Н. Яценко описала її функціонування в історичних романах Ліни Костенко [10], О. Банзерук та Ю. Шакура – в історичній прозі П. Куліша [1], З. Дубинець – в романі Р. Іваничука «Мальви» [3], К. Панасюк – в романі Юрія Щербака «Зброя судного дня» [8].

Тематичне групування лексичних одиниць на позначення військової справи, засвідчених у творах українських письменників та у складі англійських фразеологічних одиниць, розробили у своїх розвідках О. Колган, Г. Артёмова, Н. Тодорова, М. Лапіна, І. Насмінчук [4; 9; 7]. Окремі семантичні групи військової лексики стали предметом наукових розвідок Н. Яценко [11], С. Гриценко [2] та І. Литовченко [6].

Військові реалії є невід'ємним атрибутом культури давньогрецького народу, який увійшов в історію як народ-завойовник. Тому тема війни неодноразово привертала увагу дослідників художніх творів, однак здебільшого з літературознавчої точки зору. Зокрема, вагомою в цьому плані є наукова розвідка вченого південно-африканського університету Квазулу-Наталь Дж. Хілтона, який охарактеризував значення війни та миру у творах Ксенофонта («Кіропедія»), Харитона («Херей та Калліроя»), Ахілла Татія («Левкіппа і Клітофонт»), Лонга («Дафніс і Хлоя»), Геліодора («Ефіопіка») та у фрагменті про Ніна [14]. Як відомо, за винятком «Кіропедії» та «Ефіопіки», ці романи були написані в розпал *pax Romana*¹, коли війни між націями в Римській імперії пішли на спад. Тим не менше, війна та битви є важливими елементами в цих романах, хоча вони відбуваються зазвичай у віддаленому минулому за часів Перської імперії та часто є фрагментами, взятими у істориків. Дж. Хілтон підсумовує, що «у Харитона, Ахілла Татія та Геліодора військові епізоди мають важливу наратологічну функцію» [14, с.57]. Війни в античних любовних романах (на відміну від історичних творів) у будь-якому випадку є лише блідим відображенням правди і включені, щоб представити несподівані повороти долі в розповіді та випробування на витривалість для закоханих.

Питання про особливості функціонування та використання лексики військової справи у давньогрецьких романах, на жаль, є недослідженим.

Тому **метою статті** є класифікація, систематизація та аналіз особливостей військової лексики, вжитої давньогрецьким письменником II ст. н.е. Ахіллом Татієм у романі «Левкіппа і Клітофонт». Мета зумовлює вирішення таких **завдань**: 1) виокремити тематичні групи лексичних одиниць, які стосуються військової справи, у тексті роману; 2) диференціювати доміанти серед військової лексики; 3) простежити стилістично-функціональну роль окремих лексичних одиниць, що належать до аналізованих тематичних груп у творі.

Об'єктом вивчення є текст давньогрецького роману II ст. н.е. Ахілла Татія «Левкіппа і Клітофонт» [12], а **предметом** обрано військову лексику, зафіксовану у романі. Військова терміносистема роману Ахілла Татія охоплює 134 лексеми (з них 82 іменники, 45 дієслів та 7 прикметників), враховуючи їхню функціонування у тексті – 706 слововживань.

Актуальність розвідки полягає у тому, що в ній зібрано й систематизовано малодосліджений

¹«Римський мир» (27 р. до н.е. – 180 р. н.е.) – довгий і відносно мирний період в історії Римської імперії та її колоній.

пласт лексики – давньогрецькі військові лексеми-терміни, вивчено їх системну організацію. У процесі дослідження були використані аналітично-описовий, структурний та метод кількісного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Загалом Ахілл Татій надає своїм читачам реалістичний погляд на війну через розповідь свого оповідача Клітофонта. Сюжет любовного роману «Левкіппа і Клітофонт» обрамлений початком і завершенням війни між Фракією і Візантієм. Розповідь починається, коли візантійський полководець Сострат посилає Пантею, свою дружину, і Левкіппу, свою доньку, з Візантія до Тиру, щоб уникнути небезпеки війни, яка спалахнула між двома містами (1,3,6), і закінчується, коли Клітофонт повертає Левкіппу до Візантія після відновлення миру (8,18,1). Найважливіший військовий інцидент у романі, однак, стосується захоплення героя та героїні у Книзі 3 буколами (οὐ βουκόλοι), тобто розбійниками².

За основу для типології лексичних одиниць на позначення військової справи ми обрали лексико-семантичний критерій. Лексеми класифікуємо за *тематичними групами* (ТГ), оскільки, на відміну від лексико-семантичних груп, до складу ТГ можуть зараховуватися лексеми різних повнозначних частин мови, якщо вони відображають спільну сферу реальної дійсності [5, с.141]. Тематичні групи лексики визначаються насамперед тематикою та основною проблематикою художнього твору, специфікою жанру, а також соціальними, часовими та регіональними чинниками, що впливали на формування ідіостилю письменника.

Дослідивши мову давньогрецького любовного роману Ахілла Татія «Левкіппа і Клітофонт» і застосувавши метод компонентного аналізу, ми виявили іменники, прикметники та дієслова, які належать до 10 тематичних груп військової лексики:

1. «*Збройний конфлікт*» (21 лексема): *ἀνταγωνίζομαι* (битися, воювати), *ἡ μάχη* (боротьба, битва), *μάχιμος* (войовничий), *μάχομαι* (боротися), *ἡ ναυμαχία* (морська битва), *νήφω* (відвойовувати), *ἡ πεζομαχία* (сухопутний чи піший бій), *πολεμέω* (вести війну, воювати; йти війною, нападати), *ὁ πόλεμος* (битва, бій, війна) та ін. Наприклад: ἀμφότερα δὲ καινὰ καὶ παράλογα, ἐν ὕδατι *πεζομαχία*, καὶ ἐν τῇ γῆι *ναύαγια*. (4,14,8) – *водночас дивне і незвичайне [відбувалося]: сухопутна битва на воді та морська битва на землі; Ὡς δὲ εἶδον οἱ λῆσταί προσιοῦσαν ἤδη τὴν ναῦν εἰς *ναυμαχίαν*, ἰστᾶσιν ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ὀπίσω τὸ χεῖρε δεδεμένην τὴν κόρην* (5,7,4) – *Коли розбійники побачили, що до них*

²Проблемі повстання буколів, їх походження, розбійницької діяльності у дельті Нілу присвячені праці таких зарубіжних вчених, як І.Резерфорд [15]; Р.Чоффі [13].

наближається корабель для морського бою, вони вивели на палубу дівчину зі зв'язаними за спиною руками; ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν προσώπων τις λαμβάνει τραύματα, ὡς ἐν πολέμῳ καὶ μάχῃ (8,2,3) – але хтось наносить рани на обличчя, немов під час війни чи бою.

2. «Військові дії, маневрування, тактика і стратегія» (34 лексеми): **ἡ ἄμυνα** (самозахист, самооборона), **ἀμύνω** (відбивати, давати відсіч), **ἀντιτάσσομαι** (чинити організований опір, давати бій), **ἡ βολή** (метання, кидок, удар), **ὁ κελευσμός** (наказ, бойовий клич, команда), **κυκλώω** (оточувати), **περιῦπτεῦω** (оточувати верхи), **τάσσω** (будувати, вибудовувати), **ἡ φυλακή** (охорона, варта, несення охорони), **φυλάττω** (охороняти, захищати) etc. Порівняймо у контекстах: πρὸς μὲν οὖν τοὺς πρώτους ἐπελθόντας καὶ μάλα ἐρρωμένως ἀντετάξαντο (3,20,5) – *отож першим нападаючим вони дуже мужньо дали бій*; κατὰ κέρας ἐκάτερον ἐκτείναντες τὴν φάλαγγα περιῦπτεον αὐτοὺς κύκλῳ (3,13,7) – *з кожного крила, простягаючись по фаланзі, вони [вершники] оточили їх [розбійників] верхи у кільце*; συμμιγῆς δὲ πάντων ἐγένετο βοή· ἐρρόχθει τὸ κῆμα, ἐπάφλαζε τὸ πνεῦμα, ὀλολυγμὸς γυναικῶν, ἀλαλαγμὸς ἀνδρῶν, κελευσμός ναυτῶν (3,2,8) – *все змішалось в один [загальний] крик: ревла хвиля, завивав штурмовий вітер, стогін жінок, крик чоловіків, наказ моряків*.

3. «Військові підрозділи та роди військ» (15 лексем): **τὸ κέρας** (ріг, військ. крило, фланг), **ὁ λόχος** (лох, загін (різної чисельності), **ὄχυρός** (укріплений), **ἡ στρατεία** (військовий похід; рл. військова служба), **ὁ στρατός** (збройні сили), **ἡ τάξις** (бойові позиції, бойовий порядок), **ἡ φάλαγξ** (фаланга, бойовий порядок важкоозброєної піхоти), **ἡ φρουρά** (охорона, сторожа, гарнізон) та ін. Наприклад: μετὰ τὸν πόλεμον τῆς στρατείας ἀπήλλακτο (4,18,2) – *після закінчення його [Херея] було звільнено від військової служби*; κατέλιπον δὲ αὐτὴν ἔνθα ἦν ὁ τῶν ληστῶν λόχος λαυθάνων (7,11,7) – *[служниці] залишили її якраз біля загону, де були заховані розбійники*.

4. «Військове спорядження» (5 лексем) – **τὸ ζῶμα** (зона, бойовий захисний фартух зі шкіри або повсті), **ἡ कुνή** (шолом шкіряний або металевий), **ὁ πῦλος** (шолом), **ἡ στολή** (озброєння, спорядження), **τὸ ὕφασμα** (тканина, збруя): **πῦλος** δὲ αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν καλύπτει (3,7,7) – *його шолом покриває голову*.

5. «Військова зброя та її використання» (24 лексеми): **ἡ ἀσπίς** (щит), **τὸ βέλος** (металевий снаряд (спис, дротик, стріла, кам'яна брила тощо), **τὸ δόρυ** (спис), **τὸ ξίφος** (меч), **ὄπλιζω** (озброювати, оснащувати), **τὸ ὄπλον** (зброя), **τὸ τόξον** (лук, стріла) etc. Порівняймо: οἱ μὲν ποδῆρεις ἔχοντες τὰς ἀσπίδας, οἱ δὲ πελτασταὶ (3,13,2) – *одні мали довгі щити, а інші були пельтасти* (тобто «озброєні легким щитом»),

«легкоозброєні піхотинці»); **ὄπλισται** δὲ Ἡρακλῆς **τόξῳ** καὶ **δόρατι** (3,8,1) – *Геракл озброєний луком та списом*.

6. «Назви осіб, пов'язані з військовою справою (загальні назви воїнів, назви військових чинів)» (19 лексем): **ὁ ἥρω**с (герой), **ὁ ἱππεύς** (кінний боець, що б'ється верхом або з бойової колісниці), **ὁ στρατηγός** (головнокомандувач, стратег), **ὁ στρατιώτης** (воїн, солдат), **ὁ τοξότης** (лучник, стрілець), **ὁ φρουρός** (вартовий, страж) та ін. Наприклад: Σώστρατος τοῦ πολέμου γάρ, ὡς ἔφην, **στρατηγός** ἦν (2,14,2) – *Сострат, як я сказав, був стратегом на війні*; ἐν τούτῳ δὲ καὶ **ἱππεῖς** πλείους προσέρρεον (3,13,7) – *в цей час в атаку кинулася більшість вершників*.

7. «Назви представників супротивної сторони, дії і поняття пов'язані з ними» (8 лексем): **ὁ βουκόλος** (букол, розбійник у Дельті Нілу), **ληστεύω** (бути пограбованим), **ὁ ληστής** (розбійник, пірат), **ὁ πολέμιος** (ворог, супротивник) etc. Як-от у контекстах: ἐκέλευσε γάρ εὐθὺς πάντας ἐν τοῖς ὅπλοις γενέσθαι ὡς ἐπὶ τοὺς βουκόλους (4,11,2) – *[Хармід] наказав усім озброїтися, щоб [їмти війною] на розбійників*; Ἦσαν δὲ τῶν πρᾶττομένων σκοποὶ πόρρωθεν, οὓς οἱ βουκόλοι προκαθίσαντες ἐκέλευον, εἰ διαβαίνοντας ἴδοιεν τοὺς πολέμιους (4,14,1) – *вдалині були поставлені розвідники, яким розбійники, розмістивши, наказали стежити за наближенням супротивника*.

8. «Полон і поранення, як наслідок військових дії» (5 лексем) – **ὁ αἰχμάλωτος** (полонений), **ἀλήστευτος** (не захоплений розбійниками), **ζωγρέω** (захоплювати в полон), **τὸ βλήμα**, **ἡ σφαγή** (рана, поранення): ἡμεῖς δὲ ὅσοι τῶν **αἰχμαλώτων** ἦμεν, ... ἄμα συνελθόντες διακόπτομέν τε αὐτῶν τὴν φάλαγγα καὶ ἐπὶ τοὺς ἐναντίους ἐκτρέχομεν (3,13,5) – *ми ж, як одні з полонених, ... разом прорвали їхню стрію і перебігли до супротивників*.

9. «Атрибути військової влади» (2 лексеми) – **τὸ λάφυρον** (здобич), **ἡ σάλπιγξ** (військ. труба, ріжок), як наприклад: ἀλαλαγμὸς ἀκούεται πολὺς καὶ **σάλπιγγος** ἤχος (3,13,1) – *почувся сильний шум і звук військової труби*.

10. «Військово-транспортна техніка» (1 лексема) – **ἡ ναῦς** (корабель, судно): ἐστρατεύετο δὲ μισθῷ κατὰ τῶν βουκόλων τὴν ἐν ταῖς ναυσὶ στρατείαν (4,18,2) – *[Хереї] служив найманцем на кораблях в поході проти розбійників*.

Така тематична класифікація свідчить про специфічну системну організацію лексики військової справи, характерну саме для ідіостилю Ахілла Татія.

Найпоширенішою, як бачимо, виявилася тематична група «Військові дії, маневрування, тактика і стратегія», до якої належать 34 лексеми (з них 24 дієслова і 10 іменників), а найменш поширеними є групи «Атрибути військової влади» (2 лексеми) та «Військово-транспортна техніка» (1 лексема).

Тематична група «Збройний конфлікт» включає 21 лексему, серед яких фіксуємо синонімічний ряд

з 8 іменників на позначення поняття «війна, битва, бій»: *ο κудоιμός, η μάχη, η ναυμαχία, τὸ πάλαισμα, η πάλη, η πεζομαχία, ο πόλεμος, η συμβολή*, та з 10 дієслів із семантикою «воювати, боротися»: *ἀνταγωνίζομαι, διαπαλαίω, μάχομαι, νήφω, παλαίω, πολεμέω, σκιαμαχέω, στρατεύομαι, συμμαχέω, συναγωνίζομαι*.

Тематичні групи «Військова зброя та її використання», «Назви осіб, пов'язані з військовою справою (загальні назви воїнів, назви військових чинів)» та «Військове спорядження», до яких уналежнюємо відповідно 24, 19 та 5 лексем, відтворюють справжній історичний колорит Стародавньої войовничої Греції. Переважна їх більшість перейшла до архаїзмів.

В аналізованому творі серед військової лексики домінантами виступають *ο ληστής* (розбійник) – 69 слововживань, *η ναῦς* (корабель) – 62 слововживання, *ο στρατηγός* (стратег) – 33 слововживання, *τὸ ξίφος* (меч) – 25 слововживань, *ο πόλεμος* (війна) – 22 слововживання, *τὸ βέλος* (метальний снаряд) – 21 слововживання, *ο σίδηρος* (залізна зброя) – 18 слововживань, *ο βουκόλος* (букол, розбійник) – 13 слововживань та *ο στρατιώτης* (воїн, солдат) – 12 слововживань.

Серед лексем різних тематичних груп фіксуємо *безеквівалентну лексику* – слова, що служать для вираження військових понять, відсутніх в іншій культурі чи мові, слова, що відносяться до культурних елементів, специфічних для культури Греції і не характерних культурі інших народів: *τὸ ζῶμα* (зома – бойовий захисний фартух зі шкіри або повсті, з металевим набором; він одягався під броню і спускався до колін), *ο λοχαγός* (лохаг – командир лоха, капітан будь-якої армії), *ο λόχος* (лох – загін різної чисельності), *ο ὀπλίτης* (гопліт – важкоозброєний воїн, в озброєння якого входили *δόρυ* (спис), *ξίφος* (меч), *ἀσπίς* (довгий щит), *κράνος* (шолом), *θώραξ* (броня), *κνημίδες* (поножи)), *ο παραστάτης* (парастат – сусід за строем, тобто хоревт, що стоїть поряд з корифеєм), *ο πελταστής* (пельтаст – легкоозброєний піхотинець, що мав легкий щит), *ο στρατηγός* (стратег – головнокомандувач, полководець; командувач сухопутними силами; у воєнний час одні з них командували збройними силами, а інші продовжували виконувати свої обов'язки в Афінах), *ο βουκόλος* (букол – розбійник у Дельті Нілу), *η φάλαγξ* (фаланга – бойовий порядок важкоозброєної піхоти, піший лад, стрій).

З-поміж військової термінології, зафіксованої у тексті роману «Левкіппа і Клітофонт» фіксуємо спільнокореневі слова, які мають різне лексичне значення й належать до різних частин мови. Найоб'ємніші ряди складаються з: 12 лексичних одиниць –

ο στρατηγός (стратег), *ο στρατιώτης* (воїн), *στρατιωτικός* (військовий), *ο συστράτηγος* (помічник командувача), *η στρατεία* (військовий похід), *τὸ στράτευμα* (армія), *η στρατιά* (військо), *τὸ στρατόπεδον* (військовий табір), *ο στρατός* (збройні сили), *συστρατεύομαι* (супроводжувати особу у військовій експедиції), *στρατοπεδεύομαι* (розташовуватися табором), *στρατεύομαι* (робити військовий похід, йти війною); 10 лексичних одиниць – *ο σύμμαχος* (союзник), *η μάχηρα* (короткий меч або кинджал), *η συμμαχία* (союзне військо), *σκιαμαχέω* (боротися з тінню), *συμμαχέω* (спільно боротися), *η μάχη* (боротьба, битва), *μάχιμος* (войовничий), *μάχομαι* (боротися), *η ναυμαχία* (морська битва), *η πεζομαχία* (сухопутний чи піший бій); 7 лексичних одиниць – *ο λήσταρχος* (лідер розбійників), *η ληστεία* (піратство), *ληστεύω* (бути пограбованим), *τὸ ληστήριον* (згряя розбійників), *ο ληστής* (розбійник, пірат), *ληστρικός* (піратський), *ἀλήστευτος* (не захоплений розбійниками).

Як показало дослідження, назви військових понять, об'єктів, явищ входять у структуру багатьох художніх образів. Мілітарні терміни і номени фігурують у складі: 1) *epitētis*: *λησταὶ Αἰγύπτιοι* (3,10,2) – *египетські розбійники*; *ληστής Ἑλλήν* (3,10,2) – *еллінський розбійник*; *φάλαγξ στρατιωτική* (3,13,3) – *військовий загін*; *η μάχη στερρά* (3,13,5) – *нещадна битва*; 2) *порівнянь*: *ο πῖλος δὲ ὑπηνίττετο τὴν Ἄϊδος κυνέην* (3,7,7) – *шолом мимохідь нагадував шкіряний шолом Аїда*; *καὶ ἔστι μὲν ἡ Διαβολὴ μαχαίρας ὄξυτέρα...* (6,10,5) – *наклеп гостріший, ніж меч*; 3) *оксиморонів*: *τί δὲ δεῖλός εἰ στρατιώτης ἀνδρείου θεοῦ;* (2,5,1) – *невже ти є боязкий воїн відважного бога?*; 4) *гіпербол*: *ὄργανον γὰρ ὅλος εἰμι πολέμου* (2,22,3) – *[комар:] я весь є знярядом для війни*; *κατεῖχον δὲ τότε λησταὶ πᾶσαν τὴν ἐκεῖ χώραν* (3,5,5) – *тоді розбійники захопили там [на узбережжі Єгипту] всю місцевість*; 5) *метафор*: *τοῦτο μὲν γὰρ ἀφαίρησεσθέ μου τὸ ξίφος, τὸ δὲ τῆς ἐμῆς λύπης ξίφος ἔνδον καταπέπηγε καὶ τέμνει κατ' ὀλίγον* (3,17,4) – *ви можете відібрати в мене ось цей меч, але занадто глибоко встромився в мене меч моєї скорботи, він потроху мене знищить*; *λόγος ... καὶ ἔοικεν ἐπὶ σκοπῶ τὸξον βάλλειν καὶ ἐπιτυγχανεῖν καὶ ἐπὶ τὴν ψυχὴν πέμπειν τὰ βλήματα καὶ ποικίλα τοξεύματα* (2,29) – *слово..., немов стріла, пущена з лука, потрапляючи в ціль, встромляється в душу і завдає численні рани і поранення*; 6) *перифраз*: *κὰν Σειρήνων τις γένηται πιθανώτερος, ο ἀνδροφόνος οὐκ ἀκούει.* (3,10,3) – *навіть якби заспівав хтось солодший за Сирен, ї тоді людинозубці б не почули* (йдеться про піратів); *παραστησαμένη δὲ τὸν υἱὸν τὸν τοξότην ἡ Ἀφροδίτη* (8,12,4) – *Афродіта закликала на допомогу свого сина-стріляча* (мова йде про Ерота).

Властивість військової лексики втрачати термінологічний характер у художньому мовленні розширює її лексичні можливості. Домінанта *ο πόλεμος* (війна) використана Ахіллом Татієм

у прямому (тобто, як ворожа агресія) і переносному значенні (у розумінні любовної, почуттєвої суперечки). Замість того, щоб зосереджуватись виключно та повністю на матеріально-технічному забезпеченні та стратегії військових боїв, спостерігаємо як письменник у романі ці два значення війни переплітає, метафорично забарвлюючи оповідь, наприклад у контексті: «ἐν πολέμῳ δὲ τίς ἐπιθυμίαν ἀναβάλλεται; στρατιώτης δὲ ἐν χερσίν ἔχων μάχην οἶδεν εἰ ζήσεται; τοσαῦτα τῶν θανάτων εἰσὶν ὁδοί. αἰτησαί μοι παρὰ τῆς Τύχης τὴν ἀσφάλειαν, καὶ μενῶ. ἐπὶ πόλεμον νῦν ἐξελεύσομαι βουκόλων· ἔνδον μου τῆς ψυχῆς ἄλλος πόλεμος κάθηται. στρατιώτης με πορθεῖ τόξον ἔχων, βέλος ἔχων. νενίκημαι, πεπλήρωμαι βελῶν· κάλεσον, ἄνθρωπε, ταχὺ τὸν ἰόμενον· ἐπέγει τοῦ τραῦμα. ἄψω πῦρ ἐπὶ τοὺς πολεμίους· ἄλλας δᾶδας ὁ Ἴερος ἀνήψε κατ' ἔμοῦ· τοῦτο πρῶτον, Μενέλαε, σβέσον τὸ πῦρ. καλὸν τὸ οἰώνισμα πρὸ πολέμου συμβολῆς ἐρωτικῆς συμπλοκῆς. Αφροδίτη με πρὸς Ἄρεα ἀποστείλατο» (4,7,3–5) – «Хто відкладає свої бажання на війні? Чи знає солдат, у якого бій на руках, чи залишиться він живим? До смерті так багато доріг. Нехай Доля гарантує мені безпеку, а я буду чекати. Я зараз збираюся йти на війну з буколами (розбійниками); але в моїй душі інша війна сидить. Воїн, озброєний луками та стрілами, знищує мене. Я переможений! Я повний стріл! Швидше викликай лікаря, чоловіче! Рана жене мене! Я буду нести вогонь на ворогів, але Ерот запалив в мені інший факел. Тому спришу, Менелай, погаси цей вогонь! Любовні обійми були б чудовою прикметою перед сутичкою на війні. Нехай Афродіта пошле мене проти Ареса».

Ахілл Татій намагається передати читачеві дещо цинічний погляд на почуття закоханого солдата перед від'їздом на війну. Його оповідач, Клітофонт, розповідає у вищезазначеному

уривку, як полководець Хармід, який закохався в Левкіппу під час його походу проти буколів, попросив єгиптянина Менелая у такий спосіб передати їй свої почуття. Загартований у боях полководець прагне спокусити військовополонену Левкіппу. Він використовує аргумент, що війна робить життя непевним (εἰ ζήσεται; – чи залишиться він живим?).

Топос про те, що кохання є різновидом війни, також спостерігаємо у промові Клітофонта, оповідача Ахілла Татія, який так описує свій напад на Левкіппу: ἐπιτηρήσας οὖν ὅτε τὸ πολὺ τῆς αὐγῆς ἐμαραίνετο, πρόσειμι θρασύτερος γενόμενος πρὸς αὐτὴν ἐκ τῆς πρώτης προσβολῆς, ὥσπερ στρατιώτης ἤδη νενικηκῶς καὶ τοῦ πολέμου καταπεφρονηκῶς· πολλὰ γὰρ ἦν τὰ τότε ὀπλίζοντά με θαρρεῖν· οἶνος, ἔρωσ, ἐλπίς, ἐρημία (2,10,3) – *Тож я дочекався, поки світло сонця почне слабшати, а потім я вирушив до неї, ставши сміливішим у результаті моєї першої атаки, як солдат, який уже здобув перемогу і не має нічого, крім зневаги до війни: бо там було багато речей, які озброювали мою впевненість, – вино, кохання, надія, самотність.*

Висновки. Аналіз тексту роману Ахілла Татія «Левкіппа і Клітофонт» засвідчив досить широке застосування письменником військової лексики (134 номени фігурують 706 разів). Інтерес автора до військових подій і, як наслідок, його зацікавленість мілітарною лексикою класифіковано на 10 тематичних груп, які налічують різну кількість лексем і відрізняються частотою вживання. Давньогрецький письменник майстерно використовує військові термінолексеми, які фігурують у тексті в основній дефінітивно-номінативній функції, а також слугують окрасою і збагачують образну систему любовного роману. Перспективу дослідження вбачаємо у типологізації військових термінолексем у інших давньогрецьких романах I–III ст. та порівняльній характеристиці їх функціонування у різних авторів.

Список використаної літератури

1. Банзерук О.В., Шакура Ю.О. Військова лексика в історичній прозі П. Куліша. *Література та культура Полісся*: зб. наук. пр. : Спадщина П. Куліша і її роль у розвитку української мови, літератури та культури. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2010. Вип. 59. С. 15–20.
2. Гриценко С. П. Тенденції розвитку лексико-семантичної групи «Назви зброї, та її частин» (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.). *Зб. наук. праць Донецького ун-ту Studia Linguistica*. 2012. Вип. 6. С. 345–367.
3. Дубинець З. О. Військова лексика в романі Р. Іванчука «Мальви». *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна*. Серія: Філологія. 2015. Вип. 73. С. 169–172.
4. Колган О. В., Артёмова Г. О. Тематична організація термінологічної лексики військової справи (на прикладі кіноповісті О. Довженка «Повість полум'яних літ»). *Термінологічний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 253–259.
5. Лисиченко І. Лексико-семантична система української мови. Харків: Харківський нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди 2006. 150 с.
6. Литовченко І. Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд): монографія. Кривий Ріг, 2016. 206 с.
7. Насмінчук І. А. Військова лексика як складова мовотворчості Марії Матіос. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика. Том 34 (73). № 5. 2023. С.12–17.
8. Панасюк К. Військова термінологія в романі Юрія Щербака «Зброя судного дня». *Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2018. № 890. С. 66–69.
9. Тодорова Н.Ю., Лапіна М.О. Семантичні характеристики військової лексики у складі англійських фразеологічних одиниць. *Науковий вісник Міжнар. гуманітарного ун-ту*. Сер.: Філологія. 2022. № 54. С.111–114.

10. Яценко Н. О. Військова лексика в історичних романах Ліни Костенко. *Дивослово*. 2000. № 3. С. 30–32.
11. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ: ВД Дмитра Бурого, 2009. 180 с.
12. Achilles Tatius / With an English translation by S. Gaselee, M. A. Fellow and Librarian of Magdalene College. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1984. 461 p.
13. Cioffi R. Chapter 3. The Lives of Others: The Boukoloi, the Nile Delta, and the Frontiers of Knowledge in Achilles Tatius. *Egypt, Ethiopia, and the Greek Novel: Between Representation and Resistance*. Oxford University Press, 2024. P.91–124. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192870537.003.0004>
14. Hilton J. War and Peace in the Ancient Greek Novel. *Acta Classica*. XLVIII. 2005. P. 57–85.
15. Rutherford I. The genealogy of the Boukoloi: how Greek literature appropriated an Egyptian narrative motif. *The Journal of Hellenic Studies*. 2000. Vol. 120. P.106–121. <https://doi.org/10.1017/S0075426900019522>

Надійшла до редакції 15 вересня 2024 р.
Прийнята до друку 15 жовтня 2024 р.

References

1. Banzeruk, O.V., Shakura, Yu.O. Military vocabulary in P. Kulish's historical prose. *Literature and Culture of Polissya*. Vol. 59. Nizhyn: Mykola Gogol NSU, 2010. 15–20. [in Ukrainian].
2. Grytsenko, S. P. (2012). Trends in the development of the lexical-semantic group “Names of weapons and their parts” (based on the material of Ukrainian written monuments of the 16th-17th centuries). *Collection of scientific works of Donetsk University. Studia Linguistica*. Vol. 6. 345–367. [in Ukrainian].
3. Dubynets, Z.O. (2015). Military lexics in the novel „Malwy” by R. Ivanychuk. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series “Philology”*. Vol. 73. 169–172. [in Ukrainian].
4. Colhan, O.V., Artemova H.O. (2017). Thematic organization of military terminology (the film “The tale of ardent years” by O. Dovzenko). *Terminolohichniy visnyk*. Vol. 4. 253–259. [in Ukrainian].
5. Lysychenko, I. (2006). The lexical-semantic system of the Ukrainian language. Kharkiv: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. 150 s. [in Ukrainian].
6. Lytovchenko, I. (2016). Dynamic processes in the military vocabulary of the Ukrainian language (names of weapons, ammunition, structures). *Kryvyi Rih*. 206 s. [in Ukrainian].
7. Nasminchuk, I. A. (2023). The military vocabulary as a component Maria Matios’s language creation. *Scientific notes of V. I. Vernadsky Taurida National University, Series: “Philology. Journalism”*. Tom 34 (73). № 5. 12–17. [in Ukrainian].
8. Panasiuk, K. (2018). Military terminology in the novel by Yuriy Shcherbak “Weapons of doomsday”. *Herald of L'viv Polytechnic National University. Series "Problems of Ukrainian Terminology"*. № 890. 66–69. [in Ukrainian].
9. Todorova, N.Yu., Lapina, M.O. (2022). Semantic characteristics of military vocabulary as part of English phraseological units. *International Humanitarian University Herald. Series: “Philology”*. № 54. 111–114. [in Ukrainian].
10. Yatsenko, N. O. (2000). Military vocabulary in Lina Kostenko's historical novels. *Dyvoslovo*. № 3. 30–32. [in Ukrainian].
11. Yatsenko, N. O. (2009). Formation of names of military clothing in the Ukrainian language. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. 180 s. [in Ukrainian].
12. Achilles Tatius / With an English translation by S. Gaselee, M. A. Fellow and Librarian of Magdalene College (1984). Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press; London : William Heinemann LTD, 461 p. [in English].
13. Cioffi, R. (2024). Chapter 3. The Lives of Others: The Boukoloi, the Nile Delta, and the Frontiers of Knowledge in Achilles Tatius. *Egypt, Ethiopia, and the Greek Novel: Between Representation and Resistance*. Oxford University Press. 91–124. [in English]. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192870537.003.0004>
14. Hilton, J. (2005). War and Peace in the Ancient Greek Novel. *Acta Classica*. XLVIII. 57–85. [in English].
15. Rutherford, I. (2000). The genealogy of the Boukoloi: how Greek literature appropriated an Egyptian narrative motif. *The Journal of Hellenic Studies*. Vol. 120. 106–121. [in English]. <https://doi.org/10.1017/S0075426900019522>

Submitted September 15, 2024.
Accepted October 15, 2024.

Inesa Chakal, PhD in Philology, Senior Lecturer at the Department of Romanian and Classical Philology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (2 Kotsjubynskogo street, Chernivtsi, 58012, Ukraine); e-mail: inesa.chakal@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9373-5986>

The Military Vocabulary as a Component of Achilles Tatius's Idiosstyle

The article attempts to characterize military vocabulary as an integral component of Achilles Tatius's idiosstyle, of an ancient Greek writer of the 2nd century AD, the author of one of the first love novels that have survived to our days in full – "Leucippe and Clitophon".

The purpose of the research was the classification, systematization and analysis of features of the vocabulary of the military sphere detected in the text of the novel, which required the use of analytical-descriptive, structural, quantitative methods. In the structure of the lexical idiosystem of Achilles Tatius's novel the military vocabulary occupies a special place and includes 134 lexemes (706 word usages).

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that, for the first time, a systematic analysis of the vocabulary of military affairs in the work "Leucippe and Clitophon" was carried out in the article; military lexemes-terms were classified according to the lexical-semantic criterion into 10 thematic groups, among which the largest were "Military actions, maneuvering, tactics and strategy", "Military weapons and their use", and "Armed conflict"; the dominant ones among the military vocabulary (ὁ ληστής, ἡ ναῦς, ὁ στρατηγός, τὸ ξίφος, ὁ πόλεμος, τὸ βέλος, ὁ σῆδρος, ὁ βουκόλος, ὁ στρατιώτης) are differentiated, which are considered as key words; the stylistic and functional role of individual lexical units belonging to the analyzed thematic groups is traced.

Among the lexemes of different thematic groups, non-equivalent vocabulary was found (τὸ ζῶμα, ὁ λοχαγός, ὁ λόχος, ὁ ὀλίτης, ὁ παραστάτης, ὁ πελταστής, ὁ στρατηγός, ὁ βουκόλος, ἡ φάλαγξ), which serves to express military concepts absent in another culture or language, and a series of co-rooted words (the largest – 12 lexical units), which have different lexical meanings and belong to different parts of speech (ὁ στρατηγός, ὁ στρατιώτης, στρατικός, ὁ συστράτηγος, ἡ στρατεία, τὸ στράτευμα, ἡ στρατιά, τὸ στρατεπον, ὁ στρατος, συστρατεύομαι, στρατοπεδεύομαι, στρατεύομαι). The names of military concepts, objects, phenomena are included in the structure of many artistic figures (epithets, similes, oxymorons, hyperboles, metaphors, paraphrases).

Conclusions. Military terms and lexemes, skillfully used by Achilles Tatius, fully fulfill their definite-nominative function and influence the figurative system of the work, thus creating the unique writer's idiosstyle.

Key words: military vocabulary, thematic group, non-equivalent vocabulary, idiosstyle, ancient Greek novel, Achilles Tatius.

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-15
УДК 811.124'367.625'366.533

Мікрополе дієслівної множинності у латинській мові

Богдан Чернюх

доктор філологічних наук,
професор кафедри класичної філології,
Львівський національний університет імені Івана Франка;
(вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна);
e-mail: cherboh@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-0927-0512>

Об'єктом розгляду у представленій розвідці є одна зі складових функціонально-семантичного поля аспектуальності – мікрополе дієслівної множинності.

Попри те, що дієслівна множинність є предметом численних досліджень, вона не аналізувалась на матеріалі латинської мови, що й зумовлює актуальність дослідження.

Здійснений аналіз дозволив виокремити у рамках мікрополя дієслівної множинності семантичні зони ітеративності, мультиплікативності та дистрибутивності. Характерними ознаками ітеративності з її підвидами рефактивністю, раритивністю та ексагеративністю, є наявність певної кількості однотипних актів, відокремлених між собою часовим інтервалом, тотожність актантів та ситуацій. Рефактивність вказує на однократне повторення ситуації, реалізуючись на словотвірному рівні за допомогою префікса *re* або однократним вживанням прислівників *rursum*, *iterum*. Раритивність та ексагеративність є скалярними величинами, позначаючи ситуації, частотність реалізації яких є нижчою чи вищою від очікуваних. Мультиплікативність передбачає повторення однотипної ситуації з однаковим набором актантів у одному часовому проміжку без інтервалів між її «квантами» внаслідок чого ситуація представлена як безперервна у межах часового проміжку. Різновидом мультиплікативності є габітуальність для вираження звичних ситуацій, що розглядаються як характерна ознака суб'єкта. Як підвид габітуальності виокремлюється узитативність для характеристики звичних ситуацій, що існують за певних умов. Дистрибутивність передбачає виконання дії одним із множини актантів і, залежно від сфери поширення ситуації, членується на суб'єктну, об'єктну, локальну, диверсативну та цислокативну.

Існування певних семантичних відмінностей між ітеративністю, мультиплікативністю та дистрибутивністю дає підстави розглядати їх як субполя, об'єднані у межах мікрополя дієслівної множинності ознакою квантитативності. Для всіх них властивий тотожний набір засобів вираження серед яких домінують лексичні. Надзвичайно вагома роль у формуванні дієслівної множинності належить контексту, який є вирішальним при відсутності формальних засобів вираження.

Ключові слова: латинська мова, аспектуальність, функціонально-семантичне поле, дієслівна множинність, ітеративність, мультиплікативність, дистрибутивність.

Функціонально-семантичне поле (ФСП) аспектуальності в латинській мові об'єднує низку мікрополів, які, стосуючись якісної і кількісної ознак, репрезентують різні сторони перебігу ситуації. Кількісна складова ФСП аспектуальності, а саме – мікрополе дієслівної множинності, яке представляє кількісний вимір аспектуальності у структурі однойменного функціонально-семантичного поля, є об'єктом нашого розгляду.

Проблема дієслівної множинності заторкується як у класичних працях з аспектології [5; 7; 8], так і у часткових дослідженнях, які зосереджуються на певних її виявах [2; 3; 4; 13] у тому числі також у типологічній перспективі [9; 14]. Однак ці і подібні дослідження оперують майже виключно даними сучасних мов (як приємний виняток серед найновіших публікацій можна згадати нечисленні статті, напр., [1; 17], у яких окремі

аспекти дієслівної множинності розглядаються на матеріалі давньогрецької мови). Якщо звернутись до ґрунтовних досліджень з латинської граматики, то дієслівна множинність, а саме, один із її різновидів – габітуальність згадується у них мимохідь лише у зв'язку із семантикою дієслівних часів, як правило, презенса та імперфекта, напр., [13, с. 305, 316; 14, с. 114, 122; 16, с. 416].

Мікрополе дієслівної множинності – складне утворення протилежні кінці якого представлені одиничними та панхронними ситуаціями між якими існує чимало проміжних етапів. Дослідники здебільшого виділяють три її типи – ітеративний, мультиплікативний та дистрибутивний [6; 8], диференційовані за принципом дискретності/недискретності: до першої належить ітеративність, до другої – збірна неоднократність, представлена мультиплікативністю та дистрибутивністю.

© Чернюх Б., 2024

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

Характерними ознаками ітеративності є наявність певної кількості однотипних актів, відокремлених між собою часовим інтервалом, тотожність актантів та ситуацій. Об'єктом лічби тут є «замкнуті» в собі ситуації, кожна з яких має початок і кінець. З огляду на те, що ітеративність не заторкує внутрішньої структури ситуації, а повторюваність ситуації загалом, вона визначається як «позаситуаційна множинність» [6, с. 67].

Здебільшого ітеративність маркується лексичними засобами, які вказують на повторюваність ситуації: прислівниками (*saepe, raro, interdum, cotidie*), прислівниковими числівниками (*bis, ter*) обставинними конструкціями (1).

1) *Ter depugnavit Caesar cum civibus in Thessalia, Africa, Hispania* (Cic. Phil. 2, 75).

Якщо кількість повторюваних актів є іррелевантною, констатується лише сам факт повторюваності із використанням кількісно невизначених прислівників, серед яких прислівники на позначення позитивно чи негативно маркованої панхронності, вжиті із запереченням (*non (haud) semper* «не завжди», *nonnumquam* «іноді») (2 а – б):

2) *Summa forma semper conservam domi // videbit... cibum non numquam capiet cum ea ...* (Ter. Eun. 366 – 368).

З огляду на кількість актів та їх частотність у межах ітеративності виокремлюємо низку різновидів, серед яких можна констатувати наявність рефактивів, раритивів та ексагеративів.

Рефактивність вказує на однократне повторення ситуації, реалізуючись на словотвірному рівні за допомогою префікса *re-*, наприклад, *rescribere* «переписувати або однократним вживанням прислівників *rursum, iterum* «знову» (3):

3) *Rursum in portum recipimus* (Pl. Bacch. 294).

Плеонастичне нагромадження згаданих прислівників у межах однієї ситуації сприяє трансформації рефактивності в ексагеративність (4):

4) «...*Creusam // [...] iterumque iterumque vocavi*» (Verg. Aen. 2, 767 – 768).

Раритивність та ексагеративність є скалярними величинами, позначаючи ситуації, що відбуваються, відповідно, «рідко» та «часто», тобто, розташовані нижче чи вище від очікуваних. Вони реалізуються винятково експліцитно за допомогою лексичних маркерів з відповідною семантикою (5):

5) *Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt minimeque ad eos mercatores saepe commeant.*

На відміну від ітеративності, для якої властива диз'юнкція поодиноких актів, мультиплікативність передбачає повторення однотипної ситуації з однаковим набором

актантів у одному часовому проміжку без інтервалів між її окремими «квантами» внаслідок чого ситуація представлена як суцільна лінія. Такий різновид множинності характеризується як «внутрішньоситуаційний» [6, с. 67]. Сфера мультиплікативності об'єднує власне мультиплікативність, габітуальність та узитативність межі між якими є доволі розмитими.

Для вираження власне мультиплікативності латинська мова використовує той самий інвентар засобів, що й для вираження ітеративності. Однак необхідною умовою при цьому є відповідний контекст, який вказує на визначеність часового проміжку тривання ситуації та її безперервність (6):

6) «*Veii urbs decem aestates hiemesque continuas circumsessa est*» (Liv. 5, 22, 8).

Різновидом мультиплікативності є габітуальність, яка виражає звичні ситуації, які тривають так довго, що розглядаються не як випадкова властивість, а як характерна ознака всього періоду [5, с. 27 – 28]. Залежно від часової протяжності ситуації дослідники іноді виокремлюють у її межах узагальнену та неузагальнену габітуальність [15, с. 141].

Спеціалізованим засобом вираження габітуальності у латинській мові виступають конструкції типу *solere, (con)suescere* + інфінітив «мати звичку робити що-н.» (7-8):

7) «...*ob virtutem ero Amphitruoni patera donata aureast. // Qui Pterela potitare rex est solitus*» (Pl. Amph. 260 – 261).

8) «*Consuesse [...] deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundoiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere*» (Caes. Gall. 1, 14, 5 – 6).

Спорадично габітуальність могла виражатися також словосполученнями, до складу яких входять іменники з відповідним значенням, наприклад, *mos/con-suetudo est* «є звичай/звичка» (9).

9) «*Mos erat Faliscis eodem magistro liberorum et comite uti...*» (Liv. 5, 27, 1).

Проте значно частіше габітуальність реалізується за допомогою макроконтексту, який вказує на притаманність ситуації для суб'єкта чи об'єкта, завдяки чому вона стає його характеристикою. При цьому для її вираження не є обов'язковим експліцитне маркування, а може використовуватися будь-яка особова або вжита у її функції безособова дієслівна форма лиш би значення габітуальності підкріплювалося контекстом. Найпридатнішими для цього є форми з семантикою імперфективності, завдяки притаманному для них значенню процесуальності. Згідно з В. Дреслером [9, с. 60], між ітеративністю та формами імперфективного виду існує спорідненість, яка виявляється переважно в тому, що імперфективні форми, особливо на позначення минулого, можуть самі собою мати ітеративний смисл.

У латинській мові імперфективи не були єдиним граматичним засобом вираження габітуальності, яка також реалізувалася за допомогою форм зі значенням перфективності (10):

10) *...per annos amplius quadraginta eodem cubiculo hieme et aestate mansit...* (Suet Aug. 72, 1).

Характерним для імперфекта є те, що в ітеративному значенні він переважно стосується ситуацій з невизначеною повторюваністю (11), тоді як перфект здебільшого характеризує кратні ситуації, кількість яких є визначеною, (12).

11) *Raro nimium dabat quod biberem, id merum infuscabat* (Pl. Cist. 19).

12) *...decies dixi: domi ego sum [...] ecquid audis?* (Pl. Amph. 576).

Функціонування імперфекта і перфекта для вираження габітуальних ситуацій підтверджує думку Е. Даля про те, що габітуальність є чинником, який заторкує семантику імперфективів і перфективів, але який у різних мовах може мати різну вагомість [7, с. 79].

Не заторкуючи семантики габітуальності, відмінність між імперфективними та перфективними формами, радше, відображає намір автора представити ситуацію з різних точок зору: як ретроспективну стосовно точки відліку (перфектив) чи синхронну з нею (імперфектив). Вибір на користь тієї чи іншої форми також зумовлюється прагматичними міркуваннями: основна інформація, представлена як факт, виражається перфектом, другорядна, яка передбачає описовість, наступний розвиток чи уточнення – імперфектом.

Подібне співвідношення спостерігається також при вираженні габітуальності конструкціями із дієсловом *solere*, де перфект виражає завершену думку (13), а імперфект передбачає її продовження й уточнення (14).

13) *(M. Cato) [...] hortatu L. Valerii Flacci [...] ut M. Perpenna censorius narrare solitus est, Romam demigravit in foroque esse coepit* (Nep. Cato 1, 1).

14) *(Meneclides) quod in re militari florere Epaminondam videbat, hortari solebat Thebanos, ut pacem bello anteferrent...* (Nep. Epam. 5, 2).

На перший погляд, аспектуальне протиставлення імперфекта *solebat* і перфекта *solitus sum* вжитих у цій конструкції нейтралізується, оскільки в обох випадках ідеться про минулу звичну дію, яка, як свідчить контекст, припинена до моменту мовлення. Г. Гаверлінг вбачає відмінність між ними у текстотвірній функції перфекта та імперфекта, перший з яких дає загальний огляд ситуації, а другий зосереджується на деталях [10, с. 444 – 445]. Не заперечуючи цього, відзначимо, що таке протиставлення є реалізацією на рівні тексту

аспектуальної опозиції: перфект, зазвичай, зображає ситуацію припиненою до точки відліку, а імперфект – триваючою у ній, так що відмінність між *solebam* та *solitus sum* відповідає характеру опозиції імперфект/перфект. Подібне спостерігаємо і у давньогрецькій мові, де презентні форми представляють необмежену, а аористні – обмежену у часі ситуацію [1, с. 19].

За своїми характеристиками габітуальність, виражена імперфектом і згаданою перифразою, є тотожною. Відмінність полягає у ступені виразності цієї ознаки, оскільки для синтетичної форми габітуальність є факультативною, з'являючись на фоні процесуальності, і завжди контекстуально зумовлена, тоді як перифраза є спеціалізованим засобом її вираження і використовується там, де особливо треба наголосити звичність ситуації, уникнути двозначності у розумінні тощо. Вибір на користь того чи іншого засобу значною мірою залежав від особистих уподобань автора.

У межах габітуального значення можна виділити узитативне, яке описує звичні ситуації, що відбуваються за певних умов. Засобом вираження узитативності виступають синтаксичні конструкції, зокрема, підрядні речення часу зі сполучником *cum* (т. зв. *cum iterativum*) (15). При цьому регулярність ситуації, описаної головним реченням, визначається регулярністю ситуації вираженої у підрядному.

15) *Galli, cum superaverunt, animalia capta immolant* (Caes. Gall. 6, 17, 3).

На протигагу до звичної габітуальності, узитативність характеризується меншою регулярністю, оскільки для реалізації ситуації не завжди можуть існувати сприятливі умови. Узитативні ситуації займають проміжне місце між семантичними зонами ітеративності та габітуальності. Позначаючи звичні дії, вони тяжіють до габітуальності, але їх дискретність і наявність інтервалу між окремими актами зближує їх з ітеративністю.

На відміну від ітеративності та мультиплікативності, ознакою яких є сталий набір актантів, дистрибутивність передбачає виконання дії одним із актантів, які творять їх однотипну сукупність. У реченні «*Omnes [...] mulieres te amant, ut quaeque aspexit*» (Pl. Mil. 1264) множини мікроситуацій утворюють однотипні ситуації *mulier te aspexit* «жінка побачила тебе». Але якщо об'єкт споглядання у всіх випадках є одним і тим самим, то суб'єктом у кожній мікроситуації щоразу виступає інша жінка, яка належить до збірної множини жінок (*omnes mulieres*). Період часу, впродовж якого триває ця ситуація, розглядається як монотемпоральний, що зближує дистрибутивність з мультиплікативністю, хоча з погляду об'єктивної реальності поодинокі акти можуть роз'єднуватися певним часовим інтервалом.

Характерною ознакою дистрибутивності, яка відрізняє її від інших видів дієслівної множинності, є її розташування на межі двох категорій – аспектуальності та кількисності. Вона пов'язана як

з іменною квантифікацією, тому що виокремлює учасників, як членів множинного аргументу, так і з дієслівною, з огляду на вираження повторення. У зв'язку з цим її зараховують або до сфери аспектуальності [17], або квантифікації у межах метакатегорії числа [8; 18].

Залежно від сфери поширення ситуації виділяється суб'єктна (розподіл дії між суб'єктами), об'єктна (розподіл дії між об'єктами), локальна (розподіл дії між топосами), диверсативна (розподіл дії у різних напрямках) та цислокативна (рух з різних напрямків у одну точку) дистрибутивність.

Подібно до інших видів дієслівної множинності дистрибутивність, головню, реалізується за допомогою лексичних засобів. Передовсім це дистрибутивні числівники (*singuli* «по одному», *bini* «по двоє» тощо), неозначені займенники (*quisque* «кожен», *quilibet* «хто-небудь» і т. п.), партитивні конструкції.

У мікрополі дієслівної множинності відсутні виразні межі між ітеративністю, мультиплікативністю та дистрибутивністю

завдяки чому вони можуть поєднуватися у висловлюванні, як у (16), де представлено поєднання ітеративності та дистрибутивності:

16) «*Pocula bina novo spumantia lacte quodannis // craterasque duo statuum tibi pinguis olivi*» (Verg. Ecl. 5, 67 – 68).

Існування певних семантичних відмінностей між ітеративністю, мультиплікативністю та дистрибутивністю дає підстави розглядати їх як субполя, об'єднані у межах мікрополя дієслівної множинності ознакою квантитативності. Для всіх них властивий тотожний набір засобів вираження, які є поліфункціональними, використовуючись не лише для кодування різних типів квантифікації ситуацій, а й кваліфікуючи їх. Це дозволяє характеризувати згадане мікрополе як моноцентричне. Його ядро є гетерогенним, утворюючись засобами різних мовних рівнів серед яких домінують лексичні. Периферія представлена усіма вищо-часовими формами, які оказіонально здатні виражати множинні значення у сфері дієслова.

Надійшла до редакції 04 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 06 жовтня 2024 р.

References

- Allan, R. J. (2019). Aspect and Construal. A Cognitive Linguistic Approach to Iterativity, Habituality and Genericity in Greek. *Towards a Cognitive Classical Linguistics. The Embodied Basis of Constructions in Greek and Latin*. Berlin; Boston: De Gruyter, pp. 16-41 (DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110616347>) [in English].
- Berninotto, P. M., Lenci, A. (2010). Iterativity vs. habituality (and gnomic imperfectivity). *Quaderni del laboratorio di linguistica*. Vol.9,1, pp. 1-47 [in English].
- Boneh, N., Doron, E. (2008). Habituality and the Habitual Aspect. *Theoretical and Crosslinguistic Approaches to the Semantics of Aspect*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 321-347 (DOI: <https://doi.org/10.1075/la.110.14bon>) [in English].
- Cohen, A. (2020). Iterativity. *Something out of Nothing: The Semantics and Pragmatics of Implicit Quantification*. Leiden: Brill. pp. 135-144 (DOI: https://doi.org/10.1163/9789004432598_007) [in English].
- Comrie, B. (1976). Aspect. Cambridge: Cambridge University Press. IX, 142 p. [in English].
- Cusic, D. (1981). Verbal plurality and aspect. Ph. D. dissertation. Stanford. 388 p. [in English].
- Dahl, Ö. (1985). Tense and Aspect Systems. New York; Oxford: Basil Blackwell. VIII, 213 p. [in English].
- Dressler, W. (1968). Studien zur verbalen Pluralität: Iterativum, Distributivum, Intensivum in der allgemeinen Grammatik, im Lateinischen und Hethitischen. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften. 253 S. [in German].
- Fortuin, E. (2023). Unbounded repetition, habituality, and aspect from a comparative perspective. *Folia Linguistica*. Vol. 57(1), pp. 135–175 (DOI: <https://doi.org/10.1515/flin-2022-2054>) [in English].
- Haverling, G. V. M. (2010). Actionality, tense, and viewpoint. *New Perspectives on Historical Latin Syntax.-Vol. 2: Constituent Syntax: Adverbial Phrases, Adverbs, Mood, Tense*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, pp. 277–523. [in English].
- Hofherr, P. C., Laca, B. (2012). Verbal Plurality and Distributivity. Berlin; Boston: De Gruyter, 2012. 233 p. (DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110293500>) [in English].
- Hofherr, P. C. (2021). Verbal plurality cross-linguistically. *The Oxford Handbook of Grammatical Number*. Oxford: Oxford University Press, pp. 307-341 [in English].
- Hofmann, J. B., Szantyr, A. (1965). Lateinische Syntax und Stilistik. München: Beck. XCVIII, 935, 89 p. [in German].
- Kühner, R., Stegmann, C. (1992). Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. Dritter Teil: Satzlehre. Hannover: Hahnsche Buchhandlung. IX, 738 p. [in German].
- La Roi, E. (2020). Habitual auxiliaries in Ancient Greek. Grammaticalization and diachronic collocation shifts. *Indogermanische Forschungen*. Bd. 125/1, pp. 135-163 (DOI: <https://doi.org/10.1515/if-2020-008>) [in English].
- Pinkster, H. (2015). The Oxford Latin Syntax. Oxford: Oxford University Press. XXXII, 1430 p. [in English].
- Rijkhoff, J. (1991). Nominal aspect. *Journal of Semantics*. Vol. 8. N 4, pp. 291–309. [in English].
- Schwarzschild, R. (1996). Pluralities. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. IX, 211 p. [in English].

Submitted September 04, 2024.

Accepted October 06, 2024.

Bohdan Cherniukh, Doctor of Philology, Professor of the Department of Classical Philology, Ivan Franko National University of L'viv (Universytetskastr., 1, L'viv, 79000, Ukraine); e-mail: cherboh@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-0927-0512>

Micro-field of Verbal Plurality in Latin

The presented research deals with one of the components of the functional-semantic field of aspectuality namely the microfield of verbal plurality. Despite the fact that verbal plurality is the subject of numerous studies, it has not been analyzed on the material of the Latin language, which determines the relevance of the study.

Within the framework of the aforementioned microfield, the analysis made it possible to single out the semantic zones of iterativity, multiplicativity, and distributivity. The presence of a certain number of similar acts separated by a time interval, the identity of actants and situations are characteristic features of iterativity with its subspecies reactivity, rarity and exaggerativity. Reactivity indicates a single repetition of a situation, realized at the word-forming level with the help of the prefix *re-* or the single use of the adverbs like *rursum*, *iterum*. Rarity and exaggerativity are scalar values, denoting situations whose frequency is lower or higher than expected.

Multiplicativity implies the repetition of the same type of situation with the same set of actants in one time interval without intervals between its "quanta", as a result of which the situation is presented as continuous within the time interval. A type of multiplicativity is habituality to express habitual situations, which are considered as a characteristic feature of the subject. Usitativity is distinguished as a subtype of habituality to characterize habitual situations existing under certain conditions.

Distributivity involves the performance of an action by one of a set of actants and, depending on the sphere of distribution of the situation. Its subspecies are subjective, objective, locative, subversive and cislocative distributivity.

The existence of certain semantic differences between iterativity, multiplicativity, and distributivity gives reason to consider them as subfields united within the microfield of verbal plurality by the sign of quantification. All of them are characterized by an identical set of markers, with lexical ones dominating. An extremely important role in the formation of verbal plurality belongs to the context, which is decisive in the absence of formal means of expression.

Key words: Latin language, aspectuality, functional-semantic field, verbal plurality, iterativity, multiplicativity, distributivity.
